

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

26
2003

БІБЛІОТЕКА ІНСТИТУТУ ФІЛОЛОГІЇ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Українське МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано 1973 року

Випуск 26

Редакційна колегія: **А.К.Мойсієнко**, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.); **Н.П.Плющ**, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.); **Л.А.Алексієнко**, канд. філол. наук, доц.; **П.І.Білоусенко**, д-р філол. наук, проф.; **Л.П.Гнатюк**, канд. філол. наук, доц.; **А.П.Грищенко**, д-р філол. наук, проф.; **А.В.Гуйванюк**, д-р філол. наук, проф.; **С.Я.Єрмоленко**, д-р філол. наук, проф.; **А.П.Загнітко**, д-р філол. наук, проф.; **Н.Ф.Клименко**, д-р філол. наук, проф.; **М.П.Кочерган**, д-р філол. наук, проф.; **І.В.Козленко**, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); **Ю.Л.Мосенкіс**, д-р філол. наук, проф.; **О.Д.Пономарів**, д-р філол. наук, проф.; **Є.С.Регушевський**, д-р філол. наук, проф.; **В.Ф.Чемес**, канд. філол. наук, доц.; **В.В.Чумак**, канд. філол. наук, доц.

*Рекомендовано вченою радою Інституту філології
(протокол № 5 від 26 червня 2003 року)*

Адреса редакційної колегії: 01030, Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка Інститут філології, тел. 239-33 49.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен власних та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

ЛЕКСИКА ТА СЕМАНТИКА

*Людмила Алексієнко, Наталія Дарчук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ТЕРМІНОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ
СПІВРОБІТНИЦТВА КРАЇН-ПАРТНЕРІВ НАТО

Останнім часом термінології відводиться важлива роль. Виникнення нових наукових шкіл, напрямків, взаємопроникнення окремих галузей науки й техніки та спорення нових наукових дисциплін "на стику" старих, перегляд традиційних систем наукових знань, організація різних галузей виробництва, а також активізація контактів технічних, економічних, політичних з усіма зарубіжними країнами в останні десятиріччя неминуче ведуть до створення нових слів на позначення нових наукових понять, найменування процесів, приладів, речовин тощо. За спостереженнями чеського вченого К.Сохара, 90% нових слів приходять із галузей наукової, технічної та політичної термінології. Паралельно спостерігається й протилежний процес – вихід з активного вжитку різних спеціальних позначень, що відбивають стан науки й техніки в минулому¹.

Сферу використання термінів складають:

1) письмовий текст й усне мовлення (довідь, обговорення, бесіда), оскільки логіко-понятійна система галузі відбивається в термінологічній лексичній, яка є основним засобом передачі інформації від тексту до тексту;

2) спеціальний словник, у якому зафіксовані знання про предметну галузь.

Терміни – це ті одиниці мови, які допомагають їй здійснювати одну з основних своїх функцій – функцію пізнавально-інформативну, зв'язану з реєстрацією та збереженням накопичених людством знань. Тому в процесі роботи над терміносистемою, на нашу думку, необхідно розробляти два напрямки взаємодії словника й тексту:

1) від тексту до словника;

2) від словника до тексту.

У першому випадку з текстів вибираються слова та словосполучення, які за своїми морфологічними характеристиками й синтаксичними особливостями мають найбільшу ймовірність бути термінами. Їх можна визначити при лексико-статистичного аналізу тексту, підрахунку частоти кожної одиниці в ньому й укладанні частотного словника (ЧС), що є статистичною моделлю тексту. Зіставлення експертних оцінок спеціалістів у певній галузі знань і частотних характеристик сприятиме виробленню критерію термінологічності одиниці. Дані про частоту термінів і наявність синонімічних значень допоможуть виділити домінанту в синонімічному ряду й об'єктивізувати стандартизацію науково-технічної термінології. Цей шлях аналізу від текстів до системи дає можливість установлювати в термінологічному словнику ієрархічні відношення між термінами, виявляючи ядро терміносистеми, доповнюючи його новими одиницями й вилучаючи з нього рідковживані.

При другому підході – від системи до текстів – із словника відбираються ті чи інші терміни й досліджується їхнє функціонування в тексті на основі аналізу їх сполучуваності й оточення, що дозволяє з'ясувати значення, зміст терміна, виявити стійкі термінологічні словосполучення та встановити межі їх у тексті.

Розроблені й запропоновані критерії термінологічності, які використовуються як у теоретичних, так і в практичних дослідженнях термінологів:

1) дефінітивний критерій, за яким наявність дефініцій – обов'язкова ознака терміна²;

2) критерій концептуальної цілісності, за яким розпізнавання окремого терміна зводиться до виділення відповідного спеціального поняття і мовного знака на вираження цього поняття³;

3) інформаційний критерій, в основі якого лежить принцип нерозкладності або стійкості словосполучення (Словосполучення є нерозкладним і повинно включатися до словника, якщо над ним без втрати змісту не можна здійснити жодної з таких операцій:

- замінити складники словосполучення синонімами;
- замінити прикметник на іменник з прийменником;
- замінити основне слово його похідним;
- змінити порядок слів у словосполученні;
- вставити між прикметником та іменником ще один прикметник⁴.

Усі ці вимоги виконуються не завжди, що порушує ефективність використання цього критерію);

4) статистичний критерій, заснований на використанні апарату математичної статистики, який дозволяє порівнювати частоти слів (словосполучень), визначати тип розподілу частот⁵. Відомо, що особливості розподілу одиниць у тексті можуть бути використані як діагностичний апарат, що розпізнає в тексті терміни й терміносполуки. Але недосконалість матеріально-технічної бази не дає можливості термінологам ефективно розвивати цей метод.

Усі методики визначення термінологічності, крім останньої, засновані на якісному аналізі – лінгвістичному, семантичному, логіко-лінгвістичному аналізі значень. Очевидно, якісний аналіз в оцінці термінологічності одиниць тексту повинен бути визначальним, а інші (формалізовані) методики мають допоміжний характер. На нашу думку, перспективним видається принцип суміщення якісних і кількісних методик. Г.П.Мельников писав: "Мова як самоналагоджувальна динамічна система – явище складне, тому без використання досягнень сучасної кібернетики й математики системний підхід до мови, який вимагає врахування, обліку її структурних та субстантних особливостей, неможливий"⁶.

Не менш значущим є також підхід до матеріалу дослідження, оскільки ключ до вирішення питання про термін лежить насамперед у моделюванні максимально повної структури для конкретного знання. О.С.Герд пише: "Питання, а чи термін перед нами?" залежить від одного: чи може бути певний елемент тексту співвіднесений з конкретним компонентом у завчасно змодельованій системі знань окремої предметної галузі? Термін повністю зумовлений системою понять певної науки, позн системою яких він не існує"⁷.

О.О.Рєформатський з цього приводу зауважує: "Термінологія – замкнений сполучковий контекст, межі якого зумовлені "соціальною організацією дійсності", а ... специфіка терміна насамперед у точно відмежованій сфері його наголосання, у точному співвідношенні речі та слова"⁸. Звідси випливає, що термінологія кожної галузі знань системно організована відповідно до понять науки, яку вона обслуговує, а терміни утворюють у національній мові ряд підсистем підмов (за числом предметних галузей).

Термін "підмова", еквівалентний у західній лінгвістиці поняттю LSP, з'явився в нас у 60-і рр. (увів М.Д.Андрєєв), він означає (за О.В.Суперанською) сукупність мовних (переважно лексичних) засобів, використовуваних у текстах однієї тематики або (за Б.Ю.Городецьким) "певну підструктуру, здатну функціонувати як мова, тобто повністю визначати будову деякої сукупності мовленнєвих творів – текстів"⁹.

На відміну від багатофункціональної літературної мови однофункціональна мова певної галузі знань "призначена задовольняти особливі потреби в комунікації в межах окремих галузей людської діяльності"¹⁰.

Підмова є функціональною підсистемою загальнолітературної мови і має обмежену чітку функцію професійної комунікації. Р.Якобсон писав, що мова не монолітна. Її загальний код містить серію підкодів. У будь-якій термінології "природні" лексичні зв'язки перекидаються необхідним для термінології зв'язком понять, які визначають і зв'язки відповідних термінів, тобто слів. Для того, щоб зрозуміти термін, зрозуміти теорію, елементом якої він є, треба знати місце, яке займає цей термін у рамках певної теорії, вивчити його системно структурні зв'язки"¹¹.

Оскільки будь-який спеціальний текст будується на встановленні відношень між поняттями в просторі й часі, він не може не включати слова загальної лексики в їхньому загальноприйнятому значенні, але тексти кожної спеціальності мають свій особливий набір слів. Наприклад, у біології: *клітина дихає*; математиці: *аксіома приймається*; металургії: *піч дихає, дражнити мідь*.

Спеціальна лексика зрозуміла лише тим, хто працює в цій галузі, оскільки вона належить не загальній мові як засобу комунікації, а окремим підмовам.

Повсякденні слова *вода, кислота*, що введені в підмову хімії, стають термінами. Термін – елемент певної галузі науки, техніки, але не підмови взагалі. Як тільки змінюється його дефініція (у зв'язку з розвитком науки, створенням нових гіпотез), термін стає нерелевантним.

Між літературною мовою й професійною підмовою немає міцної стіни, і нерідко спеціальна лексика вводиться до літературної мови (при цьому її спеціальне значення не завжди редукується в загальній лексиці) або слова загальнолітературної мови переходять до тієї чи іншої професійної підмови (перехід заснований на звуженні або метафоричних перенесеннях, за подібністю функції, призначення, процесу, зовнішнього вигляду, взаємозв'язку компонентів, складності понять тощо)¹². Спеціалістами-термінологами та мовознавцями було зауважено, що всі підмови, базуючись на граматичній системі загальнонаціональної мови, мають більше або менше відмінностей одна

від одної в галузі морфології, словотвору, словозміни, в галузі лексики, що свідчить про необхідність дослідження лексико-граматичних, лексико-синтаксичних і лексико-семантичних властивостей у межах кожної з них. Наприклад, дослідження, проведені Л.Г.Данцевич¹³ на матеріалах ЧС підмов радіоелектроніки й металургії (високочастотні дієслова) та Т.А.Мізин¹⁴ на матеріалі підмов кіномистецтва, літературознавства, мовознавства (високочастотні іменники), підтвердили цей висновок, показавши, що навіть у зоні високочастотної лексики підмови розрізняються: 1) складом лексики; 2) частотою; 3) співвідношенням частот.

На підставі цих досліджень був зроблений ще один важливий висновок: частотні словники (далі ЧС) підмов відображають не стільки узагальнюючі, скільки диференційні ознаки лексики.

Термін – одиниця функціональна, тому важливо вивчати його в тексті, що дає необхідний матеріал для визначення термінологічності слова або словосполучення, границь терміна, його варіювання.

Термінологічна система ізоморфно відображає систему понять своєї предметної галузі в міру того, як зростає сума знань про предмет вивчення (а текст відображає процеси, рух, розвиток, зміну знань), родовий термін уточнюється, конкретизується видовими корелятами за гніздовим принципом. У будь-якій термінологічній системі функціонують складені терміни, що є дериватами простих.

Термін створюється, а його значення (дефініція) конструюється та спирається на завчасно встановлені характеристики поняття, виведені з різних контекстів. При цьому відзначається, що дефініції в будь-якій науці тимчасові, але з розвитком науки вони постійно перетворюються, даючи мінімум інформації для розуміння, сприйняття, розмежування окремих понять. Тому Й.Вахек надавав перевагу відрізкам тексту з термінами, а не дефініціям¹⁵, Р.Дюбюк – живому використанню терміна, а не системі¹⁶, а О.В.Ісаченко високо оцінював роль контексту для правильного розуміння терміна¹⁷.

Відповідно до дихотомії мова – мовлення пропонується розмежовувати терміни мови та мовлення і вважати мовними елементами, відтворювані в тексті, тобто повторювані в сталому оточенні або в усталеній формі, а мовленнєвими – елементи, відтворювані в мовленні з певними варіаціями¹⁸.

Іноді за відсутності готового терміна для вираження нового поняття спеціаліст створює "тимчасовий" мовленнєвий термін, потрібний саме для цього тексту для вираження даного актуального поняття. Можливо, що такі поняття будуть сприйняті, стануть постійними, а потім перетворяться на одиниці мови – терміни. Терміни мови – узуальні, загальноприйняті, стійкі, а терміни мовлення – актуальні, тимчасові, причому границі між актуальними термінами рухомі, оскільки існує багато перехідних випадків на шляху від мовлення до мови термінованого словосполучення¹⁹.

Користувачі традиційних термінологічних словників і спеціалісти в галузі термінології до числа найпоширеніших недоліків термінографії зараховують:

- суб'єктивність і випадковість у відборі термінів словника (як наслідок цього до словника не потрапляють потрібні й важливі терміни певної предметної галузі);

- неповноту словника (цей недолік особливо характерний для словників української мови: словників з певних предметних галузей взагалі не існує чи вони запізнюються на 5-6 років);

- невідповідність змісту та організації словникової інформації призначенню словника;

- несистемність в описі термінів у словнику, що виявляється у відсутності покликань між взаємопов'язаними термінами;

- недостатню морфологічну й словотвірну характеристику термінів, незадовільні способи опису в словниках.

Недоліком можна назвати й відсутність різних спеціальних словників – словників міжнародних термінів, словотвірних термінологічних словників, словників вживаності термінів зі вказівкою частоти окремих значень багатозначних термінів, "жорсткість" словників у традиційній книжковій формі, що не дозволяє оперативно коригувати їх лексичний склад.

Метою цієї роботи було створення термінологічного банку слів на базі підмови "Співробітництво країн-партнерів НАТО" за принципом "від тексту до словника". Актуальність розробки вбачаємо в необхідності створення спеціальної термінологічної служби ТБД (термінологічна база даних), яка б забезпечувала термінологів-укладачів словників оперативною інформацією про функціонування терміна в тексті.

Вибір конкретного матеріалу для дослідження – термінів підмови НАТО – пояснюється тим, що в лінгвістичному плані саме в таких текстах найяскравіше виявляються особливі структури військово-політичної підмови: чіткість, логічність, функціональна спрямованість викладу, відносна закінченість, формальна обмеженість.

Спостерігається бурхливий розвиток дипломатичних відносин України з військово-політичним блоком НАТО, тому з'явилась потреба в упорядкуванні термінології, що полегшить процес інформаційних контактів між нашою країною та членами НАТО. Отже, вибір матеріалу дослідження зумовлений як логікою термінознавства, так і зовнішніми соціально-прагматичними факторами.

Формуючи матеріал для дослідження, ми дотримувалися таких принципів:

- 1) текстовості, тобто матеріал добирався зі сфери функціонування термінів;
- 2) повноти: досліджувалися всі слова, що зустрілися в суцільній вибірці.

Для дотримання принципів текстовості й повноти ТБД має відображати структуру предметної галузі, бути вичерпною та відкритою для нових знань, нових термінів. Це означає, що ТБД повинна мати солідне лінгвістичне забезпечення, тобто систему автоматичного лінгвістичного аналізу тексту, оскільки власне текст відбиває процеси, рух, розвиток, зміну знань, їх розширення та поглиблення.

Для створення ТБД підмови використовувався пакет алгоритмів і програм автоматичного морфологічного аналізу (далі АМА) української мови, після

застосування якого кожній словоформі аналізованого тексту приписувався граматичний код про частиномовну належність, а також набір граматичних значень (для іменних частин мови значень роду, числа, відмінка; для дієслова – особи, часу, числа тощо). Блоком лематизації був перетворений текст на словник словоформ із виведеною канонічної формою (лемою), а після роботи пакету укладання частотного словника – кожна словоформа одержала статистичні характеристики (абсолютна / відносна частота, середнє квадратичне відхилення), а лема – зведені.

Слід зазначити, що увага термінологів має приділятися не тільки проблемі фіксації термінів, – адже термінологи найчастіше працюють саме в цій сфері, досліджуючи те, що вже включено до словника. Справді, ця робота необхідна, але недостатня, оскільки уніфікація та стандартизація термінології повинна ґрунтуватися на реальних текстах, а не тільки на словниках. Тому термінологам варто досліджувати й сферу функціонування термінів.

У процесі дослідження були виконані такі завдання:

1. На текстах підмови "Співробітництво країн-партнерів НАТО" пакетом програм РУТА створено електронний ЧС слів і словоформ з автоматичною лексикографічною карткою(в Access), функцією якої є подання конкордансів для будь-якого досліджуваного слова. Електронний ЧС з функцією звертання до тексту ми вважаємо ТБД цієї підмови.

2. За семантичним критерієм – сегменти повинні виражати спеціальні поняття – вручну виділені претенденти на терміни.

3. Розроблені критерії термінологічності виділених сегментів.

Новизна цього дослідження насамперед полягає в підході до термінологічної роботи – у створенні ТБД аналізованої підмови з використанням операційної системи автоматичного морфологічного аналізу – оригінальній розробці авторів статті .

Основні характеристики ТБД

Довжина текстового файлу підмови становить 278817 слововживань. Як показав змістовий аналіз самого тексту, матеріали мають інформаційний характер: опис структури НАТО, історії його виникнення, повідомлення про роботу штаб-квартири НАТО, виступи керівників блоку НАТО, воєнно-політичні зв'язки НАТО з іншими країнами-членами НАТО та партнерами у вигляді статей і різних наказів та розпоряджень.

ЧС містить 6889 слів зі вказівкою на їх частиномовну приналежність і категоріальні граматичні характеристики (рід, число, відмінок, особа, час, тощо) та абсолютну частоту вживання.

Загальна характеристика терміносистеми

Кожне дослідження термінологічної лексики спирається на певне визначення терміна. Проаналізуємо одне з численних визначень терміна за О.В.Суперанською.

Термін – це словесне позначення поняття, що входить до системи понять певної галузі професійних знань.

Отже, термін як одиниця терміносистеми – це лінгвістична одиниця, співвіднесена з поняттям певної предметної галузі. Кожна мова використовує свої формальні засоби для називання цього поняття, внаслідок чого одне й те ж поняття в різних мовах має різну форму позначення: використовується свій алфавіт, своя морфологія й синтаксис. Інакше кажучи, еквівалент поняття в мові можна лише умовно назвати еквівалентом²⁰, оскільки мовна одиниця, крім смислового значення, у ролі якого виступає поняття, має ще й граматичне значення, тобто термін у певному аспекті інформаційно складніший за вихідне поняття, принаймні за рахунок лінгвістичної інформації.

У терміносистемах зазвичай поняття виражаються іменниками або іменниковими сполученнями, а системні відношення між термінами виражаються як мовними, так і позамовними засобами. До мовних засобів належать словотворчі, формотворчі й синтаксичні (утворення словосполучень). Цій темі присвячено багато літератури. Однак існує частина термінологічної лексики, з приводу якої немає спільної думки^{21, 22, 23, 24}. Мова йде про слова неіменного типу. До них ми зараховуємо: дієприкметники, прикметники, прислівники. Щодо прикметників та дієприкметників, то маємо на увазі не їхнє вживання в іменних словосполученнях, а у зворотах або відокремленнях. Справді, чи термінологічні ці класи слів? Нам здається, що важливе з точки зору предметної галузі поняття може передаватися в тій формі, яка найадекватніше відповідає локальній комунікативній настанові. Тому термінологізуватися можуть слова більшості частин мови. Але все-таки щодо дослідження, здійснюваного в напрямку "від тексту до словника", на нашу думку, доречніше застосовувати вираз "термінологічне слово" замість "термін", оскільки місце основних понять предметної галузі в системі понять (словнику) і смисловій структурі тексту неоднакове.

Чи є термінологічними всі високочастотні повнозначні слова підмови? Однозначної відповіді дати не можна, як й ігнорувати цей пласт лексики, оскільки такі слова є ключовими для підмови. Тому пропонуємо таку процедуру аналізу.

У межах алфавітно-частотного списку однокореневі слова словотвірно зв'язуються в одну лексичну парадигму, тобто об'єднуються в певні групи. Дамо їм назву гіперлексими й визначимо її так: гіперлексема – це група словотвірно зв'язаних слів у лексичній парадигмі, де представлений ряд однокореневих слів, що мають єдність індивідуально-лексичних сем хоча б в одному із значень²⁵. Кожне слово цієї сукупності включає словесне позначення поняття + лінгвістичне значення + текстові значення.

Оскільки словотвір є особливою системою засобів і способів структури мови, ми залучали однокореневі (одноосновні) слова, беручи до уваги, що такий ряд слів, з одного боку, є важливим для передачі інваріантно-семантичного змісту, з другого – може бути використаний в процесі укладання перекладного словника. Назву гіперлексими формує іменник як основний засіб номінації.

Приклад 1. Проаналізуємо гіперлексему "вибори" (f=142).

Вибори (120), вибрати (3), виборець (10), виборчий (6), вибірковий (3).

Не вдаючись до словотвірного аналізу цієї частотної гіперлексеми й не вишиковуючи ці слова в напрямку похідної мотивації, зауважимо, що поняття *вибори* (з дефініцією "обрання шляхом голосування депутатів у представницькі органи..."), репрезентоване цією гіперлексею, є важливим. Як показує аналіз контекстів, у них ідеться про вибори членів керівного органу альянсу НАТО, а також про вибори в Югославії, на території якої розміщувався миротворчий контингент НАТО. Разом з іншими елементами цієї гіперлексеми можна за текстовими даними, тобто за 142 контекстами, описати детальніше поле для поняття "вибори", що може бути джерелом одержання інформації для бази знань. Для лінгвіста цікавим є встановлення словотвірних моделей на множині гіперлексем.

Приклад 2. Гіперлексема "голова" (f=270).

Голова (21), головний (111), головувати (15), головування (21), головуючий (2).

Іменник гіперлексеми "голова" зустрічається лише у своєму переносному значенні – "особа, яка керує зборами, засіданням". Відповідно й прикметник також уживається у звуженому значенні – "найважливіший, основний, суттєвий"; дієприкметник "головуючий" субстантивується і стає синонімом до слова "голова".

Справді, тематика аналізованої підмови пов'язана з інформацією про діяльність керівного органу НАТО, засідань його учасників.

Приклад 3. Гіперлексема "голос" (f=32).

Голос (13), голосування (13), голосувати (6).

Слово "голос" у підмові (далі ПМ) вживається виключно у звуженому значенні: "право висловлювати свою думку під час вирішення державних або громадських справ". Синонімом до нього, так само частотним, є віддієслівний іменник *голосування*.

Приклад 4. Гіперлексема "військовий" (f=1762).

Військовий (прикм.) (986), військовий (ім.) (685), військовослужбовець (81), військовик (3), вояк (7).

Гіперлексема є надзвичайно частотною в підмові, що пояснюється особливістю тематики: НАТО – це військовий блок і основна інформація щодо його діяльності пов'язана з військовою термінологією. Привертає увагу, що композит *військовослужбовець* зустрічається у вісім разів менше, ніж субстантивованій прикметник *військовий*; синоніми цього субстантива мають такі частоти: *військовик* (3) та *вояк* (7), що є маркованим, західноукраїнським словом. Зафіксований приклад зі словами *військовослужбовець* та *вояк* в одному реченні: "До операції залучені близько 700 військовослужбовців з країн-членів НАТО, які розгорнуті для підсилення військ чисельністю 300 вояків, що вже перебували на території країни". Цей приклад свідчить про те, що для правильного формування реєстру перекладного словника слід обов'язково аналізувати слова, що реально зустрілися в текстах підмови.

Приклад 5. Гіперлексема безпека (1229).

Безпека (1188), безпечний (37), безпечність (1), безпековий (3).

До складу гіперлексеми входять два іменники, один з яких передає поняття "безпека", а другий ужитий у значенні "відсутність небезпеки". Прикметники *безпечний (37)* та *безпековий* – складові гіперлексеми – є похідними від твірного *безпека*, але прикметник *безпековий* не зафіксований у словниках, тобто є новотвором і зустрічається в таких контекстах: "... *безпекові* та політичні події в Україні", "... *представник ЄС із питань закордонної та безпекової політики ...*", "... *представник ЄС у справах безпекової та закордонної політики...*". Тобто словесне вираження поняття *безпека* зустрічається не тільки в словформах іменника, а й у похідних – прикметниках, які є означенням до іменника. Можна ставити під сумнів адекватність останнього, але для лінгвіста, безперечно, цікавими будуть усі моделі словотворення на множині слів гіперлексеми.

Приклад 6. Гіперлексема база (125).

База (64), базований, базовий (5), базуватися (7), базування (36) і базувались (2).

Слово *база (64)* зустрічається в підмові як військовий термін у значенні 1: "територія із зосередженою на ній військовою технікою, спорудами та складами для обслуговування військових частин" (58), а також у значенні 2: "показники, характеристики, що беруться за основу, типовий варіант документів, домовленостей країн – членів НАТО" (8). Синонімічним слову *база* в першому значенні є *базування (36)*. Дієслово *базуватися (7)* і прикметник *базовий (5)* використовуються в другому значенні, хоч і не термінологічному, а ключовому для текстів, де йдеться про політико-дипломатичну роботу НАТО.

Проаналізовані приклади свідчать про те, що словесна форма вираження основних понять даної галузі варіюється. Утворюються множини таких слів, які об'єднуються в одну гіперлексеми на тій підставі, що вони є словесними знаками спільного поняття. І якщо один із членів гіперлексеми є термінологічним словом, то й усю гіперлексеми можна розглядати як термінологічний ряд слів (не термінів!) (див. прикл. 4, 5, 6).

Приклади 1–3 свідчать, що гіперлексеми, які є словесним вираженням відповідних понять, частотні, вживаються у звуженому значенні, а це є надзвичайно важливим фактом для формування семантичного відповідника при створенні перекладного словника.

Частотні гіперлексеми є ключовими поняттями даної підмови і, у свою чергу, можуть бути об'єктом класифікації – об'єднання в тематичні ряди: наприклад, гіперлексеми *вибори, голова, голос* можна об'єднати у тематичний ряд "*адміністративна діяльність*".

Серед гіперлексем, формою вираження яких є одне слово (без похідних), чимало високочастотних: *країна (1735), питання (1223), час (706), комітет (480), мета (477), лорд (383), процес (325), випадок (240), семінар (190), шлях (186), зусилля (179), зона, подія (155), конференція (138), засіб (130), пан, сфера (109), договір, катастрофа (105), контекст (103), інтерес (95),*

пропозиція (69) та ін., деякі з них не термінологічні (*мета, лорд, пан, інтерес*), але немає сумніву в тому, що в процесі укладання перекладного словника ці гіперлексеми завдяки великій частотності повинні бути враховані.

¹Суперанская А.В. Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. – М., 1989. – С. 56; ²Даниленко В.П. Русская терминология. – М., 1977; ³Овчаренко В.М. Концептуальная, семантическая и семиотическая целостность термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1970. – С. 139-152; ⁴Шемакин Ю.И. Тезаурус в автоматизированных системах управления и обработки информации. – М., 1974; ⁵Остапенко В.Е. Лексико-грамматическая классификация языковых единиц при помощи количественных моделей: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Л., 1987; ⁶Мельников Г.П. Системная лингвистика и ее отношение к структурной // Проблемы языкознания. – М., 1967; ⁷Гречко В.А. О структуре словаря науки // Актуальные проблемы терминологии. Тезисы доклада 3 лингв. конф. – Новосибирск, 1971; ⁸Герд А.С. Формирование терминологической структуры русского биологического текста. – Л., 1981. – С. 112; ⁹Реформатский А.А. Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. – М., 1986. – С. 164, 166; ¹⁰Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – Вып. XIV – С. 176; ¹¹Пфютц М. Грамматика и лингвистика текста: заметки об участии некоторых грамматических средств в построении текста // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. – Вып. 8. – С. 218-242; ¹²Jakobson R. Linguistics and communication theory // Proceeding of symposia in applied mathematics. – 1961. V. XIII; ¹³Циткина Ф.А. Терминология и перевод. – Львов, 1988; ¹⁴Данцевич Л.Г. Системные и функциональные характеристики сочетаемости глагола (на материале английского подъязыка электроники): Автореф. дисс. канд. филол. наук. – О., 1986; ¹⁵Мизин Т.А. Стилидифференцирующие свойства высокочастотных существительных // Единицы языка в системе и тексте. – Луцк, 1989. – С. 21-25; ¹⁶Вахек Й. Лингвистический словарь пражской школы. – М., 1964; ¹⁷Дюбюк Р. Состояние терминологии на современном этапе // Международный симпозиум. Теоретические и методологические вопросы терминологии. – М., 1979; ¹⁸Исаченко А.В. Термин-описание или термин-название // Славянска лингвистична терминология. – София, 1962. – Т. 1; ¹⁹Моисеев А.И. О языковой природе термина // Лингвистические вопросы научно-технической терминологии. – М., 1985; ²⁰Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М., 1987. – С. 103; ²¹Лотман Ю.М. О разграничении лингвистического и литературоведческого понятия структуры // Вопр. языкознания. – 1963. – № 3. – С. 44-52; ²²Гречишкина В.И. Семантико-синтаксические характеристики глаголов научно-технического текста // Вопросы научно-технической терминологии и методики преподавания иностранных языков. – Минск, 1980; ²³Дмитриева Л.Ф., Лукьяненок Н.Ф. Особенности глагольного отражения в специальных текстах (на материале английского языка) // Вопросы научно-технической терминологии и методики преподавания иностранных языков. – Минск, 1980. – С. 32-40; ²⁴Ман О. Место глагола в системе терминологии (на русском и чешском материале) // Acta Universitatis Carolinae. Philologica 2. – Slavica Pragensia – VI. Universita Karlova. – Praha, 1964. – P. 129-138; ²⁵Яровая Г.Г. Наречие: базисное описание смысла и трансформационный вывод формы. – К., 1985; ²⁶Поликарпов А.А. Логическое пространство единичной лексической подсистемы языка и квантификация соотношений между ними // Прикладная лингвистика и автоматический анализ текста. – Тезисы докладов науч. конф. 28.01. – 30.01. 1988 г. – Тарту, 1988. – С. 67-69.

СТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У галузі суспільної термінології відбуваються одночасно два процеси: догримання давніх традицій у вживанні слів і одночасна заміна цілих груп лексики іншими, що відповідає революційним змінам у суспільстві.

Найстійкішою щодо змін є юридична термінологія. Як свідчать наукові спостереження¹, лексика судочинства розвивалася на основі давньоруського мовного фонду. Це стосується передусім: 1) лексики, пов'язаної з організацією та ходом судового процесу; 2) постанов суду й поняттями стосовно виконання вироків; 3) лексики на означення адміністративно-юридичної документації та понять, пов'язаних з її оформленням.

Як і в сучасній українській мові, поняття "орган правосуддя" передається в грамотах XIV–XV ст. за допомогою відомого ще з давньоруського періоду слова *судъ* ("приміщення, де міститься орган правосуддя"), яке поступово виділилося з основного, що було відоме ще раніше як "судовий розгляд справи". Ним є значення "судочинство". Унаслідок розвитку цього значення встановлюються синонімічні зв'язки між словом *соуд* і терміном *право*, що передає, як і в давньоруській мові, спеціальне поняття "сукупність установлених державою норм і обов'язкових правил; закон". Слово *право* поряд з лексемою *судъ* досить активно набуває значень: "судовий розгляд, судовий процес", "державний орган правосуддя, судійська колегія": *а яко сталі пре(д) нами ... на правъ ла(н) игна(т) облазницкїи жаловал и положи(л) свои листи гранічнїи* (1421)². Як і в давньоруській мові, слово *судъ* продовжує передавати поняття "судовий вирок", *присудъ* (XIV), "судова справа" (XV) у той час, як давні семантичні відгалуження "судова пеня", "кара, наказ", "загибель, смерть" уже втрачені.

Поняття "судова справа, позов, тяжба" передається, як і в давньоруській мові, терміном *дѣло* (1489), спорадично словом *судъ*, синонімом до нього є лексема *рѣчь* (1401). Тільки якщо в давньоруській мові слово *судитися* мало значення "бути під судом", то в староукраїнських грамотах воно стало вживатися для визначення поняття "мати судову справу", "судитися". Поняття "давати хід скарзі" передає слово *слоухати*, а "з'явитися в суд для розгляду справи" – лексема *стати* (1352) та словосполучення *стати к правоу*, *стати на правъ* (XV). Відповідь перед судом на скаргу позивача передають спільнокореневі слова ряду *отповѣдати*, *отповѣдити*, *отповѣданіе* (XV).

З другої половини XIV ст. і протягом XV ст. замість спорадично вживаного терміна *послухъ* (1359) широко використовується нове слово *свѣдокъ*. Поняття доказу провини, вислуховання свідків передавалися лексемами *доводити*, *довести* "аргументувати, засвідчувати". Як бачимо, поряд із спеціалізацією старих слів з'являється чимало нових термінів. Поняття "аргумент, доказ" передає термін *доводъ*, близьким до якого є ряд синонімів на означення "показання, свідчення": *рѣчь*, *свидоцтво* або *свидочство*, *свѣдѣтельство*.

Слово *свѣтчити* разом із похідними *свидоцство*, *свидоцство* передають поняття, пов'язані не лише зі свідченням, а й підтвердженням істинності чого-небудь (певної дії, ухваленої постанови, документа і т. ін.), притисненням печатки, пред'явленням довідок тощо, тобто вжиті в іншому значенні перебувають серед слів: *твердиту* "засвідчувати правдивість, істинність чогось" (1453), *потвердиту* (1361), *твердостъ* "підтвердження правочинності". З'ясування обставин судової справи за допомогою допитів свідків передає слово *пытати*: *Мы пытали по чому вы сведоми, чтобы то было пани Василевоє Колачевича* (1478). На його основі розвинувся ряд похідних: *опытати* (1419), *опытывати*, *попытати*, *роспытати*. Слово *пытати* перебуває в генетичному зв'язку з вихідним *пытъ*, звідки походить *горячимъ пытомъ* (шляхом опитування) "по гарячих слідах".

Процес оскарження передається дієсловом *обвинити* (1445). Із клятвенним підтвердженням правдивості сказаного свідком на суді пов'язується використання в грамотах XIV–XV ст. термінів *присяга* (1388), *присяжникъ* "приведений до присяги свідок", наприклад: *того, ра(ди) ива(н) ись своими братами не хотили присьгнути ись своими присьжници али съ о(т)пустили на марушку ... аби она пошла сама и присьгнула* (1474).

Окремий розряд слів указує на існування правового захисту: *оборонніє правѣносъ* "правовий захист" (XV); *речникъ* "оборонець, захисник".

У тісному зв'язку із давньоруським мовним фондом розвивалася лексика на означення судових постанов, вироків, засобів покарання та ін. Поняття "ухвалювати рішення в судовій справі, виносити вирок" передає ряд давніх спільнокореневих слів *соудити* (XV), *осоудити*, *осоужати* (1404), *разсоудити* (1430). Слова *осоудити*, *осоужати* продовжують виражати одночасно й загальне значення "визнавати винним, засуджувати", відоме ще в давньоруській мові (XV). Поняття "винести судове рішення про передачу чогось" виражається словом *отсудити*. Судове рішення, вирок продовжує означуватися словом *соудъ*, зрідка – *осоужение*. Але в XV ст., за свідченням Д.Г. Гринчишина, з'являється новий термін у значенні "рішення суду" – *вырокъ* (ст.-п. *вурокъ*): *Вырокъ в справе того(ж) Кърила Ивановича ...*. Це слово, очевидно, має зв'язок з *вырькати* (ст.-п. *wuzekas*) "оголошувати рішення, постановляти" (1462).

Поняття "подати апеляційну скаргу для заперечення обвинувачення" передається словом *отозвать* (XV), а на спростування висунутих звинувачень указують спільнокореневі юридичні терміни *очистити* (1413), *очистити ся* (1388), *очищеніє* "звільнення від зроблених закидів, доказ правоти, невинності" (XV).

Порушник закону називається, як і в давньоруській мові, *прѣстоупникъ* (1458). Значення "злочинець" виражає також слово *злодѣй* (злодій) (1457), "крадіжка, злочин" – *злодѣство* (1388).

Крім давнього книжного *прѣстѣлѣти* (1401) на означення поняття "порушувати урядове рішення, судову ухвалу та ін." використовується живомовне *переступити* (зокрема у Вісліцькому статуті): *а кто то наше приказаньє*

переступить... (XV). Спільнокореневе слово *postupok* виражає значення "вчинок, який заслуговує на покарання, проступок".

На поняття, пов'язані з системою карних заходів, указують давні спільно-слов'янські слова: *карати* "карати" (1388), *казнити* "карати, покарати" (1322), *показнити* (1453), *сказнити* (1392), *казнити ся* (1322), *оуказнити ся* "бути покараним" (1457), *казнь* "кара, покарання" (1386), (ц.-сл. *казнь*).

Поняття "не дозволяти робити, здійснювати що-небудь" виражає слово *забороняти* (1466), із яким співвідноситься спеціальне словосполучення *молчаніє чинити* (учинити), що вказує на позбавлення кого-небудь права оскаржувати судовий вирок, заборону домагатися чогось судовим шляхом (1404).

У складі юридичної лексики знаходимо, крім слова *сльдь*, що виступає компонентом спеціальних словосполучень (*сльдь* гонити, *сльдь* злodingий), й інші терміни, пов'язані з переслідуванням злочинців та обшуком підозрюваного в чому-небудь: *погоня* (XV), *трясти* "трусити, обшукувати" (1456). Окреме місце належить розряду термінів, що пов'язуються з правознавством. Сюди слід зараховувати слова *обычай* "звичаєве право" (1388), *новина* "недавно встановлений порядок, закон, нововведення" (1444), *книги правые* "зведення законів", "зводи судових вироків" (XV).

У кінці XIV – протягом XV ст. в українській мові, як і в західнослов'янських, засвідчено перші випадки вживання термінів латинського походження *статут* "зведення законів держави, статут" (*Продол. есми имене ... водяе права посполитого и статуту великого князства литовского...* – 1475; ст.-ч., ст.-п. *statut* > с.-в.-н. *statut* > фр. *statut* > лат. *statutum*); *артикул* "стаття, параграф юридичного документа" (ст.-ч. *artukul*; ст.-п. *artykil* > фр. *article* > лат. *artikulus*). Серед назв адміністративно-юридичних документів, крім давнього терміна *грамота* (1322) (ц.-сл. *грамота*), виступає й *лист*, зокрема в складі словосполучень *листъ присяжных* "присяжна грамота", *листъ судовий* "судовий вирок, вирдикт" (1421); юридичний документ, що стверджував право на щось, набував назви *привилей*, *привилія* (1366) (ст.-п. *przywilej*, *przywileja* > фр. *privilege* > лат. *privilegium*), а юридичний акт про надання маєтку – *запись* (1405). Поняття "заповісти" передається похідними *записати*.

Самостійний розряд утворюють слова, що вказують на оформлення адміністративно-юридичної документації. Слово *список* мало декілька значень: "копія", "виписка, витяг". Перше значення передавалося також новим запозиченням *копиє* "копія" (сп.-п. *корія*, фр. *copie*, < лат. *copia*) (1496); один із різновидів копій, а саме "копія без печаті, що не має законної сили", передавався словом *минута* (1495) (ст.-п., лат. *minuta*, фр. *minute*).

Поступово кількість запозичень збільшується. Так, старе поняття "ухвалити рішення", передається словом *постановити* (1674), а обнародування важливих указів (оголошення – усні, письмові) – словами *опублікувати* (1727), *опублікація* (1728), що мають зв'язок із вихідним *публика* (фр. *publique* f < лат. *publicus* – всенародний, громадський). Слово *публікувати* означало також "публічний осуд когось".

У значенні, близькому до етимологічного *указъ* < *листъ* "офіційний лист", починають уживатися терміни *інструкція* (фр. *instruction* < лат. *instructio* "вказівка, настанова") та *резолуція* (фр. *resolution* < *resolutio* "дозвіл": *інструкцію ему въ 5 пунктахъ послалемъ* (1724); *Резолюцію на часть пунктовъ въ доношеніи моемъ выраженныхъ, чинили правители* (1723).

¹Гринчишин Д.Г. Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1962. – Т. 5. – С. 33; ²Тут і далі в дужках зазначено рік (століття) фіксації лексеми.

Список використаних джерел

Грамоти XIV ст./ Упоряд., вступ. стаття, комент.; словники-покажчики Пещак М.М. – К., 1974; Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: В 2-х т. – К., 1977–1978. – Т. 1–2; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1861–1892. – Т. 1–15; Діаріум Генеральної військової канцелярії, ч. 1 (1727–1728 рр.). – Рукопис ЦНБ АН УРСР, №1 53762 (Лаз.13/1-2); Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1734 гг.) / Под ред. А.Лазаревского. – К., 1893–1897.

Іван Сівков,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОРІВНЯЛЬНЕ ЕТИМОЛОГІЧНО-СЕМАНТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ В АРАБСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Мета статті – порівняльне дослідження етимології та семантичних особливостей лексем, які вживаються в сучасній арабській і сучасній українській літературних мовах на позначення таких понять, як: 1) влада; 2) правління; 3) уряд; 4) партія.

На нашу думку, цікавість компаративного дослідження лексем-складових термінологічної системи в арабській та українській мовах полягає у виявленні спільних семантичних рис, які, розглянуті в історичній площині, можуть дати часткову відповідь на питання про походження певних владних інститутів.

В арабській мові поняття *влада* як політичний термін (законодавча, виконавча, судова) позначається словом *sultat* на відміну від слова *sultān*, яке використовується на позначення імперсоніфікованої влади. Воно походить від лексеми *sultān* і в арабо-англійському словнику "Аль-Фар'їд Ад-Дурр'їят" фіксується зі значенням "влада". Як синонім до нього наводиться слово *tasallut*, яке належить до того ж кореня, що й вищезгадані слова [Фар'їд]. У тлумачному словнику сучасної арабської мови "Аль-Мунджід" семантика цієї лексеми визначається шляхом наведення таких синонімів: *mulk* "влада", "панування", *qudrat* "влада", "міць" [Мунджід]. Тому в сучасній арабській мові це слово має значення "влада (політична)", а також вживається, як компонент термінологічних словосполучень: *sultat tashrī'yyat* "законодавча влада" (*tashrī'* "законодавство" від *sharra'* (*ishtara'*) видавати закони); *sultat tanfīziyyat* "виконавча влада" (*tanfiz* "виконання" від *naffaza* виконувати); *sultat qadā'īyyat* "судова влада" (*qadā'* "суд").

© І.Сівков, 2003

В українській мові слово **влада** походить від дієслова *володіти* (старослов'янське) [ЕСУМ]. Це дає змогу помітити спільність семантики слів, які позначають поняття "влада" в українській та арабській мовах.

В арабській мові слово **hukm** використовується на позначення поняття "правління". У тлумачному словнику арабської мови "Аль-Кāмус Аль-мухїт" видатного арабського лексикографа Фірузабаді воно вживається як "постанова", "рішення" та інтерпретується шляхом наведення синоніма *qadā'* [Кāмус], у тому ж значенні фіксується і в тлумачному словнику Ар-Рāзі "Мухтār ас-Сихāх" [Мухтар]. Відповідно слово *hākīm* "правитель", яке належить з ним до спільного кореня, трактується як "той, хто виконує постанову (рішення)". У працях видатних єгипетських істориків Аль-Макрізі та Ібн Туррібірді² слово **hukm** виражає поняття "рішення" в конструкції *infarada bi-l-ihkām*, що перекладається: "Він (халіфат) почав самостійно ухвалювати рішення (фактично почав правити одноосібно)". Отже, названа лексема використовується в значеннях "постанова, рішення (правителя)" та "влада".

В українській мові слово **правити** пов'язане з *правий* (давньоруськ. *правъ* "прямий", "правильний", з давньослов'янськ., спорідн. з лат. *probus* "добрий", "чесний", "порядний"). Досить цікавою видається спроба пов'язати слово *правити* з лат. *provincia* (початкове значення "влада", "повноваження") [ЭСРЯ, т. III].

Розглянемо семантичне поле слова **hukumat**, яке в сучасній арабській мові використовується в значенні "уряд". В арабському тлумачному словнику "Аль-Кāмус Аль-мухїт" зазначається, що ця лексема паралельно зі словом **hukm** із морфологічного погляду є масдаром дієслова *hakama* "ухвалити рішення", "правити", "судити" [Кāмус]. В арабо-англійському словнику "Аль-Фарāїд Ад-Дуррїят" **hukumat** подається як сирійський та єгипетський регіоналізм, що вживається як "уряд" [Фарāїд]. Однак не зрозуміло, чи таке значення було запозичене шляхом семантико-морфологічного калькування слів, які використовуються на позначення поняття "уряд" у європейських мовах (наприклад, англ. *government (to govern "правити" + -ment "суфікс абстрактного іменника")* або фр. *gouvernement*), чи це арабське слово було повторно запозичене арабською мовою з турецької, де воно розширило свою семантику.

В українській мові лексема **уряд** (з церковнослов.) пов'язана з укр. *ряд*, давньоруськ. *рядъ*. Звідси українське слово *рядити* "домовлятися", що походить від давньоруськ. *рядити* [ЭСРЯ, т. IV].

Слід зазначити, що слова, які позначають поняття "уряд", зазнають семантичної диференціації, яка полягає у відмінностях у політичному змісті поняття в обох мовах (пор. укр. "домовленість", "договір" та арабськ. "правління", "влада", "рішення", "суд"), що, очевидно, можна віднести до історичних обставин формування влади в народів-носіїв вищезгаданих мов.

У класичній арабській мові слово **hizb** "партія" вживалося на позначення поняття "група (людей)" чи "частина", про що свідчить його використання в Корані як терміна "частина Корану". У тлумачному словнику "Мухтār ас-Сихах" зазначається, що **hizb** пояснюється як "спільники", "прибічники" та *tā'ifat* "група", "частина", а також як термін "частина Корану", що є синонімом до слова

wint [Мухтър]. У тлумачному словнику арабської мови "Аль-Камус Аль-мухїт" це слово трактується як *jamā'at an-nās* "група людей" [Аль-Камус], а видатний єгипетський історик Абд ар-Рахман Джабартї вживає його на позначення групи людей зі спільними інтересами (прототип терміна "політична партія"). Він використовує також відіменні дієслова *tahazzaba* та *ihtazaba* в значенні "об'єднатися", "згуртуватися"³. Лексема *hizb* в Єгипті кінця XIX ст. ще не мала термінологічного значення "політична партія", оскільки тоді ще не була сформована партійна система в сучасному розумінні цього слова. Слово *hizb* використовувалося на позначення групи людей, об'єднаних спільними політичними інтересами⁴. Згодом воно термінологізувалося під впливом європейських мов шляхом семантичного калькування значення "партія" (як певна група людей) і почало вживатись як політичний термін, що можна пояснити історико-політичними причинами (заснування партій в арабських країнах).

В українській мові ця лексема була запозичена через польськ. *partja* чи нім. *partie* з фр. *partie* з лат. *partire* "ділити" [ЭСРЯ, т. III].

Таким чином, і в українській, і в арабській мовах цей політичний термін має спільні риси як з семантичного, так і з етимологічного погляду (спільна семантика – "частина", "група (людей)").

Отже, можна зробити висновок, що розглянуті лексеми (влада, правління, уряд, партія) як в арабській, так і в українській мовах характеризуються спільністю семантики. Це можна, очевидно, пояснити тим, що народи, дуже віддалені з етноконфесійного, культурного та лінгвістичного погляду, пройшли спільні кроки на певних етапах державотворення. Дослідження лексики державотворення в арабській мові дає змогу простежити процеси розвитку адміністративної організації арабського світу.

¹Аль-Макрїзі Такї-ад-дїн. Аль-Мавāїз ва-ль-ї'тїбār фі зікр аль-хутат ва-ль-асār // www.al-eman.com/Islamlib; ²Тугрїбірдіт Абу Махāsін. Ан-нуджум аз-зāхірат // www.al-eman.com/Islamlib; ³Джабартї Абд ар-Рахман. 'Аджāїб аль-āsār фі-т-тарāджїм ва-л-ахбār // www.al-eman.com/Islamlib; ⁴Государственная власть и общественно-политические структуры в арабских странах. История и современность. Сборник статей. – М., 1984.

Список скорочень

Камус – Фїрузāбādї. "Аль-Камус Аль-мухїт"; Лїсāн – Лїсāн аль-араб; Мунжїд – Аль-Мунжїд фі-л-люгāt ва-л-а'лām – Бейрут, 1996; Мухтър – Ар-Рāзі. Мухтър ас-Сїхāх, – Бейрут, 1983; Фарāїд – Дж. Хавā. "Аль-Фарāїд Ад-Дуррїят"; ЭСРЯ – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1982. – Т. I–IV; ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. I.

ВІДЕБИТТЯ КОРЕЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ КОНТАКТІВ У ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Мета статті – вивчити вживання корейських "етнографізмів" (слів, що є елементами передачі національного колориту) в українському оригінальному тексті та в українських текстах, перекладених з корейської. Таке дослідження, наскільки відомо, здійснюється вперше.

Загалом слід сказати, що дослідження східних елементів у тих або інших давньоукраїнських текстах має доволі тривалу традицію. Так, яскравим прикладом можуть бути студії в галузі лексичних орієнталізмів "Слова о полку Ігоревім"¹. Ця проблема (або, точніше, великий комплекс більш часткових проблем) продовжує бути актуальною й вивчається на різноманітному матеріалі, про що яскраво свідчать, зокрема, численні статті збірника "Лексичні запозичення в мовах зарубіжного Сходу"². У вступній статті до цього видання цілком слушно відзначено, що лексичне запозичення є результатом контактування не лише мов, а й різноманітних етнічних спільностей, кожна з яких характеризується своєрідністю культури. Проникнення елементів іншої культури тягне за собою відповідні лексичні запозичення. Лексика чутливо реагує на всі культурні явища, бо вона є засобом номінації явищ і предметів культури. Дослідження лексичної взаємодії – важливе джерело вивчення культурних контактів народів, оскільки "запозичення – слід культурного впливу одного народу на інший"³.

При дослідженні лексичних орієнталізмів української та інших слов'янських мов першорядну увагу звертають передусім на тюркізми (Г.В.Халимоненко) та, меншою мірою, іранізми (К.М.Тищенко), а останнім часом – і на кавказькі (і картвельські, і абхазо-адигські) елементи (О.В.Маловічко, Ю.Л.Мосенкіс)⁴. Значно рідше вивчаються орієнталізми загалом (Р.В.Болдирев). Варта уваги також традиція вивчення лексичних орієнталізмів російської мови⁵.

Безперечно, іншомовне (зокрема, східне) слово, яким би "екзотичними" воно не було, хоча б раз увійшовши до українського тексту – стає фактом української мови, будучи прочитаним українським читачем. Так, за словами Олеса Гончара, завдяки поемі Тараса Шевченка "Кавказ" "чурек і сапля вперше входять у лексику української мови"⁶. Інша справа – як потім складеться доля цього слова, яка міра освоєння йому випаде.

Крім усього, потребує уточнення саме поняття "східні мови": так, стоїть питання про те, чи можна відносити до них фінно-угорські, здавна присутні в Європі (їхню глибоку взаємодію зі слов'янськими мовами найдетальніше дослідив О.Б.Ткаченко).

Нами аналізовано тексти двох типів: оригінальний історичний твір навчального спрямування (підручник для вищих навчальних закладів), написаний українською мовою (досліджувався лише розділ про Корею)⁷, і збірка перекла-

дених з корейської на українську художніх творів⁸. (Далі в тексті ці джерела позначено відповідно літерами Р і К з номером сторінки.) Цікаво відзначити, що в першому джерелі “корейські етнографізми” виділено курсивом, тоді як у другому з аналізованих видань вони подаються звичайним шрифтом, без будь-якого виділення. Якщо це не суто технічне явище й якщо виділення лексики, пов’язаної з “місцевим колоритом” у підручнику не переслідує суто навчальної мети, то можна припускати більш органічне включення “етнографізмів” до тканини художнього перекладу (де відповідні слова не виділяються). Звертає на себе увагу відсутність таких слів у поетичних перекладах тієї самої збірки. Оскільки відтворення поезії різних корейських авторів здійснене вільно перекладачами, то, очевидно, тут можна припускати навіть певну установку на уникнення таких “етнографізмів”.

При вивченні функціонування чужомовних (у даному випадку корейських) “етнографізмів” у тексті (в даному разі українському) можна, на нашу думку, виходити з того, що досліджуване явище принципово не відрізняється від архаїзмів, територіальних діалектизмів, неологізмів, сленгізмів, арготизмів в оригінальному (власне українському) тексті. Як відомо, існують різні традиції вживання позалітературних слів у художніх та інших текстах – від різноманітних способів виділення (пор. “Механічний апельсин” Ентоні Берджесса й особливості перекладу цього твору) до цілком органічного використання. Українські традиції в цій галузі налічують понад два століття й сягають іще початків нової української літератури – “Енеїди” І.П.Котляревського.

Отже, розглянемо низку прикладів у їхніх контекстах, залучаючи необхідний лексикографічний матеріал⁹. Якщо у цитованих уривках є певні мовні огріхи зберігаємо їх без виправлення. Зважаючи на те, що значна частина лексики корейської мови (за різними оцінками, від 70 до 90%) запозичена з китайської мови, зазначаємо, чи досліджуване слово є питомо корейським, а чи воно китайського походження. Ми виходимо з того, що генеза лексичного елемента й його функціонування в мові здебільшого пов’язані. Корейськомовні джерела, як і аналізовані корейські слова, наводимо в латинській транслітерації (що найчастіше є водночас і транскрипцією, оскільки в корейському письмі помітно домінує фонетичний принцип) з перекладом, а в тих випадках, коли транслітерація відрізняється від транскрипції, останню наводимо поряд у квадратних дужках.

“...Різноманітністю *сон* корейці ніколи не виділялися” (Р, 91). Корейськ. *сѡп* “прізвище” – запозичення з китайської. Слід зважати на те, що в Кореї, на відміну, скажімо, від Європи, прізвищ доволі мало, більшість населення носить одне з чотирьох – *Кім, Пак, Лі, Чхве* (Цюй). Корейське прізвище виконує функції, децю подібні до номена – другого компонента з трьох імен – у давніх римлян.

“...Кожен поважний кореєць обов’язково обирає собі ще й власне *ча* – своєрідний пожиттєвий псевдонім-гасло, відповідно до власних мрій чи переконань” (Р, 91). Корейськ. *са* “прізвисько, що давалося після одруження” (в доступних нам лексикографічних джерелах наявне тільки це значення дослі-

джуваного слова). Пор. складну японську традицію символічного іменування людей у різні періоди їхнього життя.

“...Квашені овочі (насамперед, *кімчі* – перчену засолену капусту зі спеціями” (Р, 92) Корейськ. *kimchi* – власне корейське слово. У російській мові два варіанти передачі – *кимчи* і *кімчхи*. Перший варіант уживався переважно у 1940–1960 рр., коли придих у приголосних не зберігався – пор. тодішню передачу імені відомого поета *Те Гі Чен* на відміну від пізнішої передачі *Чо Гі Чхон* тощо.

“Жінки пов’язували голову хустиною, а чоловіки носили *кат* – бриль із широкими сітчастими полями” (Р, 92) Корейськ. *kas* [kaʃ] – питоме (не запозичене з китайської) слово. Зважаючи на давність цього слова і включеність його в корейський традиційний культурний контекст, запозичення з англійської мови (англ. *hat* “капелюх”) виключається, незважаючи на наявність у сучасній мові півдня Кореї численних англіцизмів.

“Справжнім культурним скарбом стали поховання когурьоських *ванів*, увінчані пірамідами та прикрашені всередині унікальними фресками” (Р, 96). “Кан Чо потрапив у полон і був страчений, але уряд і *ван* втекли на південь” (Р, 106). Корейськ. *wan* „князь, король” – запозичення з китайської (дуже давнє за походженням слово, яке має паралелі в титулах інших регіонів Євразії).

“Замість надзвичайно складної системи *іду*, в якій для запису текстів використовували фонетичне звучання китайських ієрогліфів, король Сечжон наказав розробити нове письмо. [...] З 1446 р. алфавіт *чоним*, у якому налічувалося 28 знаків, був запроваджений в життя...” (Р, 115) Корейськ. *ridu* (на Півночі так і вимовляється, на Півдні ж воно звучить [idu]) “система запису корейських слів та граматичних формантів за допомогою китайських ієрогліфів”, слово запозичене з китайської. Корейськ. *chōng-ym* – також запозичене з китайської.

“В поезії з’явилися нові жанри: тривірш *січжо* й велика поема *каса*” (Р, 115). Корейськ. *sičo* [sidžo] та *kasa*, обидва з китайської.

“Стандартний *кобуксон* обшивався залізом, мав гострі залізні тарани на всіх бортах і 14 гармат...” (Р 118). Корейськ. *kobuksōn* „броненосець”, буквально „корабель-черепаша” (*kobuki* [kobugi] „черепаша” – власне корейське, *sōn* „човен” – з китайської). Як відомо, корабель-броненосець уперше в світі був побудований саме в Кореї за проектом відомого флотоводця Лі Сун Сіна.

“Були й рибки завбільшки з великий палець: якби ж то спіймати з корзину риби на хве та ще й випити...” До слова *хве* підсторінкова примітка: “Страва з сиріої, порізаної шматочками риби” (Ха Кинчхан, “Лихоліття двох поколінь”: Пер. з корейськ. Юлії Скрипник) (К, 21). Корейськ. *hoi* [hø], традиційно передається як [hwe]. Написання *hoi* відображує давніше звучання.

“Швидко налий мені дві порції макколлі в одну миску”. До слова *макколлі* підсторінкова примітка: “Корейська рисова брага, яку п’ють з миски” (Ха Кинчхан, “Лихоліття двох поколінь”: Пер. з корейськ. Юлії Скрипник) (К, 28). Корейськ. *takkōlli* – питоме слово.

“Я принесу тобі миску куксу”. До слова *куксу* підсторінкова примітка: “Корейська лапша” (Ха Кин Чхан, “Лихоліття двох поколінь”: Пер. з корейськ. Юлії Скрипник) (К, 29). Корейськ. *kuksu* – власне корейське слово.

"Мілко і до того ж лише за декілька сотень рі починається звичайнісіньке море з чіткою лінією горизонту". До слова *рі* підсторінкова примітка: "Корейська міра довжини, 10 рі дорівнює 4 кілометрам" (Кім Син Ок, "Подорож до Мучжін": Пер. з корейськ. Олени Скороход) (К, 32). "Через події 25 червня лекції в університеті були припинені, тоді ми пройшли тисячу рі до Мучжину, позбивавши ноги, бо загізлилися на останній поїзд" (Кім Син Ок, "Подорож до Мучжін": Пер. з корейськ. Олени Скороход) (К, 36). Корейськ. *лі* на Півночі так і вимовляється, тоді як на Півдні звучить [л]. Традиційна передача цієї міри довжини в українській мові, як і в російській, – *лі*. Слово запозичене з китайської.

"Тітка купила мені сочжу, і я пив, доки не заснув". До слова *сочжу* підсторінкова примітка: "Рисова корейська горілка, 24% вмісту алкоголю" (Кім Син Ок, "Подорож до Мучжін": Пер. з корейськ. Олени Скороход) (К, 58). Корейськ. *sochu* [sodžu], китайське за походженням.

Таким чином, є всі підстави говорити тільки про початковий етап освоєння корейських лексичних елементів українською мовою: вони вживаються переважно у спеціальних текстах "етнографічного" (в якнайширшому розумінні цього терміна) змісту й майже завжди потребують коментаря.

До перспектив дослідження можна віднести створення словника (глосарію) лесичних корейзмів, уживаних в українських текстах, і зістане вивчення корейзмів і китаїзмів або японізмів української мови. Нарешті, перспективною видається культурологічна й соціолінгвістична інтерпретація цих мовних явищ. Ідеться передусім про визначення й дослідження слів, які можна віднести до символів культури: *кімчі* (гострий капустяний салат), *каясим* (національний музичний інструмент), зокрема й історизмів (*кобуксон* – ковен-броненосець).

¹Мелиоранский П.Н. Турецкие элементы в языке "Слова о полку Игореве" // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – СПб., 1902. – Т. 7. – Кн. 2; Корш Ф.Е. Турецкие элементы в языке "Слова о полку Игореве" // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – СПб., 1903. – Т. 8. – Кн. 4; Миллер В.Ф. "Хинова" Слова о полку Игореве // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – СПб., 1914. – Т. 19. – Кн. 1; Мальсагов Д.Д. О некоторых непонятных местах в "Слове о полку Игореве" // Известия Чечено-Ингушского научно-исследовательского института истории, языка и литературы. – Грозный, 1959. – Т. 1. – Вып. 2; Менаев К.Г. Восточные элементы в "Слове о полку Игореве". – Л., 1979; Мещерский Н.А., Бурыкин А.А. Заметки к восточной лексике "Слова о полку Игореве" // Вестн. Ленинград. ун-та. – Л., 1984. – № 14; Баскаков Н.А. Тюркская лексика в "Слове о полку Игореве". – М., 1985; ²Лексические заимствования в языках зарубежного Востока: Социолінгвістический аспект. – М., 1991. Пор., зокрема: Алпатов В.М. О соотношении исконных и заимствованных элементов в системе японского языка // Вопросы языкознания. – 1976. – № 6; Иванов В.В. Терминология и заимствования в современном китайском языке. – М., 1973; Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М., 1968; ³Беликов В.И., Никольский Л.Б. Культурологический и социолінгвістический аспекты изучения лексических заимствований в восточных языках // Лексические заимствования... – С. 5, 16; ⁴Пор., зокрема: Музумова А.Л. Абхазо-адыгская лексика в истории русского литературного языка и речи первой половины XIX в. // Региональное кавказоведение и тюркология: традиции и современность. Материалы второй межвузовской конфе-

реници. – Карчаевск, 2001; ⁵Див., наприклад: *Туманян Э.Г.* К вопросу об армянских заимствованиях в русском языке // *Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР*. – М., 1987; *Чантуришвили Д.С., Шадури Т.Н., Голетиани Г.Г., Хидешели А.А.* О грузинских заимствованиях в русском языке // Там само; *Чокаев К.З.* Лексические заимствования вайнахского происхождения в русском языке // Там само; ⁶*Гончар О.Т.* Светоч украинского народа // *Шевченко Т.Г.* Избр. соч. – М., 1987. – С. 9; ⁷*Рубель В.А.* Історія середньовічного Сходу. – К., 2002; ⁸Кольоровий вітер: Збірка перекладів прозованих та поетичних творів корейських літераторів / Упор. Кім Сук Вон. – К., 2003; ⁹*Корейско-русский словарь* / Под ред. Ко Хёна. – Пхеньян; М., 1994; *Корейско-русский словарь* / Сост. Ю.Н.Мазур, В.М.Моздыков, Д.М.Усатов. – М., 2000; *Русско-корейский словарь*. – М., 1998; *Русско-корейский словарь* / Сост. Тон Ван, Ким Хак Су. – Сеул, 1987; *Segugō sadzōn. Li Gi Mun kamsu.* – Seoul, 1998 [Новий тлумачний словник]. За ред. Лі Гі Муна. – Сеул, 1998. Корейськ. мовою]; *Sin uŋgŏ so sadzōn.* – Seoul, 1999 [Малий англо-корейський та корейсько-англійський словник. – Сеул, 1999. Корейськ. мовою];

*Любов Осташ,
Львівський національний університет імені Івана Франка*

СЛОВ'ЯНСЬКІ АВТОХТОННІ ВЛАСНІ ОСОБОВІ ІМЕНА ВІДАПЕЛЯТИВНОГО ПОХОДЖЕННЯ В ЧЕСЬКИХ ПРІЗВИЩАХ

Ідентифікація лише одним іменем (одноіменність) утримувалась у чехів, як і словаків та поляків, досить довго, аж до XIII ст.¹ Прізвища як частина дво-членного іменування витворились і усталились протягом кількох століть. Друга назва з'явилася наприкінці XII ст., передусім у знатного дворянства, потім у маломаятного, пізніше в міщан і, зрештою, в осіб різного походження².

Але навіть у шляхти довгий час найважливішим було все-таки ім'я. Прізвищеві назви в міщан і селян у XIV ст. з'являються лише спорадично. Прізвищеві назви всієї сім'ї почали вживатися аж у XIV ст., спочатку в містах, потім у селах. У XIV ст. прізвища не були ще усталені. У селах прізвищеві назви почали переходити у спадкові назви, які можна трактувати як прізвища, аж з XVII ст. й пізніше. Часто функцію прізвищеві назви переймало на себе іменування за назвою будинку (у чехів віддавна існує традиція надавати будинкам власні назви), місцем проживання тощо. Сільські прізвища переважно вибирала місцева влада, рідше – самі жителі. Зміна місця проживання могла бути причиною зміни прізвища підданого з боку влади. Найпізніше, аж у кінці XVIII ст., почали усталюватися прізвища в робітничій верстві населення³.

Сталою, обов'язковою спадковою частиною іменування кожної особи прізвища стали в чехів і словаків у XVIII ст., у поляків це тривало аж до кінця XIX ст.⁴ П.П.Чучка вважає, що процес становлення словотвірних типів слов'янських прізвищ корінням сягає праслов'янського періоду, але завершується фактично на кінець XVI ст. Двослівні іменування осіб для представників слов'янської соціальної верхівки стають нормою ділового стилю приблизно з XIV–XV ст., а для представників соціальних низів вони стають обов'язковими лише з XVI–XVIII ст.⁵ Але навіть споконвічно чеські прізвища переважно не

становлять окремої групи з погляду словотвору. За походженням вони – частково загальні назви, частково власні.

Як зазначає Ф.Травнічек, більшість чеських прізвищ за походженням є колишніми загальними назвами, які виражають різні риси й особливості характеру людей (*Bílý, Černý, Červený, Dlouhý, Smutný, Malík*), вказують на їх походження та місце проживання (*Palacký* – з *Palačova*, *Dolák* – той, хто живе в нижній частині села). До них належить і група прізвищ, у яких міститься вказівка на заняття, становище людини (*Pekař, Švec*), а також прізвища, що первісно були прізвищами (*Bidlo, Dítě, Neruda*). Численною є група прізвищ, утворена від дієприкметників на -l, які вказували на різноманітні дії, звички (*Dokoupil, Kvapil, Zachoval*).

Меншу частину становлять групи прізвищ, у яких міститься вказівка на національну чи етнічну належність (*Charvát, Slezák*), місце проживання (*Plzák* – з *Plzně*), населений пункт (*Kolín, Rokycana*). У ролі прізвищ виступали також народні варіанти власних особових імен: *Benda, Banaš, Mach*⁶. Окрім імен-комполітів у повній формі чи в усиченій, матеріалом для творення прізвищ послужили також слов'янські автохтонні власні особові імена (далі в тексті також – САІ) відапелятивного походження. Деколи важко визначити, чи прізвище походить від імен відапелятивного походження, чи від імені-комполіта. Давніми слов'янськими іменами антропонімісти вважають власні назви, що походять від назв рослин, звірів, металів⁷. Прізвища цього типу могли походити як від САІ, так і від апелятивів.

На відміну від дослідження самих імен, вивчення їх у складі чеських прізвищ недостатнє. Якщо про компоненти колишніх імен-комполітів, які збереглися в сучасних чеських прізвищах, є деякі згадки (напр., у книзі М.Кнаппової "Naše a cizí příjmení v současné češtině"⁸ ("Наші і чужі прізвища в сучасній чеській мові")) у підрозділі наводиться низка таких компонентів і відповідних похідних від них прізвищ), то про САІ відапелятивного походження, що містяться в чеських прізвищах, окремих досліджень немає. Походження, етимології, семантика імен, які є в основах прізвищ, у чехів найбільш ґрунтовно вивчалися лише у зв'язку з лексикографічним опрацюванням чеських прізвищ⁹. Це впливає з загального стану вивчення прізвищ у чехів. Як зазначає М.Кнаппова, "книг про прізвища у нас все ще дуже мало, і присвячені вони передусім розглядові становлення та походження прізвищ"¹⁰. Зазначимо, що й походження прізвищ визначено інколи в дуже загальних рисах.

Найбільш відомою в слов'янському мовознавстві працею про чеські прізвища є книга Й.Бенеша "O českých příjmeních"¹¹ ("Про чеські прізвища") (1962 р.). Книга Й.Бенеша багата на історичний і сучасний антропонімний матеріал. Автор покласифікував прізвища за джерелами виникнення, виділивши в тому числі й прізвища, утворені від власних особових імен. Книга Й.Бенеша присвячена вивченню етимології прізвищ і їх словотвірному аналізу. Джерельний матеріал цієї книги ліг в основу словника Д.Молданової "Naše příjmení"¹² ("Наші прізвища"). Характерною особливістю цього словника прізвищ, якої не спостерігаємо в українській лексикографічній практиці, є його побудова за ал-

фавітно-гніздовим принципом: поруч із прізвищем, яке виступає як реєстрове слово, наводяться і пояснюються в одній словниковій статті інші спільнокореневі прізвища. Такий же принцип застосував польський ономаст К.Римут у своєму найновішому словнику "Nazwiska polaków"¹³ ("Прізвища поляків").

Я.Свобода у книзі "Staročeská osobní jména a naše příjmení"¹⁴ ("Старочеські особові імена і наші прізвища") основну увагу зосередив на аналізі старовинних чеських особових імен. Про прізвища мова йде у вужчому плані: подано лише списки давніх прізвищевих назв, які згруповані за тематичними групами. Виділено в окремі групи прізвищеві назви, що походять від автохтонних особових імен, а також прізвищеві назви, що містять окреслення властивостей людини, різних характеристик, дій тощо. Цей список має важливе значення для сучасних дослідників, оскільки вони мають змогу зіставляти його з чеськими прізвищами і шукати в них давні імена відапелятивного походження.

Книга М.Кнаппової "Příjmení v současné češtině"¹⁵ ("Прізвища в сучасній чеській мові") і її більш удосконалений і розширений варіант – монографія "Naše a cizí příjmení v současné češtině"¹⁶ ("Наші і чужі прізвища в сучасній чеській мові") – це праці іншого спрямування й призначення. Вони є результатом багаторічної дослідницької, експертної, координаційної, консультативної діяльності в ділянці сучасного вживання чеських і іншомовних прізвищ у чеській мові у зв'язку із законом про метрики, імена та прізвища. Книга має завдання інформувати та консультувати службовців, причетних до запису актів громадянського стану, а також перекладачів, працівників засобів масової інформації тощо. У цій книзі про прізвища, утворені від САІ, мова йде лише в підрозділі про походження чеських прізвищ. Він становить короткий алфавітний перелік основ САІ і певної кількості прізвищ, утворених від них¹⁷.

У всіх вищеперелічених працях САІ відапелятивного походження, які містяться в сучасних чеських прізвищах, ще не одержали в чеській ономастиці достатньо повного, вичерпного висвітлення. В українській антропоніміці праць про відапелятивні імена в чеських прізвищах немає.

У цій статті поставлено за мету визначити склад, походження, етимології, а також первісну семантику тих САІ відапелятивного походження, які містяться в сучасних чеських прізвищах. Масмо також намір, спираючись на дослідження чеських учених і ономастів з інших слов'янських антропонімік, визначити мотиви називання в давнину такими іменами, а в списку сучасних чеських офіційних варіантів імен відапелятивного походження виділити групу імен, які мають зв'язок із цими проаналізованими давніми іменами.

У статті розглянуті САІ, які містяться в основах сучасних чеських прізвищ і які в минулі століття в чехів у писемних пам'ятках нотуємо як імена. Відапелятивних прізвищ у чехів загалом немало, але колишніх яскраво виражених САІ збереглася невелика кількість. Дещо більше прізвищ, у яких імена та імена-прізвиська могли збігатися з апелятивами (напр., назви з рослинного й тваринного світу), однак чеські антропонімісти переважно не пов'язують їх із САІ прізвищового походження, а просто з апелятивами. І навіть там, де САІ вказане і визначено мотиви називання давнім слов'янським іменем, поруч

подані ще кілька етимологій. Для більшості чеських прізвищ етимологія, пов'язана з CAI, не єдина, вона – одна із кількох можливих.

Нижче аналізуємо ряд прізвищ, в основах яких, на нашу думку, можна вбачати слов'янські автохтонні імена відапелятивного походження. Інколи додатковим аргументом для виділення чеських відапелятивних імен у прізвищах можуть послужити аналогічні імена з інших слов'янських антропонімій, які більш виразно засвідчили в своїй історичній антропонімії мотиви називання та іменні функції.

Сучасні прізвища *Baba, Bába, Babek, Bábek, Babík* [Mold. 40]. У давнину в чехів функціонувало одночленне ім'я *Baba*, що виникло з апелятива [Šm. 12]. Я.Свобода зараховує його до групи імен, які ставили за мету забезпечити охорону дитини з боку предків, передати дитині певні якості предків і т.ін. Ім'я вживалося і як чоловіче, і як жіноче [Sv. 44]. Сучасні прізвища Д.Молданова пов'язує з апелятивом *bába* "баба" [Mold. 40; ЧУС I, 39]. В.Махек уважає, що у всіх слов'ян *baba* має одне й те ж основне значення, а часто й однакові вторинні значення: **baba* – слово дитячого мовлення з головним значенням "стара жінка" [Machek 20]. Однак, на думку російських етимологів, у деяких лексемах могли бути відображені й інші давні значення: "недалеко від істини була б думка, що в слов'янському **baba* зберігається давній звукокомплекс (редуплікація) з рисами давнього полісемантизму" [ЭССЯ I, с. 107-108].

Сучасні прізвища *Běl, Bíl* [Mold. 44]. У чехів у давнину існувало власне особове ім'я *Bělan* "albinus" [G I, 86], однак як сучасні прізвища фіксуються *Běl, Bíl* (обидва – від прикметника *bílý*). Основа загальної назви праслов'янська: **běľь* "білий" [ЕСУМ, I, 196].

Сучасні прізвища *Čán, Čaň, Čánek, Čáněk, Čančík, Čánka, Čánda, Čančura; Čečak, Čeček, Čečman* [Mold. 52]. Сучасні чеські прізвища *Čán, Čaň* та похідні від них мотивовані старочеським особовим іменем *Čán* "оčekávaný" ("очікуваний") або іменем-комполитом *Čáslav*. Прізвища *Čečak, Čeček, Čečman* мають кілька етимологій, одна з них – особове ім'я *Čekan*, а названі антропоніми це народні варіанти від нього. *Čekan* також означає "оčekávaný" "очікуваний" [Mold. 52]. Пор. сучасне ч. дієслово *čekati* "ждати, очікувати", стч. *čakati* [Machek 68]. Псл. **čakati, *cekati* [ЭССЯ IV, 13-14, 36].

Сучасні прізвища *Čejek, Čejda, Čejha, Čejchan, Čejna* [Mold. 53]. Вони походять від імені *Čajan*, що пов'язане з дієсловом *čajati* "čekat, doufat" "чекати, надіятися". Пор. псл. *čajati* "чекати" [ЭССЯ IV, 10-11].

Сучасне прізвище *Čiž* пов'язують зі старочеським апелятивом *čiž* "назва птаха čížek". Віддавна функціонує також прізвище *Čížek* [Mold. 54]. Я.Свобода зараховує старочеське особове ім'я *Čiž* до назв птахів. Ці імена виконували охоронну функцію [Sv. 45]. Пор. псл. **čizь* [ЭССЯ IV, 125].

Сучасне прізвище *Devátý* [Mold. 273]. За походженням прізвище *Devátý* – давнє CAI, означало "дев'ята дитина в сім'ї". Пор. праслов'янський числівник **devęťь* "дев'ять" [ЕСУМ II, 22].

Сучасні прізвища *Diviš, Divíšek* [Кор. 75]. *Diviš* входить у групу 1 500 найпоширеніших і типових чеських прізвищ [Кнаррová 613]. Функціонує цей антропонім

і як сучасне ім'я: *Diviš* (5 носіїв)¹⁸. Ім'я *Diviš* вважається чеським варіантом грецького імені *Dionýsios* "бог вина", у чеській антропонімії викладається також як *divoký* "дикий, нестримний, шалений" [ЧУС I, 110]. Це значення, як припускають, виникло під впливом формального збігу основи імені з основою прикметника *divý* "дикий" [Кп. 83], праслов'янського за походженням [Machek 88].

Сучасні прізвища *Hlava, Hlávěk, Hlavík, Hlavín, Hlaveš, Hlavoň, Hlavsa* [Mold. 82]. Ці прізвища чеські антропонімісти пов'язують з апелятивом *hlava* "голова". Разом із тим слід мати на увазі, що в давнину в чехів функціонувало відапелятивне ім'я *Hlava* [Šm. 12]. Пор. псл. апелятив **golva* "голова" [ЭССЯ VI, 221-222].

Сучасні прізвища *Holub, Holoubek, Holubec* [Mold. 84], пор. апелятив *holub* "назва птаха". Я. Свобода зараховує старочеське особове ім'я *Holub*, з яким могли бути пов'язані й згадані прізвища, до групи назв птахів. Ці імена виконували охоронну функцію [Sv. 45]. Псл. **golъbъ* "жовтий" [Цыг. 105; Machek 137].

Сучасні прізвища *Hovora, Hovorka* [Mold. 86]. Я. Свобода фіксує старочеське ім'я *Hovora* в розділі "назви осіб за їх характерними рисами, властивостями" [Sv. 49]. Апелятив *hovora* "той, хто багато говорить" [Mold. 86]. Псл. **govoъ* < **gov-* "звучати" + предметний суфікс *-oъ* [Цыг. 103; Machek 142]. Пор. ще сучасне ч. *hovor* "розмова" [ЧУС I, 187].

Сучасні прізвища *Hroz, Hroza, Hrozek; Hron* (< *Hroznata*), *Hronek, Hroněk, Hroník, Hroniček, Hroneš, Hronza; Hřúza, Hřůzek* (< *Hroznata*) [Mold. 86], *Hroch, Hrozny* [Кп. NP 14]. І зараз у чехів наявне старочеське чоловіче ім'я *Hroznata* (давнє чеське *Hrozňata* [Sv. 44]), яке має значення "hrozný" "грізний, страшний" (функцією імені було лякати ворогів) [Кп. 101]. Пор. також давні українські імена *Грозавъ, Грозе* [ССМ I, 265]. Апелятивна основа пов'язана з псл. **groza* "жах" [ЕСУМ I, 600], **grozъlъ(jь)* "страшний, грізний" [ЭССЯ VII, 144], пор. сучасний чеський прикметник *hrozný* "жахливий, страшний, грізний", а також дієслово *hrozit* "погрожувати, загрозувати, грозити" [ЧУС I, 192]. На думку Ф.Копечного, *Hroznata* було охоронним іменем, аналогічним до болгарського *Grozena* [Кор. 103].

Сучасні прізвища *Chval, Chvaleta, Chvalek, Chvalec, Chvalík*. Перші два прізвища є колишніми іменами (*Chval* і *Chvaleta* – відомі старочеські чоловічі імена), наступні мають ці імена в своїх основах [Кор. 105]. Пор. ч. *chvála* "похвала" (< псл. **xvala*), а також псл. **xvaliti* "хвалити, славити", "дякувати" [ЭССЯ VIII, 118-119].

Сучасні прізвища *Koch, Kochánek, Kochta, Košek* [Кп. NP 14]; *Kochan* [Mold. 107]. Прізвища походять від давнього особового імені *Kochan*, пор. дієслово *kochat* "milovat" ("любити, кохати") (< псл. **koxati*) [ЕСУМ III, 63]. Як ім'я було поширене в середні віки і в інших слов'янських народів, напр. поляків, українців, пор. *Коханъ* Счокаче(н)ко [Р 404]. Як і в чехів, тепер залишилось у прізвищах: п. *Kochan* [Rymut 420], укр. *Кохан* [Горп. 15; Шерем. 213].

Сучасне прізвище *Křepěk* [Mold. 118]. Старочеські імена *Křepěk, Křepěn* походять від лексеми *křepký* "silný, hbitý" ("сильний, міцний, моторний, меткий, швидкий, жвавий") [Sv. 44; G II, 139]. Пор. псл. **krěpъkъ* [Machek 241].

Сучасні прізвища *Květoň, Kvietoň, Kvietton, Kwieton, Kwěch, Kvěš, Kvěšek* [Mold. 122]. Д.Молданова вважає вищевказані чеські прізвища похідними від імені *Květoň*, яке трактує як переклад з лат. *Florián* [Mold. 122]. Апелятив *květ* "квітка", "цвіт, квіт" [ЧУС I, 275] походить від псл. **kvěť/svěť* < **kvoity*. Ця лексема споріднена зі словами, які в індоєвропейській мові мали значення "світити" [ЕСУМ II, 418; ЭССЯ XIII, 162-163].

Сучасні прізвища *Liba, Libeš, Libš, Libora, Lívar* [Mold. 128, 130]. *Liba, Libša* і сьогодні функціонують як народні варіанти імен *Libor, Liboslav* [Кп. 122-123]. Чеські прізвища *Liba, Libeš, Libš* можуть також походити від прикметника *libý* "присмний, блаженний, розкішний" [ЧУС I, 291] (*Liba* ще й від апелятива *liba* "miláček" ("улюбленець") [Mold. 128]). Прізвища *Libora, Lívar* походять від особового імені *Libor* [Mold. 128-130]. У старочеській мові існувало немало апелятивів і власних особових імен з основами *lib-*, *Lib-* і *Lub-* [G II, 247-248, 277-280]. Пор. псл. **ljubь* "милий, приємний, коханий" [ЕСУМ III, 320].

Сучасні прізвища *Mil, Mil, Milý* [Mold. 144]. *Mil, Mil* – за походженням коротка форма прикметника *milý* "милий". У старочеській мові існувало особове ім'я *Mil* [Sv. 49; Šm. 12]. Від імен на *Mil-* (*Milik, Miloň, Miloš* та ін.) у чехів функціонує ряд прізвищ: *Milik, Milan, Milas, Milda, Milec, Mileč, Milek, Milka, Milko, Milota, Miluch* [Кор. 153]. Пор. псл. **milь* "милий" [ЕСУМ III, 460].

Сучасні прізвища *Mládek, Mladen, Mladěnka, Mladota, Mlady* (< *mladý, Mladota*) [Кп. NP 14]; *Mlada* [Mold. 146]. Чеське прізвище *Mlada* походить або від прикметника *mladý*, або власного особового імені відапелятивного походження *Mlada*, пор. старочеські імена: чол. *Mlad, жін. Mlada* [G II, 373-374]. У давнину в чехів функціонували також імена *Mlád, Mladoň*. Пор. псл. **moldь* [Machek 300].

Сучасні прізвища *Myslik, Myslbek* [Mold. 150]. Одна з етимологій прізвища *Myslbek* – від особового імені *Mysla*. Пор. псл. **myslь* < *mūd-sľь* "мовлення, слово; замисел" [ЕСУМ III, 466].

Сучасні чеські прізвища з заперечною часткою *Ne-*. *Neliba* [Mold. 152]. Ян Свобода фіксує давнє ім'я *Nefub* [Sv. 45]. *Netřeba*¹⁹, пор. українські прізвища *Нетрєба* [Кравц. 296], *Нетрєбко*, *Нетрєбенько* [Горп. 210, 226], які походять від САІ *Нетрєба* [Демч. 114]. Я.Свобода вважає, що імена з заперечною часткою *Ne-* у слов'янських народів (фіксуються вони і в інших індоєвропейських іменах) виконували охоронну функцію й мали на меті приховати справжні риси, якості та ставлення до дитини [Sv. 103]. Стосовно трактування імен із заперечною часткою *Ne-* у слов'янських антропоніміках існує розбіжність. Українські антропонімісти М.Л.Худаш та М.О.Демчук вважають, що давні особові імена на зразок *Нечай, Нетрєба, Треба, Ненадь, Нема* та ін. належали до групи імен та імен-прізвиськ, які вказували на ставлення батьків до новонародженого, тобто таких імен, як *Жадань, Ждань* [Демч. 114].

Сучасні прізвища *Odolan, Vodolan* [Mold. 158] мають подвійну етимологію: а) від особових імен *Odol, Odolen*. Старочеське за походженням сучасне рідковживане ім'я *Odolen* (4 носії) викладається зараз як "той, хто здолав" [Кп. 139]; б) від дієслова *odolěti* "zvítězit" "перемогти". Псл. **děliti* [Цыг. 132].

Сучасні прізвища *Pozděna, Pozdník, Pozdníček, Pozník* [Mold. 181]. Чеське прізвище *Pozděna* виводиться від особового імені *Pozden*. *Pozdník, Pozník* мають такі етимології: 1. Від прикметника *pozdní* "пізний". 2. Той, хто запізнюється. 3. Дитина, яка народилася в батьків немолодого віку. *Pozdníček* – здрібніле від *Pozdník*. В українців зі значенням "пізня дитина" *Позняк* вживалося як ім'я ще в XVII ст.: *Позняк* Леще(н)ко [Р 48 зв.]. Пор. сучасне українське прізвище *Позняк* [Кравч. 302].

Сучасні прізвища *Rado, Radoch, Radok, Radon, Radoň, Rados, Radosta, Radoš, Radouch, Radouň* [Кор. 172]. Усі перелічені прізвища походять від імені *Radovan*. Основа етимологізується від псл. **rad*, пор. чеське *řád* "радий, з радістю" [Machek 411-412].

Сучасне прізвище *Sedmík* [Moldanová 1983, с. 205, 273] виводиться від імені *Sedmík* "сьома дитина в сім'ї". Таке ж значення має колишнє українське САІ *Сьомак* [Демч. 116], пор. сучасні українські прізвища *Семака, Сьомак* [Кравч. 308, 313]. Пор. псл. **sedmь* "сьомий" [Цыг. 418].

Сучасне прізвище *Slavata* [Mold. 211]. У чехів і сьогодні функціонує особове ім'я *Slavata*. Іменник *slava* у давнину був утворений від псл. дієслова **slaviti* "робити так, щоб хто-небудь став предметом загальних розмов, щоб було про нього щось послухати" [Цыг. 428].

Сучасні прізвища *Stana, Staňa*. Чеські прізвища антропонімісти виводять від імені-композита *Stanislav*. Але варто мати на увазі, що в антропонімії південних слов'ян імена, які етимологічно пов'язані з праслов'янською основою **sta-* "стояти, стати, зупинитися" (напр., сербські імена *Стана, Станка, Станица, Станимир, Стойко, Стожан, Станислав, Станица, Стамена, Доста* (буквально: "досить, вистачить"), використовуються з різною метою. Одну з таких описав Т.Вуканович: "Якщо жінка народжує дівчаток і хоче ... народити хлопчика, то останній дівчинці дає одне з таких імен: *Стана, Станислава, Станица, Стойна*"²⁰.

Сучасні прізвища *Stára, Stara* [Mold. 217]. Лексема *starui* – праслов'янська, первинно, мабуть, означала "який міцно стоїть", "міцний, твердий". Утворена від індоєвропейської основи **st(h)a-* > *ста-* "стояти" з допомогою суфікса *-r-* зі значенням більшого ступеня тієї ознаки, яка названа в корені слова [Цыг. 450]. У старочеській мові функціонувало ім'я *Star*. На думку Я.Свободи, імена від основи *Star-* мали принести дітям довге життя, здоров'я та силу [Sv. 44].

Сучасні прізвища *Stojan, Stojanec, Stojánek, Stojanka, Stoy* [Mold. 218-219]. Чеські прізвища походять від давнього слов'янського особового імені *Stojan*, яке виражало побажання родичів, щоб дитина жила [Sv. 44]. *Stojan* функціонує також і як сучасне власне особове ім'я. Пор. сучасне українське прізвище *Стоян* [Горп. 299; Кравч. 212].

Сучасні прізвища *Trojan, Troch, Troják, Trojáček, Trojančik, Trojanec, Trojánek, Trojášek, Trojek, Trojna* [Mold. 254]. Чехи пов'язують ці прізвища з прадавнім особовим іменем *Trojan* і з апелятивом *trojan* "трійня". Я.Свобода зараховує *Trojan* до групи одноосновних імен, що позначають обставини, за яких дитина народилася, котрою (за порядком) вона є в сім'ї, і водночас наго-

лоше, що ці давні одночленні імена нелегко відрізнити від пізніших прізвиськ. Зокрема, це стосується таких старочеських імен: *Druhoš, Paták, Šesták, Troj(an), Osmík, Jutroň, Letoň, Pozden, Ranoš, Ranoch* та ін. [Sv. 46]. Українці виводять походження прізвища *Троян* від псл. імені *Троян*, яке вважається утвореним за допомогою суфікса *-янъ* від композитів на зразок *Тройданъ*. В українській мові функціонує також апелятив *троян* "батько трьох дітей"²¹. Пор. псл. основу **troj-*, пов'язану з числівником *три* [Цыг. 486].

Сучасне прізвище *Tvrďý* [Mold. 256]. Воно походить від лексеми *tvrdý* "твердий", "міцний, крутий", що в свою чергу пов'язана з давнім чеським іменем *Tvrdimír*. *Тверди́й* – давнє слов'янське слово, пор. псл. **tvьrdъ* [Цыг. 469]. У старочеській мові функціонувало також ім'я *Tvrdek* [Sv. 46].

Сучасні прізвища *Vik, Vikan, Vikon, Vič, Vičák, Vičik* [Mold. 268]. Старочеські імена *Vikoň, Vikoš, Vičěj*, які семантично споріднені з наведеними прізвищами, належать до групи імен, пов'язаних із назвами звірів. На думку Я.Свободи, метою під час називання цими іменами було – перенести на людину найбільш визначальну рису звіра (в даному випадку – силу, міць вовка) [Sv. 45]. Пор. псл. **vylkъ* "вовк" [Цыг. 79].

Сучасне прізвище *Vojan* [Mold. 270]. Воно походить від старочеського апелятива або особового імені *Vojen*, пор. псл. корінь **voj-* "погоня" [Цыг. 78], яке в свою чергу означало *voják* "воїн" [ЧУС II, 517] або ж було похідним утворенням від імені-композита *Vojtěch*. Функціонує ще прізвище *Vojanec* (суфікс *-ec* надавав імені, що стало потім прізвищем, відтінку здрибнілості) [Mold. 270].

Сучасне прізвище *Vojen* [Mold. 270]. Воно походить від старочеського особового імені *Vojen* "bojovný; bojovník" "войовничий; воїн" [Mold. 270].

Сучасні прізвища *Vosmik, Vošmik, Vošmik, Vošmyk* [Mold. 273]. *Vosmik* у чехів – давнє слов'янське ім'я [Sv. 49], яке означало "восьма дитина в сім'ї" [Mold. 273]. Аналогічними за походженням є прізвища *Осьмук, Восьмак* в українців [Горп. 189, 299]. Основа числівника праслов'янська: **osmъ* "вісім", **osmъ* "восьмий" [ЕСУМ I, 404].

Отже, в основах чеських прізвищ знаходиться немало САІ відапелятивного походження. Деколи ці імена повністю збігаються з формою прізвищ (*Sedmik, Stojan, Trojan*), але часто, переходячи у статус прізвищ, вони збагачувалися суфіксами, характерними для чеської мови. Окрім характерних для кожної із слов'янських мов фонетичних оболонок прізвищ, саме суфікси є тим фактором, який змінює ці прізвища, пристосовуючи їх до словотвірних законів чеської мови. Частина прізвищ з однієї слов'янської мови може мати свої відповідники в іншій, що інколи творить певні пари: напр. ч. *Hroza* – укр. *Гроза, Devátý* – *Дев'ятка, Kochan* – *Кохан, Křepek* – *Крепак, Mil* – *Милан, Myslík* – *Мислук, Neliba* – *Нелюб, Pozník* – *Познук, Sedmik* – *Сьомак, Slavata* – *Славута, Stara* – *Старук, Stojan* – *Стоян, Tvrďý* – *Тверди́й, Vosmik* – *Осьмук*. Разом із тим деякі імена, що вичленовуються з прізвищ, характерні лише для однієї з антропонімій: ч. *Odolan, Vodolan*, укр. *Бажан, Величко, Жадан*. Отже, чеська антропонімія могла вибирати з праслов'янської лексичної спадщини й формувати свій набір апелятивів для творення імен. Зібрані в один список, вони дають широку

картину різноманітних мотивів називання дітей САІ відапелятивного походження, які існували в чехів і в минулому були притаманні й антропоніміям інших слов'янських народів. Зокрема, чеські прізвища, з яких виленовуємо САІ відапелятивного походження, можна розділити на такі групи:

1. Прізвища, в основі яких лежать імена, що виражали побажання, щоб дитина була жива, здорова, сильна, розумна, славна: *Chval, Chvalec, Chvalek, Chvaleta, Chvalík, Křěpek, Mlada, Mládek, Mladen, Mladěnka, Mladota, Mlady, Myslík, Myslbek, Myslík, Odolan / Vodolan, Slavata, Stara, Stojan, Stojanec, Stojánek, Stojanka, Stoy, Tvrdý, Vojan, Vojen*.

2. Прізвища, в основі яких лежать імена, що виражали ставлення батьків до дитини: *Čán, Čaň, Čánek, Čánda, Čančura, Čečak, Čeček, Čečman, Čejek, Čejda, Čejha, Čejchan, Čejna, Kochan, Kochánek, Kochta, Květoň, Kvěch, Kvěš, Liba, Libeš, Libš, Libora, Livar, Mil, Míl, Milý, Rado, Radoch, Radok, Radon, Radoň, Rados, Radosta, Radoš, Radouch, Radouň*.

3. Прізвища, в основі яких лежать імена, дані за певною рисою зовнішнього вигляду, характерними властивостями: *Běl, Bíl, Hlava, Hlávек, Hlaveš, Hlavík, Hlavín, Hlavoň, Hlavša, Hovora, Hovorka*.

4. Прізвища, в основі яких лежать імена, що вказували на обставини народження дитини, її черговість у сім'ї: *Devátý, Pozděna, Pozdník, Pozník, Sedmík, Trojan, Vosmík*.

5. Прізвища, в основах яких лежать захисні імена: *Číž, Holub, Holoubek, Holubec, Neliba, Netřeba, Vlk, Vlkán, Vikon, Vič, Vičák, Vičík*.

Усі лексеми, які стали базою для творення САІ відапелятивного походження, в чеській мові мають праслов'янське походження. Частина давніх відапелятивних імен слов'янського походження, які зафіксовані у тій чи іншій формі у чеських прізвищах, і сьогодні функціонують у чеському офіційному іменнику: *Diviš, Hroznata, Chval, Květoň, Libor, Mlad, Radoš, Slavata, Stojan, Vlk, Vojan, Vojen*. Самим своїм існуванням вони засвідчують важливу рису сучасного чеського репертуару імен – його спадкоємність. Разом із тим немало давніх відапелятивних імен вийшли з ужитку, інколи зберігшись лише у прізвищах. І все ж група відапелятивних САІ сьогодні досить численна й активно функціонує. Оскільки їх список порівняно з давніми іменами, збереженими в прізвищах, багато в чому різниться, опосередковано це свідчить про те, що ця група імен має здатність поповнюватися не лише за рахунок нових варіантів із новими суфіксами, почерпнутих з народного антропонімікону (як бачимо це в групі відкомполітичних імен), а й за рахунок підбору нових лексем (*Bystrík, Pěva*).

Відапелятивна частина чеського іменника кардинально змінилась передусім тому, що з розвитком чеського суспільства відійшли в минуле певні побутові обставини й мотиви називання прізвищем іменем (імена відстрашувальні, захисні), змінилися певні традиції в називанні (за обставинами народження – *Pozník*, за черговістю появи в сім'ї – *Vosmík* та ін.).

Цінність імен такого типу, збережених у прізвищах, у тому, що вони, з одного боку, засвідчують безперервний розвиток чеського іменника від найдавніших епох, а з другого боку – при порівнянні з сучасним списком імен служать

фоном, на якому виразніше бачимо цей сегмент (сучасні відапелятивні САІ) чеського іменника. Це дає змогу визначити, що саме залишилося в списку імен від давнини, як виглядає сучасний іменник. Важливим є те, що чехи зберегли визначальний для живучості цієї групи САІ принцип – брати для іменувань апелятивні лексеми з чеської мови. Це дає можливість відапелятивним САІ разом із композитами і відкомпонітованими іменами не лише утримувати чеський іменник у традиційному руслі, а й бути чутливими до потреб часу та давати сучасним чехам в ділянці іменотворення відчуття змін і новизни.

У зв'язку зі здійсненим аналізом видається перспективним дальший пошук оптимальних етимологій для великої кількості інших чеських прізвищ. Їх походження, звичайно, ґрунтується на кількох етимологіях (така специфіка пов'язана з особливостями становлення прізвищ як окремого антропонімійного класу). Однак зіставлення сучасних прізвищ зі старочеськими власними особовими іменами відапелятивного походження, що містяться в писемних пам'ятках, а також залучення до аналізу даних з інших слов'янських антропонімій (для підкріплення гіпотез) і даних чеської історії, етнографії, соціолінгвістики допоможуть значно розширити список прізвищ, які походять від САІ, і з величезною часткою вірогідності обґрунтувати їх етимології та визначити первісну семантику.

¹*Mrhačová E.* Složená osobní jména slovanského původu v češtině, slovenštině a polštině // *Slavia*. – 1997. – Sešit 3. – S. 270; ²*Trávníček F.* Mluvnice spisovné češtiny. – Díl 2. – Praha, 1948. – S. 262; ³*Knappová M.* Naše a cizí příjmení v současné češtině. – Liberec, 2002. – S. 6-7; ⁴*Mrhačová E.* Зазнач. праця. – S. 270; ⁵*Чучка П.П.* До питання про давність прізвищ у слов'янських народів // *Проблеми слов'янознавства*. – Вип. 17. – Львів, 1978. – С. 110; ⁶*Trávníček F.* Зазнач. праця. – S. 258-260; ⁷*Svoboda J.* Staročeská osobní jména a naše příjmení. – Praha, 1964. – S. 43-45; ⁸*Knappová M.* Зазнач. праця. – S. 13-15; ⁹*Moldanová D.* Naše příjmení. – Praha, 1983; ¹⁰*Knappová M.* Зазнач. праця. – S. 1; ¹¹*Beneš J.* O českých příjmeních. – Praha, 1962; ¹²*Moldanová D.* Зазнач. праця; ¹³*Ryml K.* Nazwiska polaków. Słownik historyczno-etymologiczny. – Kraków, 1999. – Т. I (A-K); ¹⁴*Svoboda J.* Зазнач. праця; ¹⁵*Knappová M.* Příjmení v současné češtině: jazyková příručka. – Liberec, 1992; ¹⁶*Knappová M.* Naše a cizí ... – 256 s; ¹⁷Там само. – S. 13-15; ¹⁸*Осташ Л.П.* Автохтонні та псевдоавтохтонні власні особові імена відапелятивного походження в чехів й українців // *Студії з ономастики та етимології*. 2002. – К., 2002. – С. 150; ¹⁹*Knappová M.* Příjmení jako systém // *Antroponimia słowiańska*. – Warszawa, 1996. – S. 197; ²⁰Толстой Н.И., Толстая С.М. Имя в контексте народной культуры // *Язык о языке: Сб. статей / Под ред. Н.А.Арутюновой*. – М., 2000. – С. 607; ²¹*Грінченко Б.Д.* Словарь української мови. – К., 1909. – Т. IV / Перевидано фотоспособом. – К., 1958. – С. 288.

Список використаних джерел

- Горп. – Горпинич В.О. Прізвища степової України. Словник. – Дніпропетровськ, 2000.
 Демч. – Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVII ст. – К., 1988. – 171 с.
 ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : У 7 т. – К., 1982-2003. – Т. 1-4.
 Кравч. – Кравченко Л.О. Словник сучасних прізвищ Лубенщини // *Кравченко Л.О. Антропонімія Лубенщини* : Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Київ, 2002. – С. 258-324.

- Р – Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. – К., 1995. – 589 с.
 ССМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977 – 1978. – Т. 1-2.
 Цыг. – Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К., 1970. – 599 с.
 ЧУС – Чесько-український словник / Укл. Й.Ф.Анדרш, Т.Б.Бобошко, С.Е.Доломан, Г.І.Неруш, В.Д.Цвях, Г.Т.Яценко. – К., 1988-1989. – Т. 1-2.
 Шерем. – Шеремета С.В. Інверсійний словник сучасних прізвищ північної Тернопільщини // Шеремета С.В. Антропонімія північної Тернопільщини : Дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.01. – Тернопіль, 2002. – С. 193-223.
 ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. – М., 1974-1999. – Вып. I-XXVI.
 G – Gebauer J. Slovník staročeský. Druhé, nezměněné vydání. – Praha, 1970. – Díl I-II
 Кл. – Knappová M. Jak se bude Vaše dítě jmenovat? – Praha, 2001. – 358 s.
 Knappová – Knappová M. Jména. Příjmení // Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. – Praha, 1994. – S. 610-624.
 Кп. NP – Knappová M. Naše a cizí příjmení v současné češtině. – Liberec, 2002. – 256 s.
 Кор. – Копецьні Ф. Průvodce našimi jmény. – Praha, 1991. – 260 s.
 Machek – Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha, 1957. – 627 s.
 Mold. – Moldanová D. Naše příjmení. – Praha, 1983. – 289 s.
 Rymut – Rymut K. Nazwiska polaków. Słownik historyczno-etymologiczny. – T. 1 (A-K). – Kraków, 1999. – 504 s.
 Sv. – Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. – Praha, 1964. – 317 s.
 Šm. – Šmilauer V. Úvodem // Kopečný F. Průvodce našimi jmény. – Praha, 1991. – S. 3-35.

Список скорочень

жін.	–	жіноче (ім'я)	стч.	–	старочеське
лат.	–	латинське	укр.	–	українське
п.	–	польське	ч.	–	чеське
пор.	–	порівняйте	чол.	–	чоловіче (ім'я)
псл.	–	праслов'янське			

Світлана Окопник,
 Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВОРЕННЯ ТА МОТИВАЦІЯ ОСНОВ СКЛАДНИХ ГІДРОНІМІВ, ЗАФІКСОВАНИХ У XVII СТОЛІТТІ

Стаття присвячена дослідженню композитних гідронімів. Матеріалом для аналізу стали складні назви водних об'єктів, час фіксації яких у Словнику гідронімів України визначений XVII ст. Завданням цього дослідження є: з'ясувати час утворення (догідронімний чи гідронімний) складної назви й мотивувати загальне значення оніма через значення складових основи. Розглядаються різні види гідронімів: відапелятивні, відгідронімні суфіксальні утворення (псевдомкомпозити), відантропонімні деривати тощо.

До гідронімікону хроногрупи XVII ст. зараховуємо назви приток Дніпра *Домоткány¹* і *Самоткány*. Дотримуючись думки О.М.Трубачова, О.П.Карпенко, визначаємо їх як результат складання відповідно іранських основ **danu/danava*- "річковий" та **asma*- "кам'яний" з основою **-kan/-хан* "річка, джерело, ручай". Дослівно *Домоткány* – "річкове джерело, джерело поблизу

© С.Окопник, 2003

великої річки", а *Самоткaнь* – "кам'яне джерело"². Також тюркського походження назва іншої притоки Дніпра – *Чортомлик*, яка, як зазначає О.П.Карпенко, утворена від тюркського *чортон* – "щука"³.

Гідроніми XVII ст. відповідно до твірних основ можна поділити на декілька груп.

Одна з найбільших мотиваційних груп – назви, похідні від опорних географічних термінів: річка *Гниловід* – чотири омонімічні назви у басейні Дніпра, річка *Мертвовід* – ліва притока (далі л.) Південного Бугу, річка *Лисогір* – л. Удаю л. Сули л. Дніпра. Два перших потамоніми, що другою основою мають *-від* < *-вод*, указують на якість води. Пояснення етимології та способу творення назви л. Південного Бугу знаходимо у В.В.Лучика⁴. Додамо, що в гідронімах *Гниловід*, крім ознак якості води, відбилася й така властивість річок, як застійний, болотний характер водоймищ. Пор. український географічний термін *гниловід* "гниле болото"⁵, який, очевидно, і мотивував досліджувану назву.

Щодо потамоніма *Лисогір*, знаходимо в О.М.Трубачова лише пояснення структури без тлумачення мотивації називання – слов'янське гідронімічне складання⁶. Етимологію цієї гідроназви визначає опорний компонент – основа *-гір* < *гора*, значення якого Е.М.Мурзаєв тлумачить як "сухий і високий річковий берег". Тут же знаходимо лінгвістичний екскурс: у слов'янських мовах спостерігається збіг значень *гора* і *ліс*, що було відомо ще в старослов'янській мові. "Напевно, первісне значення старослов'янського *гора* – "лісове підвищення", "гора, схили якої покриті лісом". Синонімія слів *гора* – *ліс* могла виникнути тільки в умовах посушливого клімату, у степовій зоні, де ліс зустрічається тільки на схилах гір і де змішуються умови зволоження та випаровування"⁷. Зважаючи на викладене, цілком логічним буде складання основи *-гір/-гор* з ад'єктивною основою *лис-*, яка має усталене географічне значення "позбавлений рослинності"⁸ і дає можливість сформулювати мотиваційну ознаку гідрокомполіта: *Лисогір* – "річка чи місцевість із сухим, високим берегом, який не вкритий лісом чи іншими рослинними насадженнями".

Близькими до мотиваційної групи гідронімів, похідних від опорних географічних термінів, є назви двох приток Дніпра – лівої (*Білозірка*, *Б'їлозерка* (*Б'їлозурка*), *Білозерська*, *Belo Ozerskie R.*, *Б'їлозерская*, *Б'їлосерка*, *Б'їлосерской*, *Ак-Суї*, *Аджи-Су*) і правої: (*Білоз'єрка*). Обидва оніми могли б бути дублетними варіантами з чергуванням в основі *-озір/-озер-* < *озеро*, тобто друга основа є терміном. На підтвердження думки маємо, по-перше, варіант назви річки *Білозірка Belo Ozerskie R.*, який зафіксований картами Кордта із хронологічною позначкою II пол. XVIII ст., тоді як час першої фіксації – 1692 р. Інші, неслов'янські, варіанти *Ак-Суї*, *Аджи-Су* тюркського походження, у яких постпозитивні основи мають значення "річка, вода"⁹. Отже, перед нами дві композитні назви, які в діахронічному плані є суфіксованими юкстапозитами, а модель творення їх визначена Н.В.Подольською в атрибутивному типі: короткий прикметник + основа іменника + суфікс + флексія однини. У топонімах жіночого та середнього роду, як зазначає дослідниця, флексія першого компонента зберіглась, оскільки вона слугувала несправжнім з'єднувальному голосини,

і топонім сприймався як композит: *біло+озер+к+а*¹⁰. А оскільки ці два потамо-німи пов'язані ще й з так званою "кольоровою" мотивацією і територіально належать півдню України (Херсонська область), то слухною є думка О.П.Карпенко, що це ранні слов'янізми в місцевості, яка відома подіями IX-X ст. – походами князів Ігоря та Святослава до гирла Дніпра¹¹.

Псевдокомполітичними утвореннями вважаємо назву потоку *Міходёрка* – л.Міхидри л.Серету л.Дунаю, та потамонім *Водолáжка* – притока річки *Водолаги*. Формантом тут виступає *-к-а* із демінутивним значенням. У цьому ж ареалі (басейн Сіверського Дінця, що є правою притокою (далі п.) Дону) у другій половині XIX ст. зафіксована назва балки *Водолазька* – п.Луганчика, з формантом *-зьк-а*, що, можливо, міг бути засобом вираження релятивного значення.

Відантропонічними дериватами цієї хроногрупи є назви *Білобородчиха* – правий рукав Дніпра, і річки *Криворóтівка* – п.Уди п.Сіверського Дінця п.Дону. Напевно, композиційну структуру ці оніми "успадкували" від твірних прізвищ чи прізвиськ, тому на гідронічному рівні варто говорити лише про суфіксацію. Потамонім *Криворóтівка* – більш пізнє утворення, причому, можливо, опосередковане ойконімом. Зважаючи на те, що формант *-иха* в топонімії означав належність, припускаємо ойконімічне посередництво й у творенні назви правого рукава Дніпра *Білобородчиха*.

Очевидно, помилково було б вважати одноіменні назви єрика та річки в басейні Сіверського Дінця *Нетриус* (варіанти *Нетригуз*, *Нетриуз*, *Верхній (Ближній) Нетриусь*, *Нетринусь*, *Неструнь*, *Нетрогузь*, *Нетрись*, *Истриусь*, *Нетрусь*, *Дериус*, *Неутриусь*, *Нетривусь*) відантропонічними, бо безафіксне утворення гідронімів від прізвищ чи прізвиськ, в основі яких дієслово в імперативі та іменник (пор. *Крутивус*, *Завийвус*, *Держиморда*) мало ймовірно. Мабуть, тут тільки формальна подібність: саме в цей період виникали під впливом поширених антропонічних утворень топоніми з імперативною формою дієслова й географічним терміном на зразок *Нерубайліс*. Ця думка була б слухною для народної етимологізації (пор. два останні варіанти), але заслуговує на увагу найбільш повторюваний у варіантах формант *-ус*. Зважаючи на метод вивчення гідронімів за допомогою формантів, започаткований близько двох століть назад російським лінгвістом О.Х.Востоковим, вважаємо за можливе стверджувати, що гідроназва *Нетриус* є гібридною та належить до низки утворень із фінальною основою *-ус* монгольського походження в значенні "вода, річка", приєднаною до слов'янського географічного терміна *нетра* "непрохідні хащі"¹². Можна припустити також спорідненість основи *-ус/ (г)уз* із апелятивом *гуза* "зад"¹³ та, відповідно, зв'язок оніма *Нетриус/ Нетригуз* з гідронімами *Лихогуз*, *Чорногузка*, зафіксованими в XVIII ст.

Зафіксована в кінці XVII ст. Самійлом Величком гідроназва (п. Дніпра) *Свинкувка* має вигляд некомпозиційної структури, яка з часом шляхом народної етимологізації витворилась у безперечно складний онім *Свинокупка* з асоціативно мотивованим значенням "місце, місцевість, де купуються свині" (за аналогією до моделі гідроніма *Конотóпка*). З'ясувати точну етимологію першої фіксації назви п.Дніпра важко за відсутності інших варіантів, крім названого, який має досить великий розрив у часі фіксації порівняно із сучас-

ною назвою. Можливо, основа *Свин-* є рефлексом праслов'янського **svin-*, а *-кувка* – графічний варіант вихідного *купка*, що пов'язано з поширеністю взаємозаміни *-в/-л-* у картографічних джерелах.

Суфіксальний гідронім *Гра́йворонка* – л.Ворскли л.Дніпра (варіанти *Наувроп, Науворон*), на нашу думку, лише співзвучний із апелятивом-композитом *грайворон*, що є діалектним до *гайворон* "грак". Але повністю випадковим це співзвуччя не можна назвати, якщо взяти до уваги зафіксований у XVII ст. варіант гідроназви *Граворонов*, де виділяється топонімний суфікс *-ов* у посесивній функції. Саме за допомогою цього форманта до XVII ст., як зазначає В.А.Никонов, утворювалося більшість назв населених пунктів російського походження, а потім почався швидкий занепад суфікса *-ов*, хоча й нині він здатний утворювати нові назви¹⁴. Зважаючи на викладене, не важко простежити ланцюг дериватів:

апелятив-композит → *антропонім* → *ойконім* → *гідронім*,
грайворон/граворон → *Граворон* → *Граворонов* → *Грайворонов*
(Грайворонка)

де дериват першого ступеня (антропонім) утворився шляхом онімізації апелятива, дериват другого ступеня (ойконім) виник унаслідок суфіксації, дериват третього ступеня (гідронім) є результатом транстопонімізації, семантичного способу словотворення.

Розглянемо назву річки *Березот́ча* (*Бересточ(ь), Березоточь*), яка є притокою Сули л.Дніпра. Хронологічний варіант цієї гідролексеми *Бересточ(ь)* (1852), можливо, є простою назвою, яка мотивована апелятивом (назва дерева) з антропонімічним посередництвом: *Бересточ(ь)* < **Бересток* + *-ь* < *бересток* (зменшене до *берест*). Старий суфіксальний формат *-ь* утворював географічні назви ад'єктивного походження з присвійним значенням, але продуктивність його, за словами В.А.Никонова, у слов'янській топонімії зменшилася, починаючи з XII ст.¹⁵ У такому випадку гідролексему *Березот́ча* можна було б вважати відантропонімічним некомпозитом більш раннього утворення. Однак на більшу увагу заслуговує той факт, що річка протікає через одноіменне село Лубенського району Полтавської області, у межах якої простежується цілий ряд ойконімів з основою *берез-*: чотири *Березівки* (Гребінськівського району, Рунівської сільради, Тарандинцівської сільради, Хорольського району), *Березяки* (Решетилівського району), *Березова Лука*, *Березова Рудка*, *Березове*¹⁶. Очевидно, номінація викликана березовими насадженнями на цій території. Друга основа оніма пов'язана з ознакою "текти". Відомо, що на топонімічному матеріалі можна визначити поширення порід дерев у минулому. Щоправда, цю думку піддав критиці В.А.Никонов, який вважає, що "серед численних *Берізок* немало й таких, чия назва не пов'язана з наявністю берези в цій місцевості, а занесена переселенцями..."¹⁷. Учений наголошує на тому, що географічні назви як рослинної, так і деяких інших семантичних груп, дають "не за найпоширенішою прикметою місцевості, а часто навіть навпаки – за рідкісною, що виділяє об'єкт із навколишнього середовища"¹⁸. З тих чи інших причин гідронім *Березот́ча* дозволяє нам про-

стежити ойко-гідронімну омонімію, за якої власна назва поселення стає назвою невеличкої річки в його межах.

¹Тут і далі всі приклади наводяться за виданням: Словник гідронімів України. – К., 1979; ²Трубачёв О.Н. Название рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – М., 1968. – С. 207; ³Карпенко О.П. Структура и генезис гидронимов Нижнего правобережного Поднепровья. – К., 1985. – С. 9; ⁴Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1996. – С. 72, 148; ⁵Словник української мови. – К., 1971. – Т. II. – С. 93; ⁶Трубачёв О.Н. Знач. праця. – С. 215; ⁷Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М., 1984. – С. 151-152; ⁸Словник української мови. – К., 1973. – Т. IV. – С. 490; ⁹Лучик В.В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1999. – С. 20; ¹⁰Подольская Н.В. Типовые восточнославянские топонимы. Словообразовательный анализ. – М., 1983. – С. 10; ¹¹Карпенко О.П. Знач. праця. – С. 9; ¹²Мурзаев Э.М. Знач. праця. – С. 393, 582; ¹³Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. I. – С. 614; ¹⁴Никонов В.А. Введение в топонимику. – М., 1965. – С. 70; ¹⁵Никонов В.А. Знач. праця. – С. 70; ¹⁶Історія міст і сіл Української РСР: У 26-ти т. Полтавська обл. – К., 1973 – С. 1026-1028; ¹⁷Никонов В.А. Областные работы по топонимике // Вопросы языкознания. – 1956. – № 1. – С. 144; ¹⁸Никонов В.А. Закон ряда в географических названиях // *Onomastica*. – 1958. – год 4. – з. 1. – С. 69.

*Тетяна Чумак,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

СТРУКТУРА СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ САДУ В БАРОКОВІЙ ПОЕЗІЇ

Вивчення семантичної системи мови, її функціонування – одне з важливих, першочергових завдань мовознавства. Повний опис семантичної системи мови потрібен не тільки з теоретичного, але й з практичного боку. Дослідження семантичної системи (СС) відбувається через виокремлення семантичних полів різного обсягу, а саме: лексико-семантичних груп у межах однієї частини мови та розширених лексико-семантичних полів, які об'єднують семантично схожі слова різних самостійних частин мови. Деякі з лексико-семантичних груп на сьогодні більш-менш повно проаналізовані, проте деякі ще не були об'єктом уваги лінгвістів. Це передусім стосується й багатокомпонентної лексико-семантичної структури саду, що функціонує в бароковій літературі.

Вивчення семантичних полів почалося в минулому столітті, коли російський мовознавець М.М.Покровський зробив висновок, що слова об'єднуються в різноманітні угруповання (словесні асоціації). Цю ідею розвинули Й.Трір (поняттєві поля), Г.Іпсен (лексико-граматичні поля), О.І.Смирницький (семантичні поля). В українському мовознавстві дослідження семантичних полів було розпочато О.О.Потебнею. На сучасному етапі структура лексико-семантичного поля вивчалася також М.П.Кочерганом¹, Н.Ф.Клименко², Л.А.Лисиченко³ та ін.

У цій статті вперше виокремлено широке семантичне поле саду, яке охоплює слова, що називають різні реалії (поняття) на позначення рослинного світу, представлена спроба визначити місце цього поля в лексичній системі мови

XVII–XVIII ст., а також у загальній системі різнорівневих (синтаксичних, морфологічних, словотвірних та лексичних) форм вираження рослинних понять.

Виокремлення лексико-семантичного поля *саду* здійснюється в результаті використання методу диференціації (чи специфікації). Зазначений метод полягає у відображенні руху думки дослідника від понятійної картини світу до лексичної системи мови; у нашій роботі цей метод використовується для виокремлення та опису певного лексико-семантичного поля. Метод диференціації (специфікації), який протиставляється методу ідентифікації, що конкретно (повно) описується в роботах А.І.Кузнєцової⁴, стосовно лексичної системи мови демонструє такий стратегічний "маневр": від загального значення поля через значення окремих класів у складі поля до значення окремих лексичних одиниць. Ця методика виокремлення й опису лексико-семантичних полів повністю відповідає природному ходу об'єктивації думок.

Останнім часом чимало лінгвістів наголошують на необхідності вивчення так званих розширених (чи міжчастиномовних) лексичних полів, що включають слова різних частин мови, які співвідносяться за значенням. Це стосується тезаурусів⁵, у яких лексичний склад мови подається за семантичними розрядами (поняттєвими рубриками) різного ступеня узагальнення й кількості. При цьому деякі з мовознавців (наприклад, Л.М.Васильєв⁶) стверджують, що найперше слід вивчати семантичний клас дієслова як головну (принаймні, у конструктивному аспекті) частину мови, а потім уже описувати семантичні класи інших частин мови.

У нашому випадку загальним значенням виступає сема *саду*, що поєднує в собі рослинні поняття, виражені засобами різних частин мови. Вивчення іменникових, дієслівних, прикметникових груп у складі семантичного поля *саду* має виключно важливе значення, за нашу думку, ще й тому, що через ці частини мови можна описати значення й функціонування інших співвідносних за значенням частин мови. Так, через співвідношення з дієсловом можуть бути охарактеризовані класи іменників, прикметників, які мають тісні семантичні та функціональні зв'язки з дієсловами, які належать до одного поля. Матеріал для дослідження отриманий у результаті аналізу якомога вичерпного підбору дієслів, іменників, прикметників відповідної тематики з поетичних творів художньої літератури періоду бароко XVII–XVIII ст.

Як свідчить історичний та художній досвід, зацікавленість поезією XVII–XVIII ст. зростає тоді, коли, крім ідеї національного порятунку, українська література дістає можливість задуматися над своїми внутрішніми проблемами. Сьогодні, коли демократичні суспільні відносини дають змогу не лише задуматися над внутрішніми проблемами, а й вирішувати їх, барокова література стає силовим полем естетичного освоєння світу. Вагомим внеском у дослідження українського бароко є численні праці з літературознавства, мистецтвознавства Д.Чижевського, В.Крекотня, О.Гнатюк, Д.Наливайка, Л.Ушкалова, Б.Криси, А.Макарова, М.Семчишина, Д.Степовика та ін. На їхньому тлі значно скромніше представлені мовознавчі роботи.

Загалом фонетичні, морфологічні, лексико-семантичні, стилістичні особливості літературних текстів XVII–XVIII ст. становлять значний інтерес. Дати

характеристику творчій індивідуальності автора, можна лише шляхом зіставлення власне текстового та загальномовного матеріалу. Текст, який є естетично організованою системою все ж може побутувати лише в певному діапазоні "загальнонародної" мови: наявність останньої – необхідна умова для існування будь-якого тексту. Художній текст діалектично взаємодіє із "загальнонародною" мовою як із системою, що його створює, а так само з навколишнім середовищем. Останнє не виключає взаємодії тексту з іншими, зовнішніми стосовно нього системами (образотворчими, музичними та ін.). Відомо, що текст можна представити як співвідношення декількох взаємопов'язаних рівнів чи шарів. Мовні текстові рівні мають певні особливості. Засоби одного з текстових рівнів можуть функціонувати в контексті цілого як головні, важливі в естетичному відношенні. Ієрархія мовних рівнів підпорядкована композиційно-сисловою та естетичному критеріям.

Мовний аналіз барокової літератури засвідчує надзвичайне багатство лексико-семантичної системи того періоду. У нашому дослідженні під лексико-семантичною системою розуміємо один з ярусів мовної системи, що складається зі слів та їхніх значень. Саме так розглядається це питання в роботах А.А.Уфімцевої⁷, Д.Н.Шмельова⁸, М.П.Кочергана⁹, Л.А.Лисиченко¹⁰, В.М.Русанівського¹¹.

Парадигматичні відношення – це відношення між словами й групами слів на основі спільності або протилежності їхніх значень, які перебувають у відношенні опозиції. Найбільші парадигматичні об'єднання становлять лексико-семантичні поля – групи слів зі спільною гіперсемою, тобто значенням, єдиним (інтегральним) для всієї групи. Як правило, такі групи слів характеризуються й спільними формальними ознаками. У лексико-семантичному полі слово живе не ізольовано, а взаємодіє з іншими, зближуючись із ними або відштовхуючись від них. Семантичне поле неоднорідне. У ньому є центр і периферія. До центру входять найуживаніші слова, які є носіями основних значень. Так, у лексико-семантичному полі дієслів *переміщення* центр становлять лексеми *іти*, *бігти*, *летіти* тощо, тоді як *плентатися*, *шкандибати* і т. ін. належать до периферії поля¹². У лексико-семантичному полі *саду* центр становлять лексеми дієслів *рости*, *цвісти*, тоді як *плодити*, *коренити* належать до периферії поля. Розподіл слів між полями – це одне з важливих свідчень системної організації лексики. Лексико-семантичні поля не є ізольованими одне від одного, вони взаємодіють між собою.

Під ЛСГ (лексико-семантична група) слід розуміти групу слів, яка об'єднується за спільною ознакою, що є в значенні кожного з них. Відповідно з боку лексичного значення слова однієї ЛСГ ідентифікуються завдяки наявності спільної семантичної ознаки. Окрім інваріантної семантичної ознаки, у структурі ЛСГ міститься цілий ряд різних за характером семантики диференційних ознак, підпорядкованих інтегральній ознаці. Так, наприклад, у групі дієслів *процесу цвітіння* (*зародження*, *проростання*) у якості диференційних – ознаки, які називають конкретні дії (*зростати*, *цвісти*, *рости*, *родити*), вони ж виступають як інтегральні на другому ступені ідентифікації дієслів, що підлягають конкретизації за рахунок відтінків, які вносяться рядами слів (*цвісти* – *процвітати*, *зацвітати*, *благо-*

ухати). Структурна організація ЛСГ, як вже не раз зауважували дослідники, має характер послідовного включення семантики одиниць нижчого рівня¹³ (складовими частинами мовної системи) одиницями вищого рівня.

Впорядкування семантичного поля *саду* відбувається на основі ієрархічного групування (родо-видових відношень), тобто на послідовному членуванні лексико-семантичної системи на тематичні групи від ширших до вузких категоріальних значень (всесвіт – жива природа – рослинний світ (*сад*)). Так, ключове слово групи *росту* та дієслова *цвісти*, *родити*, *плодити* перебувають у родо-видових відношеннях. А в межах тематичних груп на основі корелятивного групування виділяють синонімічні, антонімічні та інші асоціативні відношення. Наприклад, дієслово *процвітати* разом із його синонімами вступає в антонімічні відношення з дієсловом *зв'янути* (*зав'янути*). Відповідно, в основі структурно-семантичної організації ЛСГ, лежать такі види семантичних відношень, як гіпонімічні, синонімічні та антонімічні, і семантична структура синонімічного ряду складає один зі ступенів у структурі ЛСГ і має свою специфіку інваріантних і диференційних ознак. Інваріантна ознака всієї ЛСГ представлена, як правило, одним семантичним компонентом абстрактної семантики (архисема, у нашому випадку "*сад*"), який виступає в ролі опорного слова (ідентифікатора групи). Наприклад, для дієслів *руху* таким компонентом буде "*рухатися*", для дієслів *відчуттів* – "*відчувати*", для дієслів *дії* (росту) – "*росту*". Усі інші компоненти структури значення слів ЛСГ виступають як диференційні.

Як інтегральні ознаки в синонімічному ряді структури ЛСГ виступають мінімум два семантичні компоненти (архисема всієї ЛСГ + інваріантна сема ряду), а кількість ознак, які диференціюють семантику слів на цьому рівні, зменшується, тобто ми маємо групи вузкого плану, що ототожнюються за декількома семантичними компонентами значення й тісніше пов'язані в змістовому плані. Так, наприклад, синонімічний ряд дієслів зі значенням "*росту в саду*", що входить до ЛСГ дієслів *росту*, об'єднується на основі семантичного компонента "*росту*", спільного для цієї ЛСГ, та семи "*сад*", специфічної тільки для слів цього ряду. Зазначені семи констатують значення ключового слова ряду – домінанти "*росту*" (*квітнути*). У синонімічних рядах, які входять до ЛСГ більш складної структури (усередині групи виокремлюються підгрупи, а всередині підгруп – синонімічні ряди), інваріантна ознака репрезентована трьома та більше семами: архисемою, семою-ідентифікатором у межах підгрупи та специфічною семою синонімічного ряду.

Слово-ідентифікатор на рівні ЛСГ є менш складним і більш абстрактним за своєю семантикою, ніж ключове слово ряду. Вони перебувають відповідно в родо-видових відношеннях (порівняйте: *росту та зацвітати*). Відмінності в характері семантичних компонентів, які констатують змістову сферу ЛСГ, і компонентів синонімічного ряду, зумовлюють і відмінності парадигматичних і синтагматичних характеристик. Семантична схожість одиниць, їх співвіднесеність за інваріантними ознаками та протиставлення за диференційними, виявляється в різних позиціях.

Основними відношеннями, характерними для обох типів лексико-семантичних парадигм, є відношення включення, перетину семантики, що зумовлює характер опозиції всередині зазначених груп – привативні, еквіполентні. Компоненти ЛСГ і синонімічного ряду, утворюючи привативну опозицію, виступають як марковані стосовно ключового слова. Так, наприклад, усі дієслова ЛСГ *росту*, окрім семантичних дублетів, включають у структуру значення ключового слова *рости* й водночас марковані додатковими семантичними компонентами: "у полях" (*родити*), "на дереві" (*родити*), "у траві" (*зацвісти*). Відношення семантичного перетину – еквіполентна опозиція – спостерігається як між членами ЛСГ, так і між компонентами синонімічного ряду, диференційованими за лінією значення, виключаючи ключові (опорні) слова.

Таким чином, семантичне поле, яке складається з одиниць різних рівнів, має свої внутрішні особливості побудови за схожістю та протилежністю. Семантичне поле *саду* розглядається нами як система мовних одиниць, які визначають процес цвітіння, зростання, плодоносіння в структурі барокового тексту.

¹Кочерган М.П. Про системність у лексиці та семантиці // УМЛШ. – 1976. – № 4. – С. 64; ²Клименко Н.Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. – К., 1982. – С. 231-240; ³Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Х., 1977. – С. 113; ⁴Кузнецова А.И. Структурные методы анализа языка на семантическом уровне // Актуальные проблемы лексикологии. Тезисы докладов лингвист. конф. – 5. V. – 8.V 1967. – Новосибирск, 1967. – С. 49; ⁵Українська мова : Енциклопедія. – К., 2000. – С. 627; ⁶Васильев Л.М. Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи // Очерки по семантике русского глагола. – Уфа, 1971. – С. 43; ⁷Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М., 1968. – С. 75; ⁸Шмельов Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М., 1973. – С. 81; ⁹Кочерган М.П. Значч. праця; ¹⁰Лисиченко Л.А. Значч. праця; ¹¹Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988. – С. 85; ¹²Українська мова : Енциклопедія. – К., 2000. – С. 285; ¹³Там само. – С. 513.

Список використаних джерел

Аполлонова лютя. – К., 1982; Сковорода Г. Повне зібрання творів : У 2 т. – К., 1973; Українська література XVII ст. – К., 1987; Українська поезія кін. XVI – поч. XVIII ст. – К., 1978.

*Світлана Дєравчук,
Волинський державний університет імені Лесі Українки*

ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧНА ГРУПА ЕПІТЕТІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЙМЕНУВАНЬ БОГА, СВЯТИХ У КОНФЕСІЙНИХ ТЕКСТАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Живання епітетів у конфесійних текстах визначається особливостями релігійної сфери. Вони сприяють вираженню найтонших нюансів у спілкуванні людини з Богом, надають особам, предметам, явищам певних характеристик із позицій християнського світогляду та моралі. Епітети як носії емоційно-оцінної семантики підпорядковані загальному ідейно-концептуальному спрямуванню релігійного мовлення, що закономірно визначає специфіку всіх мовно-виразових засобів. Вибір епітетів як ознакових слів у широкому розумінні

(а не лише художніх означень) у сакральних текстах здійснюється залежно від змісту, цілеспрямованості висловлювань, але ніколи не виходить за межі, встановлені релігійними канонами. Найбільше це стосується номінацій Бога, Богородиці, інших святих, які переважно є традиційними, усталеними. Наприклад, Бог *святий, всесильний, милосердний*; Отець *Небесний, Пресвята, Пречиста* Діва Марія; *святий* архангел Михаїл; *преславний, чудотворний* Миколай. Хоча спостерігається чимало факультативних найменувань (*Пресолодка* Діва; *солодкий* Писнетворець; *Предвічне* Слово), проте й вони є закономірними, оскільки відображають загальну тенденцію урочистості, піднесеності релігійного мовлення. Епітетні сполуки, які містять виразний емоційно-експресивний підтекст, одночасно набувають статусу богословських термінів, особливо в літературних, богословських текстах молитвах (тропарях, акафістах), текстах, які виголошуються без будь-яких змін. Отже, відбувається процес часткового стирання метафоричного смислу, закріплення термінологічної однозначності, проте це явище не є абсолютно послідовним: нерідко одна й та сама опорна лексема може сполучатися з різними епітетами, набуваючи нових семантико-стилістичних відтінків. Наприклад, Бог-Цар *предвічний, добрий, милосердний, непереможний, пресильний*. Ефект інтенсифікації ознаки досягається шляхом нанизання епітетних одиниць, що містять спільні семи: "Господь – Бог *милосердний, непереможний, довготерпеливий і многомилостивий та правдивий*" [Вих. 34, 6]. Емоційно-експресивна домінанта зумовлює семантичну односпрямованість означень.

Ще одним засобом створення синонімії є перифрази. Експресивний характер перифраз значною мірою залежить від епітетів, що виконують основну образно-оцінну функцію: Бог – *Небесний Отець, грізний Чудотворець, Владика всесильний, Володіння безконечне, непомильна правда*; Ісус Христос – *Син Божий, терпеливе Ягня, Спас премилостивий, Пастир добрий, Насолода сердечна, Світлість душевна, Божество необмежене, Одежа пресвітла*; Богородиця – *Пресвята Цариця світу, Мати Божої благодаті, Судді праведного благання, насолоди святої служниця, запашна квітка дівоцтва*; св. Миколай – *дивний Чудотворець, преславний угодник Божий, доброплідна лоза винограду Христового; почесна оселя й хвала Пресвятої Тройці* та ін. Такі перифразові одиниці функціонують зазвичай у молитовних, акафістних звертаннях, де виступають засобом встановлення духовної комунікації людини з вищими силами, передаючи всю гаму почуттів і переживань.

Особливу роль у створенні назв божественних осіб відіграє аксіологічний аспект. "Певні усталені стереотипи щодо шкали оцінок є основним визначальним елементом, на який спирається система абсолютних оцінок"¹. Такі стереотипи відповідають особливостям релігійного світосприйняття, апріорному визнанню Бога, а також незаперечної святості всього, що від Нього походить. Номінації, характеристики божественних осіб пов'язані з імперативними нормами, що передбачають комплекс найважливіших релігійно-етичних цінностей. Г.М.Яворська такі норми й правила пов'язує з "деонтичною модальністю", яка визначає співвідношення між поняттями "заборона-дозволеність"². Так, лексе-

ма Бог традиційно поєднується з епітетами *живий, істинний, нетлінний, вічний, предвічний*, що стверджують істинність існування Бога, його невмирущість; епітети вказують також на велич, могутність і всюдисущість Господа (Бог *благий, добрий, довготерпеливий, милосердний, ласкавий* і Бог *грізний, лютий, мстивий, ревнивий, страшний*). Переважають епітети з позитивним емоційним забарвленням, тобто образ Бога закономірно трактується як втілення найвищої мудрості, справедливості й любові. Домінуючим є епітет *святий*: "Бо Я – Бог, не людина, *Святий* посеред тебе" [Ос. 11, 9]. "Значення слова *святий* прийшло до нас з мови грецької, а в ній *agios* (святий) до християнства визначало "чистий", дивний, дивовижний, непорочний". Бог – це і є джерело святості³. Святість виявляється тільки в Ньому й через Нього. Таким чином, "...не замикаючись у трансцендентності, святість Бога містить у собі всі багатства, усе життя й усю могутність на благодать. Вона не лише атрибут Божий, вона притаманна Богові ознака"⁴.

У Старому Заповіті Бог нерідко називається *благословенним*. "Означення *святий і благословенний* – обидва належать Богові, але *святий* відкриває більше Його недоступну велич, а *благословенний* – Його невичерпну щедрість. Вислів *Благословен Бог* "...означає піддатися поривові, що спонукається одкровенням, і закликати цілий світ віддати хвалу за це благодіяння"⁵. Наприклад, "*благословен Господь Бог пана мого Авраама*" [Бут. 24, 27]; "*Благословен Господь, що визволив вас із руки Єгипетської*" [Вих. 18, 10].

Найменування Ісуса Христа часто супроводжується численними емоційно-образними епітетами, інколи спостерігається відхід від усталених канонічних форм. Це пов'язано насамперед з уявленнями про Христа як Боголюдину, Спасителя, що прийшов визволити людство від гріха. Тому Ісус називається *найдорожчим, найдобротливішим, ласкавим, милим, солодким*. Словосполучення *Агнец Божий* як назва Христа має глибоке символічне значення, що бере початок ще із Старого Заповіту. Ягня "без вади" [Вих. 12, 5], якого Господь наказав євреям зарізати перед виходом з єгипетського полону, є символом пасхальної жертви. І саме в такому контексті сприймається смерть і Воскресіння Ісуса Христа. Релігійний культ жертви найчастіше виявився в ідеї хресної смерті Спасителя, що семантично трансформувалися в концепцію вселенського виправдання, відкуплення людства. Паралельні назви *Божий (Небесний) Агнец і Пасхальний Агнец* містять такі спільні семи, як чистота, жертвність, невинність, святість. Такі номінації, як *Син Людський, Син Давидів, новий Адам, останній Адам, друга людина*, стверджують нерозривний зв'язок Ісуса з єврейським народом і людством у цілому.

Богородиця уособлює вселенську любов, материнську опіку та захист, тому її назви постійно супроводжуються такими епітетами, як *благословенна, всеблаженна, милосердна, довготерпелива, ласкава*. Поширеними є прикметники із префіксом *пре-*, який вказує на найвищу міру ознаки й особливе емоційне забарвлення: *предобра, пречиста, пресвята, прехвальна, пренепорочна*. Поряд вживаються й ад'єктивні форми вищого та найвищого ступенів порівняння, у яких емоційно-оцінний значеннєвий компонент також

виражений експліцитно: *найсвятіша, найліпша, найтерпиміша, найдобротлівіша, чесніша, славітніша*.

Як бачимо, визначальним принципом номінації божественних осіб у релігійному мовленні є традиціоналізм, канонічна регламентованість ознакових лексем, обов'язковість апеляції до вищих авторитетів (передусім Св. Письма, творів святих отців церкви), значну роль відіграє також вплив позамовних чинників.

¹Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М., 1985. – С. 56; ²Яворська Г.М. Прекриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада. – К., 2000. – С. 39; ³Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови : У 4 т. – Вінніпег, 1979-1995. – Т. 4. – С. 236; ⁴Словник біблійного богослов'я. – Львів, 1996. – С. 708; ⁵Там само. – С. 74.

*Алла Сердюк,
Бердянський державний педагогічний університет*

СЕМАНТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФЛОРОЛЕКСЕМ У ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Перехід сучасної лінгвістики на антропоорієнтовану парадигму зумовив дослідження мовних явищ у безпосередньому зв'язку із практичною та духовною діяльністю людини. У цьому плані вивчення знаковості мови набуває особливої актуальності, оскільки "знак служить у руках людини знаряддям комунікації та регулювання практичних дій"¹.

Розв'язанню проблем семіозису, як первинного, так і вторинного, присвячено ряд праць вчених, зокрема Ф.де Соссюра, Е.Бенвеніста, Г.А.Уфімцевої, С.П.Денисової, О.В.Кравченка та ін., де було досліджено природу мовного знака, лінгвістичні параметри та функції знакоутворення тощо. Серед останніх праць, у яких продовжено розв'язання цієї проблеми, – дисертаційне дослідження автора, де було уточнено поняття "семіозис", розроблено класифікацію ознак найменування рослин у двох видах знакоутворення та зіставлено ці ознаки в первинному та вторинному семіозисі².

Серед невирішених аспектів проблеми знаковості мови – функціонування назв рослин у вторинному семіозисі (НРВС).

У цій статті зроблено спробу: 1) встановити коло ознак найменування у вторинному семіозисі у віршових творах; 2) виявити відмінності функціонування НРВС у прозових та поетичних творах з погляду аксіологічного потенціалу. Джерелом дослідження стали поезії видатного українського поета А.С.Малишка.

НРВС було вивчено за розробленою нами класифікацією ознак найменування³. Результати аналізу представлені в таблиці 1.

Ознаки найменування рослин у вторинному семіозисі

№	Ознаки найменування	Кількість назв	
		у прозових творах	у вірш. творах
	Усього (НРВС), у т.ч. (%)	282	86
1	Властивості рослин, що пізнаються в процесі психофізіологічного відображення навколишнього світу	75,2	63,9
2	Дія рослини на організм	1,8	1,2
3	Біологічні властивості	14,5	20,9
4	Застосування рослини	5,0	–
5	Місце зростання	0,7	9,3
6	Антропоніми в основі найменування	–	–
7	Легенди, міфи, повір'я	0,7	–
8	Подвійне означування	2,1	4,7

Як у прозових творах, так і в поетичних, домінуючими є ознаки: властивості рослин, що пізнаються в процесі психофізіологічного відображення навколишнього світу, та біологічні властивості. У віршових творах значно продуктивніші ознаки місцезростання та подвійне означування (властивості, що пізнаються водночас перцептивно й когнітивно).

Як видно, нами не зафіксовано таких ознак найменування: застосування рослини, антропоніми та легенди, міфи, повір'я.

Що стосується психофізичного відображення властивостей рослин у їх найменуванні, то кількісна перевага належить ознаці зовнішній вигляд рослини, зокрема колір. Щодо забарвлення як ознаки найменування, найпродуктивнішим є червоний колір та його відтінки (символ здоров'я, краси). Вони позначаються А.С.Малишко найчастіше назвами таких рослин: *Rosa (Malva): Світанки рожево-сухі (Т.1, с. 165)⁴, Дітлахи Рожеві ротики розкрили, як птахи (Т.2, с. 197); *Rubus idaeus: І в малиновім надвечір'ї* (Т.1, с. 136) та ін. Для поетичного мовлення А.С.Малишка вживання традиційних назв рослин як сигніфікатів червоного кольору є спорадичним: *Paraver: ...ще зорі Стояли тихі та прозорі, Як перші маки молоді* (Т.2, с. 273), ...*стяг, як макова хустина* (Т.1, с. 176); *Cerasus: Червоно-вишневі зорі віщують погожий схід* (Т.1, с. 156). Інші кольори як ознаки найменування зустрічаються ще рідше: *Centaurea: Волошкову косинку* (Т.1, с. 169); *Quercus: Вибухи чорніли, як дуби* (Т.1, с. 214); *Prunus spinosa: ...тернову хустину стару* (Т.1, с. 164); *Salix: гуси потягли із півдня, Як срібні пози на струнких вітрах* (Т.2, с. 146); *Pirus: Сиділа мати, ніби зруша дика, У сивому цвітінні* (Т.2, с. 143).*

Стосовно форми, то у творах А.С.Малишка нами зафіксовані образи, вмотивовані лише:

1) зовнішнім виглядом (висотою та товщиною) стовбура рослин, що є сигніфікатами еталонних для українців образів: *Populus: Вийду за ворота, стану, як тополя* (Т.1, с. 289); *Quercus: І випростуйсь у плечах, як дуб, що випростує тіло* (Т.2, с. 107); *Picea: Мою п'ятилітню Олю, дочку, Мою незабутню, одну-єдину, Зелену ялинку мою гнучку* (Т.2, с. 268); *Ulmus: Щоб ціла ти простором широким, Виростала явором високим* (Т.1, с. 52);

2) круглою формою плоду *Cytrullus: Людських голів розбиті кавуни* (Т.1, с. 144);

3) іншою формою, а саме формою квітки рослин *Rosa*, *Orchis*: *Дзвенять під копитом залізнi підкови, Мов залізнi троянди* (Т.2, с. 116); *І хитаються зорі, мов орхідеї* (Т.2, с. 99).

Як видно, ці флоролексеми вжито поетом для створення індивідуально-авторських образів.

Серед образів, зумовлених оцінкою зовнішнього вигляду рослини, нами встановлено паритет між загальнонаціональними та індивідуально-авторськими. Для українців традиційними символами вроди є: *Papaver*: *Йдуть наші молоді, немов червоні маки!* (Т.2, с. 146); *Vinca*: *Барвінком росяням пішла – І слід позолотів* (Т.2, с. 92); *Cerasus*: *Враз поїнялась, як щастя й таїна, Як спіла вишня Ніччю грозовою* (Т.2, с. 147). У авторському баченні вроди, кохання вжито назви таких рослин: *Acer*, *Matricaria*: *Стану я тобі кленом росяням, А вже ти, як ромашка, встань* (Т.1, с. 271); *Scilla*: *Йде у гості, кохання моє! Синім проліском в сніжних долинах* (Т.1, с. 207). Поєднання двох ознак не є характерним для А.С. Малишка. Нами зафіксовано лише один рослинний образ, вмотивований червоним кольором круглого плоду *Malus*: *сонечко в руки яблуком спілим* (Т.2, с. 193).

Що стосується інших перцептивних ознак найменування, то для створення універсальних образів автором використані флоролексеми, що стали вже еталонними в позначенні смаку й дотику. Так, *гіркота* традиційно асоціюється із рослинами: *Artemisia*: *Нужду людську гірку, немов полин* (Т.2, с. 36); *Capsicum*: *Де ти, Ганно, молода та гожа, З жартом, з перцем* (Т.1, с. 209). Терен *Prunus spinosa* є символом життєвих труднощів (З кріпаками, з мадоннами, із тернами колючими (Т.2, с. 139)), а флоролексемою горіх *Corylus* позначаються тверді на дотик об'єкти, предмети (*Мідний колос, тугий, як горіх* (Т.1, с. 256)).

Властивості, що пізнаються під час нюхової та слухової перцепції, лягли в основу індивідуально-авторських образів. Зафіксовано такі ознаки:

1) позитивна оцінка людиною запаху рослини: *Cerasus avium*: *Пахне дивний корінь, Як черешня виспіла й густа* (Т.1, с. 27); *Matricaria*: *П'янить ромашкою трава* (Т.2, с. 275); *Rosa canina*: *Цвіту не маю, що пахне шипшиною* (Т.1, с. 262); *Centaurea*: *Де пахла волошкою житня солома* (Т.1, с. 142);

2) звукова характеристика: *Quercus*: *І день шумів, як лист на дубі* (Т.1, с. 225); *Populus*: *Немов тополі листям жебонять* (Т.2, с. 174); *Tagetes*: *Брат Василь візьме на баси. Квіти сині, ясні й червоні, Чорнобривці важкі з роси* (Т.1, с. 284).

Результати обстеження НРВС, вмотивованих біологічними властивостями, показали, що найпродуктивнішими ознаками найменування є висока плодючість, скороспілість, швидкий ріст рослин: *Acer*: *Вітряне дитинство зникло за горами, Ми ж були гіллячками, стали явораму!* (Т.1, с. 93); *Quercus*: *де й я, ніероку, Ріс, як дубок* (Т.2, с. 108); *Secale*: *Наливайся в повен голос, Мов пшеничний колос* (Т.1, с. 70).

Решта ознак зустрічається спорадично, зокрема:

1) фенологічні властивості рослини: *Vinca*: *Йдуть літа мої жазучі, Весни барвінкові!* (Т.1, с. 82);

2) світлолюбний характер: *Populus*: *Щоб лиш душа не краялася мінливо І прагла суті, й сонця, й далини, Як ті тополі ніжно-урочисті* (Т.2, с. 218);

3) інші властивості, зокрема міцність деревини: *Quercus*: *І жива тверда твоя надія, Міцна, як дуб, і тиха, як струна* (Т.2, с. 181) та ін.

Аналіз цієї групи НРВС показує, що для створення національних образів автором вжито флоролексеми *барвінок* (фенологічні властивості) та *дуб* (міцність деревини). І хоча в інших контекстах поетом використано назви рослин, поширених і добре відомих в Україні, вони є сигніфікатами індивідуально-авторських образів.

Дослідження семантичної інтерпретації флоролексем, вмотивованих місцезростанням рослини, показало яскраво виражену відмінність у кількості зафіксованих образів-номінацій НРВС у прозових та поетичних творах. У віршових текстах зафіксовано ознаки країна, місто, місцевість та характерні місця зростання. Таким чином, виділені нами в поезії А.Малишка НРВС, зумовлені:

1) місцевістю, де рослина найбільш поширена; мова йде про Україну – батьківщину поета, де ростуть: *Cerasus*: *Десь гуляє луна по вишневому краю* (Т.1, с. 142); *Matricaria*, *Acer*: *Юнь моя ромашкова, Юність яворова!* (Т.1, с. 139); *Thymus*: *З чебрецевого рідного краю* (Т.1, с. 207);

2) місцем зростання, зокрема:

а) у полі, біля дороги: *Plantago*: *В зеленім полі несходимім, Як подорожник, упаду* (Т.1, с. 87); *Matricaria*: *... із-під куль на ромашковий шлях* (Т.1, с. 157);

б) в інших місцях; скажімо, рослина *Saxifraga* росте на кам'янистому ґрунті, руйнуючи його. Асоціативний образ Лесі Українки: *Встала квіткою Ломикаменем, Щоб імперію розвалити* (Т.2, с. 128).

У творах А.С.Малишка нами зафіксовано також НРВС, вмотивовані негативною дією рослини *Conium* на організм людини (*І рими стали нікудишні, Немов боліголовний дур* (Т.2, с. 68)), та НРВС, вмотивовані властивостями, що пізнаються водночас перцептивно й когнітивно, зокрема:

а) червоним кольором та фенологічними властивостями (восени листя деяких рослин червоніє): *Rubus idaeus*: *Гімни осені малинові Знаю* (Т.2, с.129);

б) властивостями, що пізнаються на слух (велика сила звуку) та біологічними властивостями рослини *Quercus*: *Бери ж його, одверте і гаряче, Мов дуб шумний, напоєне снагою* (Т.1, с. 189).

Аналіз зафіксованих нами НРВС з так званого аксіологічного потенціалу показав: 1) відсутність у дослідженому матеріалі нейтральних образів; 2) низький рівень пейоративних образів, сигніфікатами яких є *терен, полин*, що символізують життєві негаразди, *болиголов* – погане самопочуття; 3) вищий, порівняно із прозовими творами, рівень меліоративних образів (94,2% проти 58,7%).

¹Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1999. – С. 345; ²Сердюк А.М. Мотиваційна основа назв рослин у лєрвинному і вторинному семіозисі : Дис... канд. філ. наук. – Бердяньск, 2001. – С. 13; ³Там само. – С. 261; ⁴Малишко А.С. Вибрані твори : У 2 т. – К., 1982. Тут і далі цитуємо за цим виданням.

ФРАЗЕОЛОГІЯ

Оксана Коваль-Костинська,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОРІВНЯЛЬНІ ЗВОРОТИ ЯК ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ
ТА ЯК НОСІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

В основі будь-якої пізнавальної діяльності лежить порівняння, яке виконує активну аналітичну й водночас синтезуючу роль на всіх етапах пізнання. Поняття, сформовані внаслідок виділення та поєднання ознак і властивостей зіставлюваних об'єктів, матеріалізуються як основа порівняння і як сутність суб'єкта порівняння. Це торкається й фразеологічних одиниць, сформованих як порівняльний зворот.

Матеріалом дослідження стали стійкі порівняння українського фразеологічного корпусу з семантично різноплановими компаративними компонентами та постійним модулем порівняння – назвою людини через її характерну ознаку. Компаративні компоненти в цих порівняльних зворотах охоплюють предмети і явища позамовного світу, які здавна оточували людину: назви явищ природи, тварин, рослин, предметів побуту, їжі, одягу та ін. Вони служать образною характеристикою фізичних і моральних якостей людини, а також окремих рис її поведінки. Ці стійкі порівняння розкривають або деталізують також і окремі ситуації в житті людини, ґрунтуючись на подібності предметів і явищ навколишнього світу та світу людського життя. Вони, крім усього, свідчать про розвиненість асоціативних мислительних зв'язків і художньої уяви носіїв української мови. Порівняльні звороти демонструють також своєрідність багатозначної лексики в українській мові, що проявляється в неоднаковій, а часом і різноплановій співвіднесеності слова з предметами і явищами позамовної дійсності. Це ще одне свідчення своєрідності мислення та світосприймання безіменних творців цих фразеологічних одиниць, тобто їх ментальності.

Образна характеристика, подана в порівняльному звороті, приписує нову якість основному об'єктові зображення – людині, ця якість виникає на підставі аналогії з допоміжним об'єктом – явищем природи, твариною, рослиною, побутовим предметом та ін. При цьому ті риси людини, які асоціюються з допоміжним об'єктом, актуалізуються, решта ознак предметів, рис характеру чи поведінки зіставлюваного об'єкта приглушуються, відходять на другий план. Так, порівняння *спритний, як ведмідь за горобцями* актуалізує такі риси об'єкта порівняння – ведмедя, як "незграбність", "вайлуватість", "неповороткість", нехтуючи не менш характерними для нього рисами – "дужий", "жорстокий", "добре захищений від ворогів", "найбільший звір наших лісів". Таким чином, стійке порівняння – результат ототожнення одного класу предметів з класом предметів іншого типу на підставі певної ознаки за законами аналогії. Це підтверджує наявність певних системних відношень у плані парадигматики між образним стійким порівнянням та образною метафорою.

Стойке порівняння виступає як перший крок у формуванні стійкої метафори і є обов'язковим етапом в процесі метафоризації. Простежимо цей шлях:

- *ведмідь* – назва тварини (пряме значення слова);
- *він незграбний, як ведмідь* (стійкий тричленний порівняльний зворот, у якому *він* – суб'єкт порівняння, *незграбний* – модуль порівняння, *ведмідь* – компаративний компонент-зоонім);
- *він – як ведмідь* (двочленний порівняльний зворот, у якому відсутній модуль, а значення його – "незграбний" – включається в зоонім *ведмідь*);
- *ну, ти й ведмідь!* (метафора, значення якої – "незграбна людина").

Таким чином, у тричленних конструкціях компаративні компоненти виступають у своєму прямому значенні. У процесі трансформації тричленної конструкції у двочленну в компаративному компоненті відбуваються певні смислові зрушення: значення модуля *незграбний* нашаровується на основне номінативне значення слова *ведмідь* і додається до його ознак у фразеологізмі.

Як свідчать дослідження, кількість лексем, вживаних у порівняльних зворотах, і їх склад у різних слов'янських мовах помітно різняться (наприклад, у болгарських порівняльних зворотах кількість компаративних компонентів, що є назвами птахів, порівняно невелика, а назви тварин зустрічаються тут значно частіше). Проте переважна більшість порівняльних зворотів у слов'янських мовах близька як за структурою, так і за лексичним наповненням. Спільним для них є й те, що за наявності в позамовній дійсності підстав для заміни компаративного компонента тієї ж лексико-семантичної групи такі зміни відбуваються, збагачуючи виражальні можливості мови. Зміна модуля порівняння за умови збереження компаративного моменту призводить до появи неоднакових за змістом та експресією порівняльних зворотів, наприклад: *Ходить як овецька, а буцькає як баран; Дурна як овецька, не скаже й словечка; Буду сива, як вівця, а не піду за вівця.*

У двочленних порівняльних зворотах на зразок *як звір* (значення – "схожий на тварину за своєю поведінкою"), *як мокра курка* (значення – "схожий за зовнішньою ознакою") образність досягається за рахунок компаративного компонента, який вбирає в себе оцінне значення людини. Це дає підставу стверджувати, що тут компаративний компонент виступає вже не в прямому, а в переносному, метафоричному значенні.

Таким чином, у порівняльному звороті як фразеологічній одиниці виділяються два компоненти: модуль порівняння (те, що порівнюється: ознака, риса характеру, риса зовнішності) і компаративний компонент (те, з чим порівнюють: рослини, явища природи, тварини, речі та ін.).

Експресивність порівняльних зворотів – третій обов'язковий компонент, без якого зіставлювані поняття не створюють фразеологічні одиниці. Експресивність у них може бути різноспрямованою, проте насамперед це засіб увиразнення й концентрації висловленої думки.

Порівняльні звороти й метафори (результат стягнення порівняльних зворотів) супроводжуються значною кількістю дуже неоднакових емоційно-експресивних барв – від простої констатації певної якості до виразної оцінки її,

позитивної чи негативної, від прихованого осуду до категорично негативного сатиричного, навіть саркастичного підтексту. Проте найчастіше це гумор, легкий або й дошкульний, який досягається вдалим поєднанням невідповідних, несумісних явищ чи ознак (наприклад, *запишалася, як коняка до будяка*).

Поява значної кількості фразеологізмів зумовлена необхідністю повсякденних пошуків засобів для вираження соціальної, моральної та побутової характеристики багатоманітних типів людських особистостей. Як відомо, мова зберігає й передає від покоління до покоління лише ті фразеологічні одиниці, які прямо чи опосередковано співвідносяться з еталонами, стереотипами та міфологемами національної культури, як матеріальної, так і духовної. При цьому фразеологічні одиниці не лише зберігають пам'ять про образну мотивацію значення, а й відтворюють і передають її від покоління до покоління. Тому без дослідження корпусу фразеологічних одиниць у мові неможливо скласти повне уявлення про культурно-національну ментальність людини й народу.

Прислів'я та приказки, а серед них і порівняльні звороти, супроводять нас від давнини до сьогодення, зберігаючи досвід українців, їх світогляд, світосприймання – усе те, що входить до складу поняття "ментальність". Через своєрідну "позачасовість", "усезагальність" фразеологія, генералізуючи ознаки нації, фіксує колективний досвід народу, віддзеркалює різні сторони народного буття. Це своєрідний кодекс неписаних законів етики й моралі кожного народу.

Ментальність, як і її складові, не залишається незмінною протягом віків, проте вона змінюється значно повільніше, ніж побут, праця, суспільне життя. Уламки старих, віджилих умов і обставин життя, які знайшли колись втілення в порівняльних зворотах, проявляються сьогодні у фразеологічних словосполученнях, майже нерозкладних за змістом. Наприклад, *білий, як циганська латка; поганий, як смертний гріх*. Цим можна пояснити наявність у порівняльних зворотах слів, які окремо в сучасній розмовній мові вже не вживаються, але в складі фразеологічних одиниць сприймаються без уточнення як позначення певних позитивних чи негативних реалій. Наприклад: *Не можеш його збути, як лихого шеляга; Ліпший гріш у жмені, як два в чужій кишені*. Цілком очевидно, що тут номінальна вартість грошових одиниць є другорядною, бо сутність сентенцій від цього мало залежить (достатньо дихотомії *мало// багато*).

У мові постійно з'являються нові порівняльні звороти, які поступово укорінюються в ній, стають загальновідомими та загальнорозумілими. Наші сучасники послуговуються фразеологізмами значно рідше, ніж це було сто чи двісті років тому. Проникаючи в сутність цієї проблеми, Л.В.Щерба писав: "В основі кожної літературної мови лежить нагромаджений віками "скарб" фраз, словосполучень, комбінацій висловів, прислів'їв. Але цей "скарб" виявляється значно більшим, ніж звичайно думають". Проте не кількість висловів та їх різноманітність вважає дослідник найсуттєвішими. Він пише далі: "Наша мовна скарбниця повна всіляких готових думок, шаблонів, фраз, образів та зворотів і охоче постачає їх своїм клієнтам, котрі найчастіше повторюють почуте. Однак вона має в складі цих самих шаблонів і багатий запас матері-

илу для новотворчості, для вираження нових думок і почуттів¹. Саме в цьому незнищенність фразеології.

Як свідчить зібраний матеріал, не всі порівняльні звороти можна назвати позачасовими; деякі з них досить чітко пов'язуються з певним періодом і навіть середовищем, у якому виникли. Наприклад: *Купець як стрілець – небачно жде; Стільки в цьому правди, як у шелягу срібла*.

Найдавніші серед усталених зворотів стосувалися рослинного та тваринного світу, який оточував людину щоденно, і вживалися спочатку в прямому значенні, як своєрідні сентенції: *Пора до двора: сходить місяць і зоря; Тихо, хоч мак сії; Світить місяць, та не гріє, тільки в Бога хліб їсть*. Такі стійкі вислови є свідченням того, що тісне співжиття людини з навколишньою природою розвивало спостережливість, увагу до дрібниць: *Бійся корови спереду, коня ззаду, а людину з усіх боків*. З подібних спостережень поступово укладався й хліборобський календар, часто прив'язаний до православних свят за часом виконання хліборобських робіт і за тією роллю, яка приписувалася певним православним святам: *На Бориса і Гліба берися до хліба; Коли на Юрія дощ і грім, буде радість людям усім*. Частина сентенцій забулася, вийшла з ужитку, проте значна кількість їх живається й сьогодні, але вже в переносному, образному значенні: *Хто не оре, той огаріх не робить; Від ворон відстала, до пав не пристала*. А оскільки стійкі звороти передавалися від покоління до покоління усним шляхом, то для найкращого запам'ятовування й точнішого відтворення вони часто римувалися: *Не штука провчити, а штука навчити*.

Привертає увагу кількість порівняльних зворотів, які характеризують людину через ставлення до праці. Це в усі часи було чи не найважливішим мірилом вартості людини; оцінка її залежала насамперед від працьовитості чи ледарювання: *Горить йому робота в руках; Стук-грюк, аби з рук; Ледачий двічі робить, а скупий двічі платить*.

Родинне життя – стосунки між членами родини, ставлення до матері, до старших, до виховання дітей – усе це теж було об'єктом пильного спостереження й закарбувалося у фразеологічних одиницях: *Як серцем не любиш, то словом не здуриш; Брат любить сестру багату, а чоловік жінку здорову; Люби дитя, як душу, а тряси його, як грушу*. Ми ще не згадали тут про порівняльні звороти, у яких ідеться про соціальні стосунки, професійні навички та їх оцінку, про дороги й дорожніх, про кохання, віру, красу та потворність, про моральні якості людини. Адже немає жодної обставини людського життя (від народження до смерті), яка б не була відбита в порівняльному звороті чи іншому фразеологізмі. Вони невіддільні від народного побуту всіх слов'ян.

Таким чином, семантична й національна самобутність фразеології базується на екстралінгвістичній зумовленості: в образній системі фразеологізмів, як відомо, зберігаються прояви уявлень про матеріальне й духовне життя народу (ремесла, ритуали, вірування та інше). Але не слід забувати, що різні народи висловлюють ту саму думку, сентенцію чи ідею, послугуючись неоднаковими образами, помічаючи й фіксуючи різні сторони того самого явища навколишньої дійсності. При цьому фразеологізми охоплюють насам-

перед сферу емоцій, внутрішніх переживань і психічних станів людини, її інтелектуальну та волюву діяльність.

Як уже зазначалося, порівняльним зворотам властива специфічна образність, у якій проявляються національні або регіональні особливості окремого етносу. Базується ця образність на властивості людського мислення – здатності уподібнювати абстрактні поняття з предметами чуттєвого світу з метою їх пізнання. Різноманітність цього чуттєвого, предметного, матеріального світу й відмінність уявлень про нього в різних народів породжує специфіку образних асоціацій, які виникають на основі реальних предметів і закріплюються в мові цього народу.

У будь-якій мові носіями цих асоціативних реалій стають насамперед назви звичайних, повсякденно вживаних чи помічених предметів і явищ. Внаслідок образних порівнянь вони поряд з виконанням своїх прямих номінативних функцій можуть вживатися в переносному значенні для називання властивостей інших предметів, а також людських емоцій. Таке використання цих загальних назв змінюється від мови до мови, відображаючи соціально-культурну єдність кожного народу, його ментальність.

Дослідження фразеологічних одиниць, у яких означуване є постійним компонентом, а означення змінним, дає можливість простежити не лише специфіку творення образності в мові, а й глибше проникнути в сприймання навколишнього світу і його інтерпретацію – в ментальність нашого народу.

¹Щерба Л.В. Литературный язык и пути его развития. Избр. раб. по русскому языку. – М., 1957. – С. 134.

*Олена Дуденко,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини*

РОЛЬ ВНУТРІШНЬОЇ ФОРМИ В ГЛИБИННИХ ПРОЦЕСАХ ПАРЕМІЙНОЇ НОМІНАЦІЇ

Українські паремії (під ними розуміємо висловлення, тотожні прислів'ям) здавна привертала увагу різних дослідників, та як одиниці мови/ мовлення ще вивчені недостатньо. Зокрема, залишаються нез'ясованими глибинні механізми паремійної номінації, роль у них внутрішньої форми (ВФ) вислову.

Значення ВФ у номінативних процесах, зокрема фразеологічних, з'ясувалося у працях В.Крепеля, Н.Ляшенко, О.Снітка та ін. Проте невизначеність статусу паремій у фразеологічній системі спричинила те, що дослідники обходили їх увагою, вивчаючи особливості фразеологічної номінації. Тому паремійна номінація та її механізми залишались нерозкритими.

Сутність паремійної номінації досі викликає суперечки серед мовознавців. Заперечуючи "умовність" віднесення паремій до номінативних одиниць (про що стверджує О.Кубрякова¹), вважаємо, що паремії можна зарахувати до клішованих стереотипних висловлень, що позначають узагальнені типові мікроситуації, репрезентуючи їх у комунікативних актах та в мислительних

операціях. Звичайно, функція називання не є головною для паремій (як і речень узагалі). Найменування – засіб, а не самоціль, тому на першому плані опиняються комунікативна та характеризувальна функції. Саме емоційно-оцінне характеризовання типових явищ і ситуацій стає домінантою у консітуативному вживанні паремій. Адже будь-яку ситуацію можна передати дескриптивно, а застосування паремійного висловлення увиразнює найхарактерніші риси консітуації, дає їй оцінку з погляду мовця та з морально-етичних позицій соціуму (власне, стереотипну).

Спробуємо з'ясувати стосунок номінантів-паремій до ситуативної номінації. Підхід до речення-висловлення як до складного знака, що позначає цілісну подію (мікроситуацію), спонукав мовознавців обґрунтувати та розвивати теорію пропозитивної номінації. Наприклад, Є.Кривченко за основний принцип ситуативної номінації (терміни *ситуативна*, *подійна*, *пропозитивна* вважаємо ідентичними) бере ідентифікацію ситуації, тобто знаходження місця позначуваного в усталеній класифікації. Таким чином, акт номінації має віднести актуалізоване до певного класу ситуацій. Звідси дослідником визначаються принципи групування подій, виділяються різні їх розряди. Зокрема, за сутністю інформативного змісту, виділяються класи повідомлень, що містять інформацію: 1) за онтологічним принципом: інтелективну (когнітивну) – емоційно-імперативну; 2) за референцією: реально-детермінованого – соціально-детермінованого плану; 3) за функцією: контакторегулювального і не контакторегулювального призначення².

Інформаційна двоплановість паремій (у більшості паремій домінантним є імпліцитний зміст, навіть у пареміях з прямим значенням відбувається семантичний зсув) зумовлює неможливість або абсолютну умовність класифікації паремій за цією типологією. По-перше, паремії з інтелективною інформацією, що містять узагальнене відображення дійсності, водночас носять і емоційно-імперативний характер – дають оцінку явищам і подіям та містять повчання. На думку ж дослідника, номінаціями подій виступають лише повідомлення з інтелективною інформацією³. По-друге, навіть паремії реально-детермінованого плану (такі, що відображають реальні об'єктивні зв'язки) мають прагматичний характер: узагальнене відображення явищ об'єктивного світу обов'язково проектується на світ людини. По-третє, кожна паремія функціонально призначена мовцем якось вплинути на стан та поведінку співрозмовника (контакторегулювальне призначення).

Як бачимо, за цією класифікацією паремії важко віднести до окремих класів позначуваних подій; вони розташовуються на їх суміжжі.

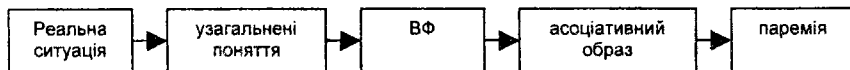
За вмістом типізованих елементів смислу (семантичних компонентів) дослідник поділяє ситуації на такі класи: ситуації існування, дії, стану, сприймання та володіння. Знову ж таки: оскільки в більшості паремій актуальним є імпліцитний смисл (переносне значення), то навряд чи доцільно поділяти паремії на згадані класи, спираючись на експліковані семантичні компоненти. Мабуть, доцільніше було б ділити паремії на класи за типовістю ситуації, ґрунтуючись на ВФ висловів. Наприклад, ситуацію нерівності можна позна-

чити такими пареміями: *Ситий голодного не розуміє; Гусь свині не товариш* та ін.; ситуацію неладу в умовах кількох виконавців такими: *Де багато господаринь, там хата не метена; Де два господарі, там ладу немає; Сім няньок – дитина без голови* і под. Проте згрупувати все коло паремій (десятки тисяч) з усіма варіантами за чіткими класами типових ситуацій не так просто. Тим паче, що конситуативне вживання їх іноді дещо відхиляється від нормативного (узуального), а неактуалізовані паремії (зафіксовані в збірниках) є лише віртуальними знаками ситуацій. Таким чином, вважаємо, що така класифікація можлива лише на операційному рівні (наприклад, для визначення контекстуальних синонімів).

Причетність паремійних номінантів до номінативно-характеризувальних одиниць (НХО) видається беззаперечною. Гадаємо, що фундаментом емоційно-оцінного значення паремій є внутрішня форма вислову. У це поняття мовознавці складають різний за обсягом зміст: 1) асоціативно-образний мотив, що оформляє смисл у мові (за В. фон Гумбольдтом); 2) те, що лежить в основі схожості нового та старого поняття й дозволяє водночас сприймати і те, й інше за законом асоціацій; етимологічне значення (за О.Потебнею); 3) джерело смислової двоплановості тексту (за В.Телією⁴); 4) результат мовної об'єктивації пучка асоціацій, що супроводжує ідеальний образ предмета; регулятор породження номінативної одиниці (за О.Снітко⁵); 5) пучок асоціацій, що є результатом осмислення взаємозв'язку позначуваного з іншими явищами дійсності⁶; 6) місток між довербальною та вербальною стадією номінації⁷ та ін.

Ланкою інтегрування всіх визначень є визнання за ВФ глибинного мотивування мовного знака, в основі якого – асоціативно-образне переосмислення значення. Крім того, як відзначає О.Снітко, ВФ є також "ідеєю імені", що не тільки регулює процес генезису найменування, а й встановлює потенційний діапазон означування та впливає на ілокутивну силу висловлень⁸.

Гадаємо, що в основі виникнення та сучасного функціонування паремій теж лежать глибинні, асоціативно породжені мотиви, які назвемо внутрішньою формою. ВФ паремій є згустком смислу, концентратом значення, що породжує складний асоціативний механізм руху думки від абстрагованих сутностей, понять, що є відображеннями дискретних елементів дійсності (ситуації), до їх образного об'єктивування в номінативно-комунікативному знакові. Схематично це виглядає приблизно так:

ВФ є тією сутністю, що об'єднує, на перший погляд, різні мікроситуації, номінантом яких виступає одна паремія. Це створює враження, що паремії настільки багаті щодо закладених у них смислів, що можуть слугувати номінаціями відмінних конситуацій. Проте після глибшого розгляду стає зрозуміло, що усі неоднакові ситуації є різновидами однієї типової; їх інтегрує внутрішня форма вислову. Наприклад:

1. Соцький вмовляє Христю дорогою до міста: "А ти не здихай! Чого тобі? Не гаразд буде – не тільки світу, що в вікні, – за вікном більше! Аби ти була добра, то там доброю слугою дорожаться..."⁹

2. Марина каже Христі: "А в село я не піду. Чого я там не бачила? Щоб кожне на тебе пальцем тикало? Очі вибивало? Не тільки світу, що в вікні – за вікном його більше! Є нас, Христе, таких усюди багато... живуть же"¹⁰.

3. Виборний: "А вам що до Наталки? Будто всі дівки на неї схожі? Не тільки світа, що в вікні; сього дива повно на світі!"¹¹.

Наведені приклади стосуються різних номінатів: у першому йдеться про вибір місця роботи, у другому – про місце проживання, у третьому – про дівчат. Та всі мікроситуації, названі зазначеною паремією, об'єднує глибший смисл: "Добре (корисне) не тільки в оточенні, а й поза ним." Ця мотивуюча властивість становить ВФ паремії й проектує коло її потенційних уживань зі значенням: "Не треба вдовольнятися тим, що є, можна і треба шукати ліпшого, якщо наявне не задовольняє".

У ВФ паремії міститься код типової ситуації (пор. із "квазістереотипом" ситуації у В.Телії¹²). Саме тому внутрішня форма паремійного висловлення спроможна "диктувати", "прогнозувати" його потенційні вживання, причому проектуються відразу ж інтенціональні можливості вислову (бути переважно порадою, пересторогою, повчанням тощо). У складних мисленнево-мовних механізмах, у центрі яких опиняється ВФ, провідна роль належить асоціаціям, пам'яті та образам. Вони допомагають мовцю абстрагуватися від дійсності, порівняти утворені поняття з тим, що міститься у сховах пам'яті (фрейми, моделі ситуацій тощо), вибрати потрібний образ і клішований вираз, з ним пов'язаний, які емоційно-образно передають смисл відображуваного. Усі ці операції проводяться мовцем надзвичайно швидко; адресат має здійснювати зворотний процес: рухатись від почутої паремії до смислу, який вкладався в неї суб'єктом мовлення (через образ, ВФ, спостереження за ситуацією, фонові знання в пам'яті і т. ін.). Спробуємо показати це на прикладі.

– Тимофію, – наздогнала його (Докія) в сінях. – Ви б не їхали на ніч. Банда Гальчевського тепер лютує. За землю душі видирає, – так сказала, начебто і не знав Тимофій, що робиться навкруги.

– О, знову почалися бабські страхи. Знаєш, вовків боятися – в ліс не ходити...¹³.

Суб'єкт мовлення (Тимофій) хоче заперечити жінці, заспокоїти її. Йому потрібен у цей момент емоційно-образний вираз, який би передав суть: "небезпека є, але корисну справу робити треба". Це і є той мотив (ВФ), який через асоціації "Небезпека → вовк", "корисне → ходити в ліс" (до лісу ходили по гриби, ягоди, дрова, лікарське зілля тощо) збуджує потрібні образи й той вислів, до якого вони входять. Зауважимо, що в пам'яті образи та пов'язані з ними паремії містяться поряд, становлячи фреймову структуру. Тим самим ВФ програмує мовця на використання паремії лише в обмеженому колі ситуацій, що групуються навколо типової. Згадана паремія застосовується в тих випадках,

коли йдеться про небезпеку й певну справу, що їй суперечить. Для підтвердження можна навести ще приклад контекстуального вживання цієї паремії:

Сильна злива. Умирає Івасик, якому для "лікування" потрібні раки. Батько хлопчика збирається йти їх ловити, незважаючи на слова дружини:

– Страшно... Не дай, господи, чого! Темрява така, хоч око виколи... дощ як із відра плє...

*Хведір замість одмови тільки хитнув головою: як вовка, мов, боятись, то й у ліс не ходить*¹⁴.

У пареміях з прямим значенням ВФ мало відрізняється від значення вислову, точніше, є його концентратом. В образних пареміях (а їх більшість) ВФ є основою образу, мотивом його вибору (образ вибирається на основі асоціацій за схожістю чи аналогією ознак (властивостей)). Наприклад, у консітуації: "Досталося ж Денисові Лискотуну за усі його діла! (Денис – злодій, убивця). Катюзи по заслугі". На ВФ "Кожний отримає належне за вчинене" на шаровується пейоративна оцінка, тому й вибирається образ "катюзи" – людині соціально шкідливої чи небезпечної.

Образи допомагають мовцю висловити своє ставлення до повідомлюваного (схвалення чи засудження) і ним перейняти адресата. Відбувається "інтелектуальне зарядження" (В.Телія) через образну паремію. Емоційно-оцінна номінативність у пареміях допомагає виразити власну інтерпретацію дійсності номінатором. Суб'єктивізм його проявляється не у власних оцінках фактів чи явищ (здійснюється орієнтація на стереотип, еталон, норму, що закладені в морально-етичному етнокодексі), а у виборі доречної, влучної паремії, яка адекватно відображає суть позначуваного, дає йому характеристику (це підкреслює причетність паремій до НХО).

Таким чином, у глибинних механізмах паремійної номінації провідна роль належить ВФ вислову. Саме ВФ лежить в основі паремійного номінанта й програмує коло його уживань. Цікавою видається побудова паремійних рядів, що об'єднували б різні прислівні вислови зі спільною (чи тотожною) ВФ. Такі утворення синонімічних та квазісинонімічних рядів паремій певним чином сприяли б розвитку фразеографії. Вважаємо, такий напрямок буде продуктивним і перспективним. Це справа подальших досліджень.

¹Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М., 1986. – С. 43;

²Кривченко Е.Л. Номинативный аспект предложения. – Саратов, 1982. – С. 34-35; ³Там само. – С. 56; ⁴Телія В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М., 1986. – С. 12-13; ⁵Снитко Е.С. Внутренняя форма в процессах номинации (на материале русского языка) : Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – К., 1990. – С. 8-11; ⁶Снитко Е.С. Внутренняя форма номинативных единиц. – Львов, 1990. – С. 24; ⁷Снитко О.С. Внутрішня форма і зміст номінативних одиниць // Мовознавство. – 1989. – № 6. – С. 9; ⁸Снитко Е.С. Внутренняя форма в процессах номинации (на материале русского языка) : Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – К., 1990. – С. 3; ⁹Мирний Панас. Твори : У 2 т. – К., 1982. – Т. 2. – С. 210; ¹⁰Там само. – С. 388; ¹¹Котляревський І. Повне зібр. тв. – К., 1969. – С. 255; ¹²Телія В.Н. Зазнач. праця. – С. 44; ¹³Стельмах М. Кров людська – не водиця. – К., 1966. – С. 197; ¹⁴Мирний Панас. Твори : У 2 т. – К., 1989. – Т. 1. – С. 229.

*Поліна Вовк,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

**ВІДМІННІСТЬ ОПОЗИЦІЙНИХ ЦЕНТРІВ ФОНОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ
УКРАЇНСЬКОЇ ТА ІНДОНЕЗІЙСЬКОЇ МОВ**

Сучасна індонезійська мова – одна з мов малайської підгрупи індонезійської групи малайсько-полінезійської мовної сім'ї.

Це державна мова республіки Індонезії. Індонезійська мова є фонемною.

У науковій літературі наводяться дані про звукову будову індонезійської мови. Але в таблицях різних авторів подається неоднаковий склад фонем. Одна з можливих причин цього явища полягає, мабуть, у тому, що літературна мова зазнає значного впливу місцевих діалектів.

Наведемо дві таблиці індонезійських приголосних – з індонезійського та російського джерел.

Таблиця Т.Алішахбани містить 27 приголосних.

Таблиця 1

Основні органи вимови	Зізмнені			Щілинні		Назви
	Проривні		Носові дзвінки	Фрикативні		
	глухі	дзвінки		глухі	дзвінки	
Губи	p	b	m			Білабіальні
Верхня губа – нижні зуби		w		f	v	Лабіодентальні
Кінчик язика – альвеоли	t	d	n	s	z	Дентальні
	r	ɾ		l	l	
Спинка язика – тверде піднебіння	tʃ	dʃ	ɲj	ʃj (j)	j	Палатальні
Задня спинка язика – м'яке піднебіння	k	g	ŋ	(ç)	ç	Велярні
Увула						Увулярні
Голосові зв'язки				h		Ларингальні

Лінгвіст-носій мови насамперед протиставляє зізмнені й щілинні приголосні, а серед зізмнених – проривні та носові. Окреме виділення носових зумовлене морфонологічно, тому що саме носові є кінцевими приголосними дієслівних префіксів. Носові в таблиці Т.Алішахбани протиставляються не лише зізмненим глухим та дзвінком проривним як сонанти, а й іншим сонантам, зокрема, r та l.

У таблиці приголосних звуків індонезійської мови, надрукованої в індонезійсько-російському словнику Р.Н.Коригодського, О.М.Кондрашкіна та Б.І.Зинов'єва за редакцією Сухадіоно та А.С.Теселкіна (1961), відсутні глухі l та r і наводиться як самостійна фонема зізмнений "фарингальний" приголосний. Термінологію таблиці 2 перекладено українською мовою, а транскрипційні знаки подано за оригіналом.

		Губні		Язикові				Ларингальні	Фарингальні
		губно-		Передньо-язикові		середньо-язикові піднебінні	задньоязикові задньопіднебінні		
		Губні	Зубні	Зубні	піднебінно-зубні				
Шумні	Зімкнені	гл.	p		t			k	ʔ
		дзв.	b		d			g	
	африкати	гл.				tʃ			
		дзв.				dʒ			
	щиплині	гл.		f	s	ʃ		h	h
		дзв.	w	v	z		j		
Сонорні	зімкнено-прохідні	гл.							
		дзв.	m		l	n	ŋ	ŋ	
	вібранти	гл.							
		дзв.				r		R	

Наведені дві таблиці неоднакові й за фонетичною характеристикою приголосних [c] (tj, tʃ), [ʒ] (dj, dʒ), [s] (sj, ʃ), [r], [w].

Істотні розбіжності спостерігаються також у нетабелярному складі індонезійських фонем, який наводиться різними авторами (А.А.Фокнер, 1895; G.Ferrand, 1909; Н.Кähler, 1956; G.Kahlo, 1963; А.С.Теселкин, Н.Ф.Алиева, 1960). А.Фокнер, Г.Ферран, Г.Келер та Г.Кало в складі індонезійського консонантизму називають лише 18 фонем, А.С.Теселкін та Н.Ф.Алієва – 20 (із них дві – у запозичених словах). Ці 20 фонем: губно-губні *p, b, m, w* (у запозиченнях – також губно-зубний *f*), передньоязикові *t, d, tʃ, dʒ, s, n, l* (зубні), *r* (піднебінно-зубний), середньоязикові *j, ŋ*, задньоязикові *k, g, ŋ* (у запозиченнях – також *χ*), ларингальний *h*.

Експериментально-фонетичне дослідження індонезійської мови виконавали Л.Г.Зубкова, А.П.Павленко та П.С.Вовк. Л.Г.Зубкова досліджувала вокалізм індонезійської мови, А.П.Павленко порівнював індонезійську мову з сунданською й на основі осцилографічного аналізу вивчав опозицію глухості-дзвінкості, П.С.Вовк виконала пряме палатографування приголосних індонезійської мови, тобто за допомогою спеціального приладу – фотопалатографа – фотографування піднебіння, язика та нижніх зубів після вимовлення приголосних одинадцятьма дикторами-індонезійцями в різних позиціях щодо складоподілу та сло-

воподілу. Контактний орган під час вимовляння був змащений спеціальним чорним розчином і залишав чіткий чорний слід, що визначав місце контакту. Правильність вимови під час сеансу фотопалатографування контролювали аудитори-індонезійці. Усього внаслідок застосування цього прийому автор отримав близько трьох тисяч кадрів фотопалатограм індонезійських приголосних, які створюють надійну картину для опису вимови відповідних звуків, що має допомогти як під час вивчення слов'янами індонезійської літературної мови, так і під час вивчення індонезійцями слов'янських мов.

Фотопалатографування здійснювалося в Лабораторії експериментальної фонетики філологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка в 1964-1965 рр. Цей матеріал використаний у дисертації автора¹. В альбомі-додатку до дисертації наведено вибрані кадри фотопалатограм індонезійських звуків та короткий опис цих кадрів, а також складену автором таблицю індонезійського консонантизму та модель побудови фонологічної системи індонезійської літературної мови, зокрема модель фонологічного парадигматичного центра цієї мови (відповідно до теоретичної концепції автора).

Опозиційний (парадигматичний) центр фонологічної системи розуміємо як відхилення від середньої кількості опозицій, властивих фонемам цієї мови, в бік максимуму; опозиційна периферія є відхиленням від середньої кількості опозицій, притаманних фонемам даної мови, в бік мінімуму. У мовах з розвинутою морфологічною системою фонемі опозиційного центра системи нерідко стають учасниками морфонологічних чергувань, отже, опозиційний фонологічний центр активно діє як у фонологічній, так і в морфологічній парадигматиці.

Позиційний (синтагматичний) центр фонологічної системи утворюють фонемі, які мають найвищу в цій мові сполучуваність на синтагматичній осі, найбільшу кількість фонологічних позицій в активній лексиці, а до позиційної периферії належать фонемі, які мають порівняно меншу сполучуваність в активному словнику. У багатьох індоєвропейських мовах виявлено тенденцію до полярного розміщення канонічних (історично закріплених в активній лексиці) фонем щодо двох центрів фонологічної системи: парадигматичного й синтагматичного. До синтагматичного центра належать голосні, до парадигматичного – приголосні, що відповідає функціям високої частотності голосних (коренево-центральної одиниці системи) та високої інформативності приголосних.

Але в системі, крім канонічних, є одиниці ще не сформованого статусу, які стають фонемами або виходять з ужитку й на момент аналізу створюють загальну периферію щодо обох центрів.

П.С.Вовк

Приголосні індонезійської мови

за актив- ним органом	ГУБНИ		ПЕРЕДНЬОЯЗИКОВІ				ПЕРЕДНЬО-СЕРЕДНЬО- ЯЗИКОВІ				УВАЛЯРНІ		ФАРИНГАЛЯРНІ		ГОПТАННІ		
	п	б	п	т	д	л	дзв	л	дзв	л	дзв	л	дзв	л	дзв	л	дзв
Шу- МІ																	
Шу- МІ																	
Со- НАНТИ																	
Шу- МІ																	
Со- НАНТИ																	
Шу- МІ																	
Со- НАНТИ																	
Шу- МІ																	
Со- НАНТИ																	
Шу- МІ																	
Со- НАНТИ																	
Шу- МІ																	
Со- НАНТИ																	

- * – африкати
- У дужках – приголосні, фонологічність яких лише формується й не є канонічною.

Українські голосні ґрунтовно досліджені й описані Н.І.Тоцькою, артикуляції приголосних – Л.І.Прокоповою², а центри фонологічної системи української літературної мови виділені П.С.Вовк³. Зіставимо за основними параметрами артикуляцію та фонологічні центри двох типологічно різних і ареально далеких мов, які перебувають в обмеженому й специфічному контакті внаслідок існування дипломатичних і культурних зв'язків між країнами, вивчення українцями індонезійської мови, а індонезійцями – слов'янських мов.

В обох мовах – українській та індонезійській – приголосні фонем артикуляційно протиставлені за активним органом, характером перешкоди, шумністю-сонантністю, дзвінкістю – глухістю. Але індонезійська мова має більшу кількість категорій фонем за активним органом: крім губних, язикових і фарингальної, ще увулярну й гортанну периферійні фонем. Яскравої фонологічної риси української мови – категоріального протиставлення твердих м'яким – індонезійська мова не має; але в індонезійській мові є п'ять приголосних, які сприймаються українцями як м'які: африкати *c*, *z*, сонанти *h* та *j* і щільний *s*. Вони можуть стати опорними в процесі засвоєння індонезійцями української мови. Головними артикуляційними труднощами для українців, які вивчають індонезійську мову, є губно-губний характер превокального та інтervoкального сонанта *w*, суттєва відмінність дорсальної артикуляції глухого *t* від апікальності відповідних йому дзвінкого *d* і сонанта *n*, середньоязиковість *ʃ*, вимовлення носового задньоязикового *ŋ*, і, головне, позиційне чергування задньоязикового зімкненого перед голосним з вимовленням цього ж приголосного в абсолютному кінці слова без третьої фази, без розмикання, що сприймається українцями на слух як відсутність цього приголосного. Губно-зубний глухий приголосний *f* у запозичених словах є факультативним; навіть словники наводять варіанти вимови: замість *f* можна вимовляти губно-губний зімкнений *p*. Українській мові чергування глухого задньоязикового з нулем та щільного губно-зубного із зімкненим не властиве. Порівняно легше засвоюється апікальна вимова передньоязикового *l*, оскільки вона зустрічається в українських діалектах або може бути знайомою студентам, які в школі вивчали одну з іноземних індоевропейських мов. Міжмовні артикуляційні аналоги для двох мов, що зіставляються, становить трикутник губних зімкнених: *p*, *b*, *m*. Саме з їх сполучення з голосними слід розпочинати вступний курс індонезійської мови для українців.

Найцікавіший матеріал для лінгвіста становить уперше здійснене в цій статті зіставлення опозиційних (парадигматичних) центрів української та індонезійської мов. Моделі обох центрів, наведені нижче, є результатом досліджень П.С.Вовк.

УКРАЇНСЬКА МОВА

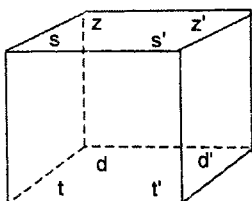

Рис 1.

ІНДОНЕЗІЙСЬКА МОВА

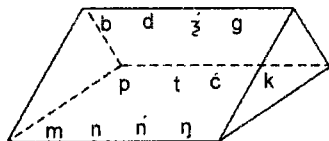

Рис 2.

У фонологічній системі української мови найбільш протиставленими опозиційно є вісім приголосних фонем, кожна з яких входить щонайменше в п'ять опозицій: за активним органом, за характером перешкоди, за шумністю-сонантністю, глухістю-дзвінкістю, твердістю-м'якістю. Останні дві опозиції у фонологічній системі кількісно найбагатші та внутрішньоморфемно активні: за ознаками цих опозицій відбувається чергування фонем у морфемах, формується парадигматика імен.

Внутрішньоцентровими фонологічними опозиціями української мови є твердість-м'якість(4:4); глухість-дзвінкість(4:4); зімкненість-щільність (4:4).

У фонологічній системі індонезійської мови опозиційно чітко протиставлені дванадцять приголосних фонем; всі дванадцять зімкнені й опонують внутрішньоцентрово (за активним органом; за шумністю-сонантністю 8:4; шумні – за глухістю-дзвінкістю 4:4). Носові сонанти є членами внутрішньоморфемних парадигматичних чергувань. Дієслова утворюються за допомогою префіксів з носовим приголосним; характер носового залежить від першого приголосного дієслівного кореня: *tembatja*, але *tendengarkan*.

Отже, в українській мові сонанти взагалі не належать до опозиційного центра, а в індонезійській мові вони створюють внутрішньоцентрове ядро. Це – головна відмінність опозиційних центрів мов, що зіставляються. Рисою подібності можна вважати той факт, що в опозиційних фонологічних центрах обох мов є приголосні, передньоязикові зімкнені, шумні глухі й дзвінки.

Осі відмінності – українські м'які приголосні фонемі, індонезійські сонанти, які відрізняються від артикуляційних паралелей зіставляваної мови передусім функцією у своїй фонологічній системі.

Наведені дані доцільно використовувати в курсі лінгвістики для сходознавців.

¹Вовк П.С. Проблема управління артикуляцією при обученні русському языку как иностранному : Дисс. ... канд. пед. наук. – М., 1971; ²Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К., 1969; ³Вовк П.С. Теорія центрів і периферії фонологічної та акцентологічної систем – К., 1997.

ОПОЗИЦІЯ ТВЕРДІСТЬ – М'ЯКІСТЬ ПЕРЕДНЬОЯЗИКОВИХ
У СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Фонологічна опозиція "твердість – м'якість" приголосних належить до важливих ознак середньонаддніпряньського говору, оскільки для його системи характерне збереження протиставлення за твердістю – м'якістю тих фонем (/p/ : /p'/, /t/ : /t'/, /s/ : /s'/, /k/ : /k'/, /c/ : /c'/), які в інших діалектах української мови стверділи. Суперечливою й досі докладно не висвітленою, принаймні щодо її функціонування в середньонаддніпряньському діалекті, залишається реалізація опозиції твердість – м'якість передньоязикових /d/, /t/, /z/, /s/, /l/, /n/ перед виявами фонем /i/ різного походження. Поширена в науковій літературі думка про те, що в південно-східних говорах, зокрема й середньонаддніпряньському, переважає нейтралізація цієї опозиції перед [i] (<*o та -*ыѣ) за рахунку ДО "твердість": t'i(<*ѣ, *e) : ti(<*o, -*ыѣ) > t'i, t'i' потребує деталізації конкретним матеріалом і уточнення особливостей та умов нейтралізації цього протиставлення.

За матеріалами АУМ, палаталізована вимова передньоязикових перед [i](<*o, -*ыѣ) поширена в бойківських і наддністрянських говірках на південь від Дністра, у покутсько-буковинських, гуцульських, за винятком частини південногуцульських. В інших діалектах південно-західного наріччя та у волинсько-поліських говірках північного наріччя передньоязикові перед [i](<*o, -*ыѣ) тверді. На жаль, АУМ не подає карти на розрізнення за твердістю – м'якістю передньоязикових /d/, /t/, /z/, /s/, /l/, /n/ у названій позиції, проте А.М.Залеський відзначає, що більшості південно-східних говорів властива палаталізована вимова приголосних перед [i](<*o, -*ыѣ), виняток становить лише частина лівобережних середньонаддніпряньських говірок, ареал яких дослідник окреслює ізоглосою, яка на заході збігається з Ворсклою, а на сході проходить через міста Оскол – Куп'янськ – Балаклея – Лозова – Павлоград – Дніпропетровськ. Тільки в цих говірках більш-менш послідовно за записами до АУМ А.М.Залеський фіксував тверду вимову передньоязикових у зазначеній позиції, причому дослідник припускав, що в цих південно-східних говірках вимова передньоязикових не така тверда, як у південно-західних говорах¹. Аналіз окремих досліджень середньонаддніпряньських говірок показує, що опозиція твердість – м'якість передньоязикових перед [i] різного походження реалізується в них неоднаково. Так, В.М.Брахнов у говірках Переяслав-Хмельницького р-ну на Київщині (північних середньонаддніпряньських – Г.М.) спостеріг у позиції перед [i](<*o, -*ыѣ) поряд із пом'якшеною вимовою зубних приголосних – л'її, т'їк, тверду – тік, стїг. Голосний [i](<*o, -*ыѣ) у закритих складах іноді наближається до звука [и](<*и, -*ы): тик, гриб "могила", волів, стїг, Розозив, проте поширенішою в цій позиції є вимова з голосним [i], що пом'якшує попередній приголосний². Хитання щодо реаліза-

ції ДО "твердість – м'якість" передньоязикових у позиції перед [i](<*o, –*ыѐ) фіксували також А.П.Могила, П.С.Лисенко в говірках правобережної Черкащини. А.П.Могила виявив у деяких говірках західної Черкащини різну вимову передньоязикових [д, т, з, с, л, н] перед [i](<*o, –*ыѐ) – м'яку, напівм'яку, твердо: *зд'ір – зд'ір, здір, д'іл – д'іл – діл, т'ік – т'ік, ст'іл – ст'іл, н'іж – н'іж, діл – д'іл, вол'іў – вол'іў*. При цьому дослідник відзначає, що "твердість" передньоязикових приголосних у сполученні з [i](<*o, –*ыѐ) майже не впливає на вимову наступного голосного. В обох випадках (*діл – д'іл, т'ік – т'ік, син'іў – син'іў, вол'іў – вол'іў*) маємо вузьке і тонке і (без жодного відтинку и), тільки що це і після твердих д, т, н, л... є голосним не зовсім однорідної артикуляції – *диііл, тийік, синііів*³. На жаль, А.П.Могила не вказує на локалізацію окремих варіантів, що не дає повного уявлення про їх функціонування: чи вони поширені в межах однієї говірки, чи в різних реалізуються окремі вияви. П.С.Лисенко засвідчив послідовну реалізацію протиставлення твердість – м'якість передньоязикових перед [i] різного походження тільки в кількох говірках правобережної Черкащини, здебільшого твердо вимову перед [i](<*o, –*ыѐ) мовці зберігають тільки після приголосного [т]. На різну артикуляцію передньоязикових приголосних перед [i] залежно від його походження в полтавських говірках указував П.Бузук, зазначаючи, що "у частині діалектів перед і з *o приголосні тверді, в іншій частині приголосні зубні вимовляються м'яко і перед цим і". Щоправда, у напрямку на південь більше поширюються м'які приголосні перед [i](<*o)⁵. Частіше твердо вимову передньоязикових у названій позиції, ніж м'яку чи пом'якшену, засвідчено у говірках Уманського р-ну на Черкащині (східноpodільських – Г.М.) – *ніж, ніс, ліі, дііка, але з'ірка, с'іл'*⁶. Як бачимо, наявна інформація про реалізацію позиції "твердість – м'якість" передньоязикових перед [i] різного походження в середньонаддніпряньських говірках неповна, потребує деталізації й уточнення щодо кількості фонемних протиставлень, функціональної навантаженості окремих з них та лінгвогеографічної характеристики.

Матеріали регіонального дослідження середньонаддніпряньських говірок дають підстави виділити в них 5 типів щодо реалізації позиції "твердість – м'якість" передньоязикових перед [i] різного походження: 1) говірки з повним розрізненням ДО "твердість – м'якість": *ti (<*o, –*ыѐ) : t'i (<*ѐ, *e) – тип А*; 2) говірки, у яких зафіксовано окремі випадки нейтралізації позиції "твердість – м'якість" за рахунок ДО "твердість": *ti (<*o, –*ыѐ) : t'i (<*ѐ, *e) > t'i¹, t'i¹ – тип Б*; 3) говірки з частковою нейтралізацією позиції "твердість – м'якість" за рахунок ДО "твердість": *ti (<*o, –*ыѐ) : t'i (<*ѐ, *e) > t'i¹, t'i – тип В*; 4) говірки, у яких зафіксовано окремі випадки розрізнення "твердості – м'якості" передньоязикових – тип Г; 5) говірки, у яких відбувається нейтралізація позиції "твердість – м'якість" передньоязикових: *ti (<*o, –*ыѐ) : t'i (<*ѐ, *e) > t'i¹, t'i – тип Г'*;

У говірках типу А (говірки південної Київщини, західної Черкащини, південної Кіровоградщини) передньоязикові приголосні [д, т, з, с, л, н] не пом'якшують-

ся перед [i](<*o, -*ьіє), а тому опозиція "твердість – м'якість" виявляється перед звуком [i] залежно від походження : *Антонію, удіюца, дідію, плід, стілчик, у^АМихайлюці, грамотні, братію, класію, христіюка, ніч, попотн'аніх, поубирані, дворан'інію, діїниц'а, батіг : на^Агороді, д'ітми, послід, діжка, коноплі, коні, куліш, пос'ївали, діюка, бузині, цилу (Ан), багаті, ліжко, чирп'їані, круглі, дириуїані, п'ідшиті, ніжки, радістію, настінничка, теплії, сватію, хришчені, класію : у^Ахаті, стелі, діюка, на^Авидан'і, кол'їна, з^Адіжки, з^Аплосконі, хл'їбину, т'їлна (ДБ), розв'їдні, стіл, у^Атії, радісні, виселі, паристі, осталні, тік, каждіі, ніч, молоді, пожилі, ліжок, голі, голодні, полотн'ані (Рп). Тільки у небагатьох випадках передньоязикові приголосні перед [i](<*o, -*ьіє) втрачають ДО "твердість": зд'їр, Михайлюку, од'їнх, у^Аодні, треті, платію, сус'їдію, гарнуні (А), напротію, погані (ДБ), відбиваючи живий процес поступового руйнування опозиції "твердість – м'якість". Не виявлено в названій позиції фонемного протиставлення Із' : Із', а в ряді говірок не фіксуємо також пару фонем Іс' : Іс' : крүті, б'їлі, дрот'ані, молодім, тік, малі, стіжки, д'ружні, стілчик, уд'вец', ніч, дорослі, годію (Рж); голодні, б'їдні, поз'мет'ані, з'їлені, страшні, чорні, котію, загодіюлу, малі (С); б'їдні, молоді, мо^Алдушині, стілець, уд'вец', вишиті, сватію, сопом'їані, заможні, стіл, гарні, погані, поун'і, цїгані, тортію (Ів), сніп, потім, стіжки, учин'ані, пр'їсні, одігр'ївал'и, робл'ані (Кп).

У говірках типу Б фіксуємо окремі випадки нейтралізації опозиції "твердість – м'якість" за рахунок ДО "твердість" поряд із послідовною реалізацією передньоязикових приголосних твердими виявами перед [i](<*o, -*ьіє) і м'якими перед [i](<*ь, *e) : гнії, тік, стіл, батіг, діїниц'а, сніп, стілець, дириуїані, ліжко, ті, круглі, покрашані, витисані, погані, що протиставляються д'їд, д'їдка, мат'їр, сид'їли, у^Ал'із, д'їучата, у^Ахаті, скрині, на^Алус'т'ї, хл'їб, діжку, нид'їлі, прот'їкає. Нейтралізують опозицію звуки [д', т', л', н'], що функціонують перед [i](<*o, -*ьіє) : сус'їдію, ст'їки, гарні, двоїур'їдні, п'їкні, рубл'ію, про^Ан'їс поряд з н'їс, дурні, б'їлі, грічані (Птг). У частині говірок нерозрізнення вимови передньоязикових перед [i] різного походження трапляється лише в окремих випадках : на^Аніч, інії, густі, гарні, ч'їмалі, стіл, полюїані, грічані, учин'ані, д'ті, тік, самоп'отію, молодіх, б'їлії, пл'єні, Хвастію, але кожніі, б'їлії (Дрз), б'їдні, босі, узуті, пол'отн'ані, т'її, за^Астіл, од'їде, дурні, хришчені, попріб'їрані, діл, але варені (Гр), мол'оді, вис'їлні, сватію, гарні, стіл, д'ружні, б'їдні, голі, нукудишні, ну^Анужні, хоч у^Аоднії (Мт).

У напрямі на схід опозиція "твердість – м'якість" передньоязикових перед [i] різного походження слабшає, оскільки втрачає фонемні протиставлення, що її репрезентують у цій позиції. Так, у багатьох досліджуваних говірках (тип В) названу опозицію репрезентують лише протиставлення фонем Іл' : Іл', Іл' : Іл', рідше Іл' : Іл' : до^Ат'їєї, Ан'тін, сніп, стіл, ніч, ніж, ослін, доп'їєка, на^Аніжках, батіг, нап'їчтані, ба^Алонію, чир'єоні, але ніч, з^Ат'їх, т'ї, т'їм, одніїєї, т'їки, т'їїєї, стіл (К); од'їті, зошитію, полотн'ані, стілцію, хоч ст'їл, ст'їл'ці, на^Акажнім (Я); т'їм, ніч і ніч, біті, Суботію, п'їдіди, нур'їдні і нур'їдні (Тн); т'ї,

однію, ст'іл'ц'ію, 'бос'і, ст'іжки (МК). У говірках цього типу поряд із розрізненням ДО "твердість – м'якість" у ряді слів форм фіксуємо втрату ДО "твердість" виявами фонем /r/, /n/, /л'/ перед [i](<*o, -*ыё).

У говірках типу Г виявлено окремі форми зі збереженням розрізнення твердості : м'якості передньоязикових фонем або його часткове руйнування в позиції перед [i](<*o), причому поряд з послідовним використанням сполуки t'i в одних словах, можливе розрізнення t'i : ti в інших: з'д'ібна (Дв), т'і'ейі, т'іх (Бр), ніч// н'іч (Бс), т'і'//т'і, т'і'х// т'іх, з'рамотні, 'ластівка, 'ніжки (Мр), сол'датію, сніп (МБ), т'і'// т'і, т'і'їі, бур'я'нію, каву'н'ію// каву'нію, ба'т'іг, гнії (М), т'і'їі (Мс), т'і, т'і'ейі, 'потім, на'тім (См), т'і, ніч (Мж), ст'іжок (Гр), клас'ію, сол'датію, 'пот'ім, вих'ідн'і (Др); об'ніжок (Бс), т'і, 'потім (Кл), т'ік, ст'іл, ніс, 'вишиті, б'раві (ВА), т'іі, т'і (ТБ). У говірках, де перед [i](<*o) приголосні тверді, трапляються випадки з м'якшенням: с'т'і'г, хоч ст'іл// ст'іл, л'ї'// лїі, н'їж// нїж і т'і, т'і'їі, дї'їниц'а, 'доубані, 'разні, дириу'їані (Іс). М'яка вимова передньоязикових приголосних перед [i] різного походження, підтримувана літературною нормою, впливає на їх диференціацію за твердістю – м'якістю, оскільки відбувається перехід до структурно простішого принципу нерозрізнення ДО "твердість", "м'якість". Однак твердість передньоязикових перед [i](<*o, -*ыё) виявляє унікальну стійкість навіть у мовленні середнього та молодшого покоління з певним рівнем освіти. Вважаємо, що підосновою збереження цієї риси, майже не підтримуваної структурно й синхронно, є насамперед утрадиційненість такої вимови в говірці, безперервність її історичного розвитку.

У багатьох досліджуваних говірках (тип r), особливо їх лівобережній частині, спостерігаємо нейтралізацію опозиції "твердість – м'якість", коли ДО "твердість" унаслідок коартикуляції зникає перед [i](<*o, -*ыё): t'i(<*ё, *e) : ti(<*o, -*ыё) > t'i, t'i' – т'ік (тексти) : т'ік (току) > т'ік, т'ік; зан'іс : ніс > н'іс, н'іс. Говірки цього типу поширені переважно в лівобережній частині досліджуваного континууму утворюють суцільний ареал та окремими мікроареалами в правобережній: ст'іл, вигр'їбайимо, ни'годн'і, ста'р'ї, хл'їба, са'м'ї, кро'л'ї, на'родн'їх, але 'Кийоу, 'Кан'оу, у'Кан'ов'ї (Брл); т'і, с'н'ї'їни'ц'у, п'ід'н'їжк'ію, дириу'їан'ї, молод'ї, к'ругл'ім, долж'н'ї, од'ї'їала, за'сунин'ї, шта'н'їю, полот'н'ан'ї, по'шит'ї, 'вишит'ї (У), т'і, за'можн'ї, кл'ас'ію, гол'од'н'ї, жолу'д'їю, н'їч, спл'ушчин'ї, д'їждал'о, с'т'іл, на'т'їі, ма'л'ї (Кр), с'н'їп, т'ік, с'т'іл, н'іс, ст'іжок, с'н'ї'їни'ц'а, ба'т'іг, чирп'їан'ї, дириу'їан'ї, уд'ї'в'ец', д'ї'їниц'а (Кд). Причинами, що зумовили пом'якшення приголосних перед [i](<*o, -*ыё) вважали різні процеси. П.І.Приступа висловив припущення про те, що його спричинили міждіалектні контакти й поширення ікавізму на діалектні території з іншою заміною старого *o'. Л.Е.Калнинь заперечує думку про запозиченість цього явища, бо факти із говорів свідчать про те, що м'якості зубних приголосних перед [i](<*o, -*ыё) передувала їх тверда вимова в цій же позиції, тобто відбулося витіснення твердих зубних приголосних м'якими, що в південно-східних говорах ще залишається живим процесом⁸. Уніфікація пом'якшених форм перед голосним [i] будь-якого походження, спричинена,

очевидно, самою природою звука [i], бо він "місцем і способом творення значно ближчий до палаталізованих приголосних, ніж до непалаталізованих"⁹.

Отже, говірки Середньої Наддніпрянщини загалом не можна зараховувати до таких, де не було диференціації передньоязикових приголосних за твердістю – м'якістю перед голосним [i] різного походження. Як переконає фактичний матеріал, говірки з нерозрізненням твердості – м'якості передньоязикових приголосних у цій позиції утворюють компактний ареал у лівобережній частині досліджуваного континууму та мікроареали у правобережній, проте багатьом із них властива опозиція передньоязикових фонем за "твердістю – м'якістю", хоч і виявляється вона різною кількістю фонемних протиставлень. На заході досліджуваного ареалу ця опозиція найсильніша, оскільки представлена шістьма парами фонем – /d/ : /d'/, /t/ : /t'/, /z/ : /z'/, /c/ : /c'/, /n/ : /n'/, /n/ : /n'/; у напрямку на схід опозиція слабшає, втрачаючи спочатку дві пари /z/ : /z'/, /c/ : /c'/, а потім /d/ : /d'/, /t/ : /t'/, /n/ : /n'/, найстійкіше твердість перед [i] (<*o, -*ъіє) зберігають вияви фонем /t/, поширюючись аж до Дніпра. Правобережні середньонаддніпрянські говірки ілюструють живий процес деформації опозиції "твердість – м'якість" передньоязикових перед голосним [i] різного походження.

¹Залеський А.М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови // Українська літературна мова у її взаємодії з територіальними діалектами. – К., 1977. – С. 84-85; ²Брахнов В.М. Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького р-ну на Київщині // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954. – С. 73; ³Могіла А.П. Деякі фонетичні особливості (консонантизм) говірок Західної Черкащини // Наук. зап. Київ. держ. ун-ту ім.Т.Г.Шевченка. – К., 1958. – Т. 17. – Вип. 2. – С. 174; ⁴Лисенко П.С. Фонетичні особливості деяких говірок правобережної середньої Черкащини // Діалектологічний бюлетень. – К., 1962. – Вип. 9. – С. 53; ⁵Бузук П. Діалектологічний нарис Полтавщини // Український діалектологічний збірник. – Кн. 2. – К., 1929. – С. 168-169; ⁶Очеретний А.Д. Говірки Уманського р-ну Черкаської обл. : Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1957. – С. 50; ⁷Пристапа П.І. Тверді і м'які приголосні перед [i] в українській мові // Діалектологічний бюлетень. – К., 1958. – Вип. 5. – С. 3-8; ⁸Калнынь Л.Э. Корреляція твердих і м'яких согласных в украинском языке // Уч. зап. Института славяноведения. – М., 1962. – Т. 23. – С. 71-72; ⁹Сучасна українська літературна мова. Фонетика. – К., 1969. – С. 103-106.

Умовні скорочення назв говірок

Дв – Дівички, У – Ульянівка Переяслав-Хмельницького р-ну, Дрз – Дрозди Білоцерківського р-ну, К – Кадомка, Мр – Мирівка Кагарлицького р-ну, Мс – Маслівка, МБ – Малий Букрин Миронівського р-ну, Птг – П'ятигори Тетіївського р-ну, Ан – Антонів Сквирського р-ну, Рж – Ріжки, Дб – Дубівка Таращанського р-ну, Іс – Ісайки, Кд – Киданівка, См – Семигори Бобушівського р-ну Київської обл.; С – Сорочотяга Жашківського р-ну, Мж – Межиріч Канівського р-ну, Вс – Васютинці, Кл – Кліщенці Чорнобайвського р-ну, Др – Драбівка, Гб – Гарбузин Корсунь-Шевченківського р-ну, Я – Яснозір'я Черкаського р-ну, Ів – Іваньки Маньківського р-ну, Рп – Ропотуха Уманського р-ну, Мт – Матусів Шполянського р-ну, Тн – Тіньки Чигиринського р-ну, МК – Мокра Калигірка Катеринопільського р-ну, Кр – Коробівка Золотоніського р-ну, Брл – Бирлівка Драбівського р-ну Черкаської обл.; Бр – Березівка, Бс – Бесідовщина Гребінківського р-ну, Пр – Проценки Глобинського р-ну, Мс – Мусіївка Хорольського р-ну Полтавської обл.; ВА – Велика Андрусівка, ТБ – Талова Балка Світловодського р-ну, Кпн – Копанки Маловисківського р-ну Кіровоградської обл.

Ольга Попенко,
Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя

ДІЄСЛОВА ІНТЕНСИВНОЇ ДІЇ З ФОРМАНТАМИ РОЗ-, РОЗ-...-СЯ

У смисловому полі інтенсивності дії виділяються дієслова з формантами *роз-, роз-...ся*, що містять сему "дуже швидке наростання дії". У науковій літературі вони трактуються неоднозначно: їх зараховують до інтенсивно-підсилювального способу дії¹ або розглядають як два підтипи дієслів цього типу – початкового (інг्रेसивного СД) і фінітивної фази поступового наростання інтенсивності². О.В.Ісаченко об'єднує ці групи під назвою "еволютивний спосіб дії", характеризуючи відповідні дієслова як "швидке наростання дії в початковій фазі"³.

У "Граматичі української мови (Морфологія)" О.К.Безпояско, К.Г.Горденської, В.М.Русанівського⁴ дієслова з *роз-...-ся*, що виражають інтенсивне наростання процесу або початкової дії, належать до фазових РД. Нарешті, дієслова з формантами *роз-...-ся* кваліфікуються як лексеми кількісного способу дії, які виражають крайній ступінь інтенсивності розвитку дії⁵.

Викладене підтверджує й проведений нами аналіз, матеріалом для якого стали 696 дієслів, вписаних із одинадцятитомного "Словника української мови" (далі СУМ).

Ядро мікрополя дієслів із префіксом *роз-* становлять дієслова, які мають значення: 1) "старанності, ретельності дії"; 2) "надмірності вияву емоцій, почуттів, переживань"; 3) "поширення дії в допустимих межах". Дієслова цієї групи можуть також виражати значення "говорити багато, беззмістовно; повідомляти те, що не може розголошуватися, видавати таємницю".

Значення "старанності, ретельності" властиве дієсловом (за реєстром СУМ їх 38): *роздобути, розжувати* (перен.), *розкопати* (перен.), *розкрасити, рознюхати* (перен.), *розрисувати, розтлумачити, розтовкмачити, розтолкувати, розцяцькувати, роз'яснити*. Наприклад: *розтлумачити, док., перех.* Роз'яснювати щось, давати пояснення, тлумачення чого-небудь. *Хоч і побоювався Гриць, що Соня може розсердитися на нього, він спробував розтлумачити їй, що правда зараз не на її боці* (Шовк., 827)⁶.

Сема "надмірність вияву емоцій, почуттів, переживань" властива 34 дієсловом зі значенням "схвилюваного, збудженого емоційного стану": *розбентежити, розгнівити, роздразнити, роздратувати, розкуражити, розмордувати, рознеревувати, розшаленити, роз'ярити, роз'ятрити*. Наприклад: *розлютіти, док., розм.* Стати дуже лютим; розлютитися. *Коли старий Ничипір погнав татарку робити у полі, вона [Палажка] розлютіла* (Тулуб, 731).

Ця сема властива й 17 лексемам зі значенням "викликати в кого-небудь піднесений, радісний настрій": *розрадувати, розраяти, розсмішити, розхмарити*. Наприклад: *розвеселити, док., перех.* Робити кого-небудь веселим, радісним; викликати в кого-небудь веселий настрій // Викликати в кого-

небудь сміх; смішити когось // Сповнювати веселощами, радістю. – *Ти молоденька, то й хату нашу розвеселиш і внучку мою втішиш* (Вовчок, 628).

Семою інтенсивності об'єднуються дієслова зі значенням "говорити те, що не може розголошуватись, видавати таємницю": *розбовкати, розбрехати, розляпати, розмолоти, розтріпати*. Наприклад: **розтрубити, док., перех.** Розголошувати, розказувати скрізь що-небудь або про когось, щось. – *А це правда, що в нього з Ясногорською щось нальовується?* – *Факт. Потайки молитесь на її фотографію? – Чому потайки?* – *здивувався Телічко.* – *Коли б мені така відповідала взаємністю, то я на весь світ розтрубив би...* (Гончар, 834). У СУМ зареєстровано 18 таких дієслів.

Значення "розповсюдження в допустимих межах" властиве 17 дієслівним лексемам: *розкинути, розпростати, розпростерти, розпросторити, розчепірити*. Наприклад: **розпросторити, док., перех.** Простягати в різних напрямках, займаючи великий простір. *Він почав знову сітку сплітати, тільки тепер не малу й тонку, – тепер він розкинув її геть, розпросторив на всі боки* (Мирний) // Широко розкидати, розсувати (780).

Периферійне місце належить дієсловам, які характеризуються наявністю таких сем:

1) "бути нестримним у своїх діях, вчинках, у поведінці": *розвередувати, розледачити*. Наприклад: **розледачити** і рідко **розледачити, док.** Стати ледячим, звикнути до лінощів; розлінуватися // Стати нестримним у своїх діях, вчинках, у поведінці; розбеститися, розпуститися. *Максим – як ногу вломив: з хати та на вулицю, а там у шинок... Так розледачив, розібрався, розпився, що сказано: ні до чого* (Мирний, 724);

2) "висловити задоволення, схвалення кому-небудь за гідність, заслуги; розхвалити кого-небудь чи самого себе": *розрекламувати, розхвалити*. Наприклад: **розхвалити, док., перех.** Дуже, надмірно хвалити кого-, що-небудь. *Він дуже добре й розумно розказував свій білет і митрополит розхвалив і академію, і професорів, і студентів* (Н.-Лев., 848);

3) "давати оцінку, характеристику, вказуючи на недоліки, помилки": *розбомбити, розвінчати, розтрошити, розпушити*. Наприклад: **розкритикувати, док., перех.** Дуже критикувати, піддавати критиці кого-, що-небудь. [Гайдай:] *Це ви спеціальний кореспондент?.. Заждіть. Це ви розкритикували ... статтю про зв'язок?..* (Корн., 716);

4) "засуджувати, ганьбити кого-небудь, що-небудь у гострій, брутальній формі, використовуючи в мовленні грубі, лайливі слова, висловлювання, інтонацію": *розляяти, рознести* (перен.), *розпушити* (перен.). Наприклад: **роздраконити, док., розм.** Сильно лаяти, критикувати кого-небудь. – *Що тут гаятись, заходити здала? – Гей, Цимбале, – гукнув я, – роздраконимо – і точка!* (Перв., 669);

5) "зміна стану суб'єкта": *розбухнути, розглядшати, роздобріти, розжиріти, розмордатити, розповніти, розтоєстити*. Наприклад: **розжиріти, док.** Стати надто жирним, повним, огрядним. – *Я з братією воюю он як! Розжиріли, розледачили. Ніякого сорому не знають* (Тулуб, 679);

6) "поширення (розповсюдження) на багато об'єктів, на багато місць": *розголотити, роздзвонити, рознести, розповсюдити*. Наприклад: *роздзвонити, док., перех., розм.* Розголотувати, поширювати, розповсюджувати скрізь яку-небудь новину, чутку, плітку й т. ін. *Сашко роздзвонив по всьому селу про найкращого в світі майстра-шевця Данила* (Чаб., 663);

7) "прикладаючи зусилля, одержати необхідні відомості (здебільшого таємні, секретні)": *розвідати, розпитати*. Наприклад: *розвідати, док., розм.* Дізнаватися про кого-, що-небудь, розпитуючи когось або спостерігаючи за чимсь, кимсь. *Сиклета розвідала про діда Грицяя й почала вчачати в його город, нібито на річку* (Н.-Лев., 635);

8) "результативність у пізнанні складного предмета": *розгадати, розкумекаати, розкусити*. Наприклад: *розгадати, док.* 1. Орієнтуючись на окремі характерні ознаки або керуючись якими-небудь відомостями, усвідомити, досягти розумом що-небудь // Спостерігаючи за чиймись діями, вчинками, вдивляючись в когось, прислухаючись до чиєїсь мови, намагатися зрозуміти, оцінити когонебудь // Розкривати зміст значення чого-небудь неясного, незрозумілого. *Хто може підслухати, хто розгадає таємну мову природи* (Тют., 644);

9) "спрямованість дії на знищення чогось" зі значенням негативного результату інтенсивної дії: *розладнати, розламати, розпотрошити, розтрити*. Наприклад: *розтрити, док., перех.* 1. Ламати, розбивати на частини, шматки // З силою надавлюючи, натискаючи, роздробляти, руйнувати що-небудь // Повністю виводити з ладу. – *Ой, паничу, помаленьку зльайте, бо воза поламаєте!* – сказав погонич, оглядаючись. – *Знов нас батюшка лятимуть, як ляляли за того воза, що ви розтросчили торік* (Н.-Лев., 833).

Периферійне місце займають також дієслова, що позначають зміни, які відбуваються в природному середовищі (у колі інших істот, явищ). Вони мають сему "зміна в органічному процесі природи": *розбагнити, розгаснути, розгнити, розтліти*. Наприклад: *розбагнити, док., розм.* *Перетворити в багно, в болото, зробити таким, по якому важко або неможливо йти, їхати. Дороги розбагнуло: ні проїхати, ні пройти.* (Тют., 601).

Модель із конфіксом *роз-...-ся* подана переважно дієсловами на позначення стану особи (істоти), що характеризується надмірністю вияву емоцій, переживань, почуттів, збудження, аж до афективного. Словник української мови трактує такі лексеми за ознакою "сильне хвилювання, великий неспокій, тривога, занепокоєння".

Сема "збуджений, неспокійний настрій, пригнічений стан" властива дієсловам: *розкуражитися, розлютуватися, рознеревуватися, розприндитися, розшумітися*. Наприклад: *роз'яритися, док.* Розлютуватися, ставати дуже злим. *Гаркуша, роз'ярившись, поспішив витурити Тимоху за двері* (Гончар, 872).

Сему "душевний стан людини, зумовлений страхом, або стан відчаю, побоювання через що-небудь, за кого-небудь, чомусь" містять дієслова: *розгрюватися, роздосадуватися, розсумуватися, розтривожитися, розтужитися*. Наприклад: *розтривожитися, док., розм.* 1. Ставати стривоженим, неспокійним, починати хвилюватися // Сповнюватися тривогою, неспокоєм,

хвилюванням (про душу, серце). *Нимидора прокинулася і почувала, що її душа розтривожилася* (Н.-Лев., 831).

Викремлюється також група дієслів, переважно звучання, цього мікрополя із значенням фізіологічного прояву емоційного стану: *розголотися, розпхикатися, розридатися, розревітися, розрюматися, розхлипатися*. Наприклад: *розплакатися, док. 1. Почати сильно плакати. Охопило [Олену] почуття безпорадності, потреба захисту. Вона не витримала, розплакалася* (Тют., 766). СУМ фіксує 68 дієслів цього мікрополя.

Друге мікрополе утворюють дієслова зі значенням піднесеного емоційного стану, що властиве 28 дієсловам української мови. Діапазон душевного настрою, радісного, бадьорого, а також почуття задоволення передають дієслова: *розгулятися, розжируватися, розреготатися, розсміятися, розспіватися, розцвістися*. Наприклад: *розвеселитися, док. Ставати веселим, радісним, мати веселий, радісний настрій // Провести час у розвагах, веселошах // Сповнюватися веселощами, радістю. – Наші тато, як розвеселяться, все люблять про того чумака розказувати, що вперше біля моря опинився та хотів воли напоїти* (Гончар, 628).

Загальним смисловим ідентифікатором лексико-семантичної групи дієслів мовлення є домінантне (ядерне) слово "говорити". Оформлені з конфіксом *роз...-ся* дієслова мовлення набувають значення "говорити надто багато, говорити зайве, неістотне, пусте, не варте уваги; лягтися, сваритися, говорити з надмірною гарячковістю".

Сема збудженого мовлення властива 64 дієсловом: *розбалакатися, розгалдикатися, розгомонітися, розкаркатися, розкричатися, розлящатися, розп'ятякатися, розпросторікатися, розтріскотатися, розцокотатися*. Наприклад: *розгаласуватися, док., розм. Сильно розшумітися, розлементуватися. – Ну чого ти розгаласувалася, дочко?* (Гончар, 644).

Дієслова цього мікрополя можуть виражати й значення початкового етапу – незначного вияву інтенсивності дії. Наприклад: *розгарчатися, док., розм., перен., зневажл. Почати бурчати, висловлювати невдоволення* (646); *розгорлатися, док., розм. Почати горлати, галасувати* (753); *розшумітися, док. Почати голосно кричати, лягтися і т. ін. Він не хотів розуміти. Розшумівся, як самовар, що ось-ось має збігти* (Коцюб., 869).

Наступне мікрополе утворюють 57 лексем зі значенням надмірного захоплення чим-небудь: *розгасатися, розкататися, розписатися, розспіватися, розстрибатися, розтанцюватися*. Наприклад: *розтанцюватися, док., розм. Захопитися танцями. Химка кругом його, мов пава пливе, а він, наче м'яч той по землі качається, гопака оддирає. Тільки що розтанцювались, як у відчинене вікно почувся охриплий викрик паничів: "Химо! Химо-о!"* (Мирний, 821). Цю групу дієслів можна вважати перехідною від ядра до периферійного мікрополя.

Периферійне ж місце належить дієсловом, які характеризуються наявністю таких сем:

1) "зміна зовнішнього вигляду суб'єкта": *розколошкатися, розкуйовдитися, розкучматися, розмалюватися, розчепуритися*. Наприклад: *роз-*

кошлатитися, док., розм. Стати розкошланим, скуйовдженим (про волосся). *Навколо високого чола розкошлатився чорний чуб, запали й побіліли смагляві щоки* (Стельмах, 711);

2) "зміна матеріального становища": *розгосподарюватися, розжитися, розкорінитися, розланошитися*. Наприклад: **розказяйнуватися, док. 1.** Обзавестися господарством; розбагатіти. *Він довгенько був волосним старшиною..., купив попереду тридцять десятин землі; а потім розказяйнувався і прикупив ще сто двадцять десятин* (Н.-Лев., 848);

3) "зміна фізичного стану суб'єкта": *роззіпатися, розхропітися, розчухатися*. Наприклад: **розхропітися й розхропітися, док., розм.** Почати дуже хропіти, хропти. *Роздратована Марія запідозрила, що вони навмисне вдають буцімто сплять. – Ач, розхропіся! – полоснула обох. – Як коні!* (Баш, 856);

4) "надмірність у вияві почуттів": *розжалобитися, розмилосердитися, розчулитися, розщедритися*. Наприклад: **розжалитися, док., розм.** Перейнятися жалощами; розчулитися. *Вчитель розболівся так дуже, аж до смерті. Жона над ним розжалилася, каже йому: – Що тобі сталося? Іти за лікарем?* (Казки Буковини, 676);

5) "розрив, припинення соціального й духовного контакту": *роздружитися, розженитися, розсваритися*. Наприклад: **розсваритися, док., розм.** Посваритися з ким-небудь; розійтися. – *Коли б то вона сиділа не в Києві, а десь на Україні, то знала б, яка загроза суне з поля і хто її на нас насилає, – вкрай розсварившись, крикнув Добислав* (Скл., 801);

6) "фізичні процеси, що характеризують тваринний чи рослинний світ": *розквітчатися, розкущуватися, розмножитися*. Наприклад: **розплодитися, док. 1.** Розводитися, розмножуватися у великій кількості (перев. про тварин). *З жалем поглядали колгоспники на велике болото, на якому швидко розплодилися малярійні комарі* (Мокр., 770);

7) "фізіологічний стан суб'єкта": *розболітися, розбухикатися, рознедужатися, рознемогтися*. Наприклад: **рознемогтися, док., розм.** Стати хворим, слабим; занедужати. *Леся не вийшла вечеряти. Розгорілась і рознемоглась сердешна дівчина* (П.Купіш, 750).

Отже, аналіз навіть одного мікрополя дієслів засвідчує, що категорія інтенсивності дії функціонує в колі семантичних полів, що характеризують фізичний чи емоційний стан людини, її мовлення, мислення, сферу природних явищ тощо.

На шкалі вираження інтенсивності дії, психічного або фізичного стану наявні значення правого члена опозиційних значень: "надмірність", "ретельність", "високий ступінь вияву емоцій, стану" та ін. На ці значення нашаровуються додаткові відтінки: тривалості перебігу дії, багатократності, розподільності, властиві суміжним полям або мікрополям периферійної зони категорії інтенсивності.

¹Бондарко А.В., Буланін Л.Л. Русский глагол. – М., 1967. – С. 77; ²Зализняк А.А., Шмелев А.Д. Введение в русскую аспектологию. – М., 2000. – С. 110, 118; ³Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология. –

Братислава, 1960. – С. 233; ⁴Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К., 1993. – С. 203; ⁵Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. – К., 2002. – С. 370; ⁶Словник української мови : У 11 т. – К., 1979. – Т. VIII. – С. 827. Тут і далі в дужках зазначаємо лише сторінку.

Анна Шадчина,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СЕМАНТИКА ІРРЕАЛЬНОГО ІНДИКАТИВА В ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ МОВІ

Формальні ознаки індикатива, у тому числі його ірреальний різновид, з різним ступенем докладності описується усіма граматиками давньогрецької мови О.Н.Попова¹, С.І.Соболевського², А.Ч.Козаржевського, Р.Оліщук³, Л.Л.Звонської-Денисюк⁴, А.Т.Робертсона, Д.Б.Волласа та ін. Нашою метою є не лише максимальна вичерпність його семантико-граматичної інтерпретації, але також обґрунтування опосередкованого статусу модальних значень стосовно позамовної дійсності.

Індикатив служить для позначення дії, буття, стану, які об'єктивно існують чи не існують, тобто окреслює будь-який ступінь дійсності, у тому числі й абсолютну недійсність. О.Ф.Лосев висловив думку, що кожний тип модальності існує в мові не статично, як окремі модальні значення, а в русі, як неперервний розвиток певних стадій свого прояву⁵. Якщо спосіб розуміти як принцип моделювання різноманітних смислових відтінків певного модального типу, різноманітних настільки, що вони навіть можуть включати свою протилежність, то стає зрозумілим, чому дійсний спосіб, окрім фактичної реальності, може позначати повну її протилежність, ірреальність. До основних значень індикатива зараховують два: первісне (дійсне) та вторинне (віртуальне)⁶, проте це не свідчить про відсутність нескінченних смислових переходів у реальному мовленнєвому використанні.

Ця стаття присвячена розгляду найбільш типових модальних значень, віртуального індикатива, а саме *indicativus potentialis* та *irrealis*, у контексті інших семантико-граматичних рівнів мікрополя ірреальності.

Первісний індикатив позначає конкретно визначену реальність, констатацію факту буття. На відміну від імператива, він здатний абстрагуватися від наявної комунікативної ситуації й виходити за її межі в категорії часу. Часова диференціація – одна з основних ознак дійсного способу. Значення окремих часових форм індикатива може набувати модальних значень. Семантика недійсності, виражена індикативом історичних часів із модальною часткою *ἄν* для позначення можливості, що не існує, та нездійсненого бажання, вважається периферійною в системі дійсного способу. Тому граматики давньогрецької мови вона розглядається як незалежний тип віртуальної дійсності, яка здатна виражатися не тільки граматичними, але й лексичними засобами.

1. Якщо індикатив означає, що дія не відбулася, але вона була дуже близькою до здійснення, епістемічна оцінка може реалізуватися в поєднанні ін-

дикатива минулого часу зі словами *μικρῶν, ὀλίγων* // *μαῖψε, мало що: ἐγὼ δ' οὖν καὶ αὐτὸς ἵπ' αὐτῶν ὀλίγων ἐμαυτοῦ ἐπελαθόμεν, οὕτω πιθανῶς ἔλεγον* // *Що стоується мене, то від їхніх промов я мало сам себе не забув: так переконливо вони говорили* (Пл. 'Απ17а). Аналогічне значення можуть виражати Imperfectum, Aoristus de conatu, які вказують не на саму дію, а спробу її реалізувати. Воно навіть передається аналітично: *εἴη φωνὴν μὴ εἶχόμεν μηδὲ γλώτταν, ἐβουλόμεθα δὲ δηλοῦν ἀλλήλοις τὰ πράγματα, ἄρ' οὐκ ἄν, ὥσπερ νῦν οἱ ἐνεοί, ἐπεχειροῦμεν ἄν σημαίνειν ταῖς χερσὶ καὶ κεφαλῇ καὶ τῷ ἄλλῳ σώματι* // *Якби в нас не було ні голосу, ні мови, а ми б схотіли пояснити іншим якісь речі, чи не стали б ми, як німі, показувати за допомогою рук, голови чи інших частин тіла?* (Пл. Κρατ. 422e).

2. Коли дія відбувалася лише іноді й випадково, використовується такий різновид індикатива, як *indicativus iterativus*. При цьому чіткість оцінки дійсності послаблюється через елемент спорадичності та випадковості. Віднесеність до минулого тут, очевидно, більш істотна, ніж у вираженні подібного ітеративного значення за допомогою *optativus iterativus*: ... *ἔτι δὲ καὶ ἐν ταύτῃ τῇ ἡλικίᾳ λέγοντες πρὸς ὑμᾶς ἐν ἧ ἄν μάλιστα ἐπιστεύσατε, παῖδες ὄντες ἐνοιὸ ὑμῶν καὶ μεράκια...* //... *та й говорили вони з вами в тому віці, коли ви були найбільш довірливими, були дітьми, а деякі – юнаками ...* (Пл. 'Απ 18с).

3. *Indicativus potentialis* виражає реальність недійсної лише відносно до теперішнього, але можливо в минулому. Це ретроспекція можливості, яка відповідає ще нижчому рівню ймовірності здійснення: *ἴσως με οἴεσθε, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἀπορ...α λόγων ἐαλωκέναι τοιούτων οἷς ἄν ὑμᾶς ἔπεισα, εἴη ᾧμην δεῖν ἅπαντα ποιεῖν καὶ λέγειν ὥστε ἀποφυγεῖν τὴν δίκην* // *Можливо, ви думаете, мужі, що я засуджений тому, що в мене не вистачило таких слів, якими б я міг схилити вас на свій бік, якби вважав за потрібне робити й говорити все, щоб уникнути покарання* (Пл. 'Απ 38d).

Indicativus potentialis може вживатися в незалежному реченні чи аподосисі ірреального періоду. Стосовно оцінки істинності самих фактів, переданих ірреальними умовними періодами, Мультон справедливо зауважує, що вони не є обов'язково недійсними, особливо в частині, яка відповідає аподосису, "тільки саме речення в силу певних обставин робить їх недійсними"⁷. А.Т.Робертсон пише, що хибність пропозиції передається настільки, наскільки це відчуває мовець⁸. Регуляція достовірності може здійснюватися лексичними засобами, за допомогою слів: *ἴσως, δήπου, γούν'* вставних фраз чи модальної рамки: *ὡς ἔοικεν, ὡς ἐγώμαι ἴσως οἴεσθε, δηλὸν ἐστὶ* за допомогою риторичної позиції в структурі аргументації.

Формально *indicativus potentialis* виражається одним з історичних часів з часткою *ἄν*, яка створює той самий ефект претворення первісного індикатива у віртуальний, що й при додаванні *εἰ* у протасисі. Якщо предикатом речення є безособовий вираз на зразок: *ἔδει, (ἐ)χρήην, ἐξήην, ᾧφελον καλὸν ἦν καλῶς εἶχε* і т. д., тобто такий, що сам містить у собі модальне значення чи близьке до нього, – частка *ἄν* нормативно випускається⁹. Наприклад, *ἔδει* Пл. Κρατ394d, Пл.Κρατ 425с, *χρήην* Пл.'Απ33d, *ἐχρήην* Пл.'Απ34а та ін. Загалом, наявність *ἄν*

дозволяє цілком експліцитно передати модальний характер індикатива, тому заперечення при ньому – οὐ.

4. *indicativus irrealis* характеризує реальність недійсну чи абсолютно неможливу для здійснення, виражаючи мінімальний чи навіть нульовий, рівень можливості. Найбільш виразно в рамках мовних одиниць його репрезентує умовне речення *modus irrealis*. Протасис, тобто підрядне речення умовного періоду, уводиться сполучником *εἰ* дієслово-присудок вживається в імперфекті, аористі чи плюсквамперфекті. Усі ці елементи речення виступають носіями епістемічної оцінки недійсності одночасно. Тут цілком можна провести паралель з аналогічним вираженням нездійсненого бажання (*волюнтативна ірреальність*) в незалежних реченнях: *ἀλλὰ μοι δῆλόν ἐστι τοῦτο, ὅτι ἦδη τεθνᾶναι καὶ ἀπὸ πλάγχθαι πραγμάτων βέλτιον ἦν μοι* // *навіпаки, для мене очевидно, що вже краще померти мені й позбавитися клопотів (Іл. Аг.41d)*. Часто при цьому вживаються *εἰ γὰρ, εἶθε*.

Хоча етимологія сполучника *εἰ* здебільшого визнається нез'ясованою¹⁰, все-таки достатньо обгрунтованою нам видається гіпотеза, підтримана С.Я.Лур'є, яка полягає в тому, щоб виводити цей умовний сполучник з вигуку *εἰ*, тим самим наближаючи речення до первісної волюнтативності¹¹. Те, що індикатив історичних часів у протасисі набуває віртуальних рис, підкреслюється характером заперечення, вираженого часткою *μή*, якій властиві динамічні модальні конотації. У разі нерозгорнутої умови протасис узагалі має вигляд *εἰ δὲ μή* // *якщо ж ні, в іншому випадку*.

Тепер перейдемо до розгляду функціонування ірреального умовного періоду. Найпростішими моделями *modus irrealis* вважаються ті, у яких і протасис, і аподосис репрезентовані одним і тим самим часом: або імперфектом, або аористом, або плюсквамперфектом. Разом з тим іноді трапляється розбіжність часових форм у головній та підрядній частині складного речення: *εἰ μὲν οὖν ἐγὼ ἦδη ἠκῆκόην (πλθφ.) παρὰ Προδίκου τὴν πεντηκοντάδραχμον ἐπίδειξιν, ἦν ἀκούσαντι ὑπάρχει περὶ τοῦτο πεπαιδευθεῖν, ὡς φησὶν ἐκεῖνος, οὐδὲν ἄν ἐκώλυεν (цпф.) σε αὐτίκα μάλα εἰ δέναи τὴν ἀλήθειαν περὶ ὀνομάτων ὀρθότητος* // *Якби я прослухає п'ятдесятидрахмову промову, яка дозволяє слухачеві навчитися цьому, як він каже, ніщо не завадило б тобі відразу пізнати всю істину щодо правильності імен (Іл. Корт.384b)*.

εἰ ἦν (impf.) ὑμῖν νόμος, ὥσπερ καὶ ἄλλοις ἀνθρώποις, περὶ θανάτου μὴ μίαν ἡμέραν μόνον κρίνειν ἀλλὰ πολλὰς, ἐπέισθητε (аор.) ἄν // *Якби у вас був закон, як у інших людей, вирішувати справу про смертний вирок протягом не одного дня, а багатьох, ви могли б переконатися (Іл. Аг. 37b)*.

Але вживання *ἦν* не завжди слід трактувати як позначення минулої незавершеної дії, оскільки для дієслова *εἶμι* не існує окремої аористної форми, отже, іноді *ἦν* може набувати значення аориста.

За граматиками А.Т.Робертсона (1914, 1934), О.Н.Попова (1942, 2001), умовна реальність, нездійснена в теперішньому, виражається імперфектом, а умова, нездійснена в минулому, передається аористом чи плюсквамперфектом, що також в цілому не протирічить багатьом прикладам з граматик

С.І.Соболевського (1947, 2002), Р.Оліщук (1996), Л.Л.Звонської-Денисюк. Оскільки власне значення часів у *modus irrealis* не зберігається, тому знаковим для семантики недійсності може бути лише їх протиставлення в категорії виду (коли імперфект, на відміну, наприклад, від більшості вживань аориста, позначає тривалу дію). Це, справді, дуже привабливе припущення про кореляцію граматичного виду з позамовною дійсністю, яке б дуже спростило опис та інтерпретацію значень індикатива в межах ірреального умовного періоду. Але існують приклади того, що імперфект чи, навпаки, аорист або плюсквамперфект вживаються безвідносно до того, належить референтна ситуація минулому, теперішньому чи майбутньому.

Ретроспективна оцінка: віднесеність ситуації до минулого

Розглядаючи вторинні значення індикатива історичних часів, ми могли перевідчитися, що саме *ретроспективність* і є тією визначальною граматичною семою, яка відрізняє більшість різновидів віртуального індикатива від інших модальних засобів вираження епістемічної оцінки. У своїй основі *indicativus irrealis* та *indicativus potentialis* успадкували цю властивість використовуватися для змалювання подій, співвіднесених з минулим, але які насправді не мали місця: Έκ ποίων οὖν ὀνομάτων ἢ μεταθηκῶς ἢ ὑψηλῶς ἢν (plqpf.) τὰ πράγματα, εἴπερ τὰ γε πρῶτα μήπω ἔκειτο (plqpf.) // Але за якими ж іменами він вивчив би чи дослідив речі, якщо жодне ще не було надане...? (ІІ. *Крат.* 438b). Якщо минула дія мала ітеративний характер, то на граматичному рівні вона виражається імперфектом, а не аористом. Ἄρ' οὖν ἄν με οἴσθε τοσάδε ἔτη διαγενέσθαι εἰ ἐπρακτον (imprf.) τὰ δημόσια, καὶ πρῶτων ἀξίως ἀνδρῶς ἀγαθοῦ ἐβοήθουν (imprf.) τοῖς δικαίοις καὶ ὡςπερ χρῆ τοῦτο περὶ πλείστον ἐποιούμην // Чи ви думаєте, що я зміг би прожити стільки років, якби займався суспільними справами, притому так, як це достоїнно порядної людини, послішав би на допомогу справедливості й вважав би це дуже важливим, якщо б це не було так? (ІІ. *Ап.* 32e).

Проспективна оцінка: віднесеність ситуації до моменту мовлення, майбутнього або позачасова

Як не дивно, навіть у такому тексті, як "Апология Сократа", де мовець увесь час апелює до фактів, пов'язаних з минулим, кількість ретроспективних індикативів недійсності менша, ніж тих (умовно назвемо їх *проспективними*), що оцінюють достовірність теперішнього стану речей чи майбутнього. На позначення найближчого майбутнього чи теперішнього може вживатися аорист, а не його видовий корелят імперфект: εἰ μὲν γὰρ ἦν μοι χρήματα, ἐτιμωσάμην (aor.) ἂν χρημάτων ὅσα ἐμελλον ἐκτελεσειν, οὐδὲν γὰρ ἂν ἐβλάβην (aor.) // Якби в мене були гроші, я б призначив сплатити їх скільки потрібно; в тому б не було для мене ніякої шкоди (ІІ. *Ап.* 238b). Тему можливої грошової компенсації Сократ лише починає розвивати, отже, йдеться не про минулу ситуацію: εἰ δ' ἐμενύμην (plqpf.) τὴν Ἡσιόδου γενεαλογίαν, τίνας ἔτι τοὺς ἀνωτέρω προγόνους λέγει τοῦτων, οὐκ ἂν ἐπαύμην (imprf.) διεξιὼν ὡς ὀρθῶς αὐτοῖς τὰ ὀνόματα κεῖται ... // Якби я згадав всю генеалогію Гесіода, далеких предків богів, яких він називає, я міг би без кінця міркувати про те, наскільки правильно дані їм

імена (Пл. Краг. 396с). Цими словами уривається фрагмент аргументації, який у часі також відповідає моменту мовлення.

Отже, ні аорист, ні імперфект, ні навіть плюсквамперфект ірреальної індикатива не є маркерами темпоральної віднесеності самої ситуації. Така інформація може бути вилучена тільки з фонівих знань, контексту. Отриманий результат можна вважати проміжним для наступних досліджень ірреальної модальності в прагматичному аспекті.

¹Попов А.Н. Краткая грамматика греческого языка. – М., 2001. – С. 179-184;
²Соболевский С.И. Древнегреческий язык. – СПб., 2002. – С. 319-320; ³Олищук Р. Грецька мова. Синтаксис. – Львів, 1996. – С. 46-50; ⁴Звонська-Денисюк Л.Л. Давньогрецька мова. – К., 1997. – С. 491-496; ⁵Лосев А.Ф. О коммуникативном значении грамматических категорий // Статьи и исследования по языкознанию и классической филологии / Уч. записки №234 Моск. пед. ин-та им. В.И.Ленина / Под ред. Василенко И.А. – М., 1965 – С. 216; ⁶Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л., 1990; ⁷Robertson A.T. A grammar of the Greek New Testament in the light of historical research. – Broadman press, Nashville, Tennessee, 1934. – P.1012; ⁸Там само; ⁹Там само. – P.1014; ¹⁰Там само. – P.1014; ¹¹Лурье С.Я. К вопросу о происхождении условного союза «εἰ» в греческом языке // Питання класичної філології / Львів, 1959. – Вип.1. – С. 52-60.

*Зоя Комарова,
Національний педагогічний університет імені М.Драгоманова*

МОДЕЛІ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ, ОРГАНІЗОВАНИХ ДВОВАЛЕНТНИМИ ДІСПРИСЛІВНИКАМИ

У лінгвістиці проблема валентності стала однією з найбільш актуальних. Під валентністю ми розуміємо вміщену в лексичному значенні слова синтаксичну потенцію, тобто здатність слова приєднувати до себе інше категоріально визначене повнозначне слово.

Як відомо, поняття валентності виникло у зв'язку з характеристикою дієслівних лексем, оскільки дієслова є тим класом слів, що "дають відчуття неповноти висловлення й вимагають заповнення у висловленні"¹. На сучасному етапі розвитку граматичної науки валентність розглядається як категорія, властива не тільки дієслову, а й іншим повнозначним словам, валентні характеристики яких опосередковані дієсловом і його первинною функцією предиката². Однак, теорія валентності дієслова розроблялася на основі з'ясування валентних особливостей виключно фінітних дієслів, тому залишилися поза увагою такі віддієслівні деривати, як дієприкметник, дієприслівник та інфінітив.

Питання валентних можливостей дієприслівника частково розглядалося в працях О.М.Кузьмич³ та О.В.Кульбабської⁴, однак автори обмежилися лише вказівкою, що дієприслівник зберігає вихідні для дієслова валентні властивості. Досліджуючи формальні зв'язки в середині дієприслівникової конструкції, М.Я.Плющ та Л.Л.Шевченко⁵ зазначають, що дієприслівнику властива здатність до реалізації правої валентності дієслівної лексики. Цікавими й перспективними, на нашу думку, є дослідження внутрішньої організації синтаксич-

ного складу дієприслівникової конструкції на основі вивчення механізму взаємодії формально-граматичної та семантико-синтаксичної організації словосполучення. У цій статті поставлено за мету виділити конкретні моделі словосполучень, організованих двовалентними дієприслівниками, встановити семантичні групи опорних дієприслівників та їх морфологічні репрезентанти.

Конкретна мовна реалізація валентності дієприслівника та функцій словоформ, які заповнюють його оточення, здійснюється за виробленими моделями словосполучень. Як зазначає М.Я.Плющ⁶, "абстрактна модель словосполучення [...] є відображенням усталених у мові морфологічних ознак певної частини мови, тісно пов'язаних із семантикою слів цього класу". Отже, у формуванні валентної структури словосполучення (як і речення) беруть участь семантичні й граматичні чинники.

Двовалентні дієприслівники спрямовані завжди на два поширювачі, один з яких є обов'язковим, а другий – обов'язковим або факультативним. Такі дієприслівники, залежно від того, на які поширювачі вони інтенційно зорієнтовані (Obj_1+Obj_2 ; $Obj+Adv$), називаємо двооб'єктними й об'єктно-адвербіальними.

Морфологічними репрезентантами двооб'єктних дієприслівників виступають знахідний об'єкта (Obj_1) й орудний інструментальний, або орудний знаряддя (Obj_2). Семантичне коло таких дієприслівників досить широке, але переважають дієприслівники на позначення психічного та фізичного стану особи (істоти взагалі), напр.: *Він уже випустив палицю з рук і хукав на червоні пальці, обливаючи їх слюзами* (В.Винниченко); *Естерка сиділа на порозі своєї хатини, закривши лице руками* (М.Коцюбинський).

Знахідний відмінок у поєднанні з прийменниками *об*, *за* може виконувати функцію другого об'єкта, тоді в позиції першого об'єкта перебуває іменник зі значенням знаряддя, засобу дії, напр.: *Табун посувається тихо, лише копита глухо постукують, та раптом кобила гризне зубами молодого коня, і він сахнеться вбік, вдарившись грудьми об свого сусіда* (Є.Гуцало); *Ми ліземо з кручі в чорну холодну прірву, підпираючи одне одного плечима і хапаючись руками за якусь мокре цупке бадилля* (Г.Тютюнник).

У значенні другого об'єкта вживаються також іменники в знахідному відмінку з прийменниками *за*, *на*, *в(у)*, *об* за умови, якщо в позиції першого об'єкта перебуває знахідний без прийменника. Функціонування таких словоформ передбачають дієприслівники: *вподобавши, схопивши, обіцяючи, потягши, позиваючи за...; складаючи, поклавши, перетворюючи на...; вкладаючи, кидаючи у...; розбиваючи, зламавши об...*, напр.: *Колька побіг до матері, яка зачісувалася коло дзеркала, і, потягши її за плаття, мовив...* (В.Шевчук); *"Прийди...прийди...прийди..." – уперто думала вона водно, вкладаючи в ті думки всю міць жадання* (М.Коцюбинський); *Колотися в тому тумані, розбиваючи груди об золоту сітку, соловей* (В.Шевчук).

Продуктивними є двокомпонентні дієприслівникові словосполучення, у яких Obj_1 виражений іменником у знахідному відмінку, а Obj_2 – у давальному. Структурну модель $Adv.Part+N_4+N_3$ ($Adv.Part$ – дієприслівник, N – іменник, цифр-

рове позначення – порядковий номер відмінка) утворюють дієприслівники різних семантичних груп: *надаючи, віддаючи, обіцяючи, показуючи, розтлумачивши, прочитавши, несучи, кидаючи, обмиваючи, обмацуючи, прорвавши, підставивши, готуючи* тощо, напр.: *В його щебеті наче озивається тиха, спокійна весна, озивається з самісінького піднебесся, обіцяючи радість, буйне зело цьому полю, врожай (С.Гуцало); Відповідь не прибувала, хоч час плинує, несучи землі снігові шати...* (М.Коцюбинський). Знахідний відмінок із применниками **за, про** в поєднанні з давальним адресатним виконує функцію другого об'єкта, напр.: *дякуючи богові за хліб, нагадуючи йому про розмову.*

Дієприслівники *переймаючи, залишивши, попросивши, викликаючи, питаючи* інтенційно спрямовані на два об'єкти, які виражені іменниками (займенниками) у знахідному відмінку й родовому з прийменником **в(у)**, а дієприслівники *взявши, пізнавши, одірвавши, відганяючи, притримуючи* вимагають словосформи в родовому відмінку з прийменником **від (од)** як другого об'єкта дієприслівникової дії, напр.: *У нього переймаючи знаття, Вони росли й міцнішали з роками, А з нього листя падало зірками Від радості за їхнє майбуття (Д.Павличко); Вкраїна бачила не раз, як тії закоханці надвечір забували все, про що співали вранці, і, взявши дар від неї, йшли до іншої в гостину; вони не знали, що то є любити до загину (Леся Українка).*

У структурній моделі **Adv.Part+N₄+на,поN₆** крайній компонент функціонує як об'єктний поширювач при дієприслівниках: *відчувши, помітивши, поправляючи на...; несучи, зваживши, плеснувши, розмазуючи, тягнувши по...;* напр.: *Мабуть, відчувши на собі мій погляд, Меланя здригнулася і вмовкла (Г.Тютюнник); Розходимось десь уже далеко за північ, ледве переступаючи зомлілими ногами і несучи на губах солодку лекучу спрагу (Г.Тютюнник).*

Родовий об'єкта як еквівалентний знахідному об'єктному виступає разом з об'єктно-адресатним давальним при дієприслівниках: *не кажучи, не залишивши, не знаходячи, шукаючи, не надаючи, додаючи, роздираючи, а також з об'єктом орудним при дієприслівниках: обдавши, витерши, сягаючи, доторкаючись, черкаючись* тощо, напр.: *Лідочка поїхала, не сказавши йому жодного слова... (Ю.Мушкетик); Глухо хлюпнула вода, обдавши Іваненка бризками (В.Шевчук).*

Двооб'єктні дієприслівники *закрившись, затулившись, захищаючись, одірвавшись* відкривають позиції для орудного відмінка та родового з прийменником **від**, напр.: *Солдати спостерігали за боєм, затулившись долонями від сонця... (Г.Тютюнник); Степан вперше за цей вечір, одірвавшись поглядом від землі, підвів очі до неба... (В.Підмогильний).*

До моделей словосполучень, організованих двооб'єктними дієприслівниками, належать і такі, що характеризуються нерегулярністю вживання, а саме: **Adv.Part+N₅+заN₅** (*стежачи очима за Романом*); **Adv.Part+z+Pron₅+yN₂** (*змагаючись з нами у швидкості*); **Adv.Part+Pron₃+y+Pron₆** (*не признаючися у цьому назвіть собі*), де **Pron** – займенник.

Продуктивними є дієприслівникові словосполучення, що реалізують одночасно об'єктні та локативні або медиативні значення. Такі конструкції організовують двовалентні об'єктно-адвербіальні дієприслівники зі значенням: **a)**

"мати", "знайти", "зберігати" (маючи, тримаючи, затиснувши, шукаючи, розшукуючи, знайшовши, наляпавши, приховуючи, затаївши); б) "залишати об'єкт" (залишивши, зоставляючи, покинувши); в) конкретної фізичної дії (малюючи, ламаючи, руйнуючи, мелючи, перучи, сполоснувши); г) чуттєвого сприйняття (побачивши, заглядівши, зачуши, відчуваючи).

Об'єктний поширювач при об'єктно-адвербіальних дієприслівниках виражається здебільшого іменником у знахідному (родовому) відмінку, адвербіальний поширювач – залежними від дієприслівника прийменниково-відмінковими словформами: 1) орудного з прийменниками з, за, над, під, перед, напр.: *розтинаючи повітря зі свистом, лишаючи місто за виступами берега, піднявши зброю над головами, стиснувши під підборіддям пальці, побачивши перед очима доньку*. Якщо залежний іменник (займенник) є назвою особи, то чітко виступають об'єктні відношення, порівняйте: *потягши за собою дівчат, везучи з собою запахи трави, відчуваючи провину перед родичами, розпутивши над собою парус коханця*; 2) знахідного з прийменниками в(у), на, рідше – під, за, напр.: *спутивши ноги у річка; на вуста поклавши палець; заклавши руки під голову; наставивши вухо за Мораву*; 3) місцевого з прийменниками в(у), на, напр.: *згуків утіхи шукаючи в шумі; порозвішувавши в траві дзвіночки; не побачивши на каналі Ліни*.

Об'єктно-адвербіальні дієприслівники можуть керувати також орудним у функції об'єкта та родовим, знахідним, орудним і місцевим відмінками в ролі адвербіального поширювача. Так, дієприслівники зі значенням "вирізняться", "світитися", "видавати звуки" утворюють структурну модель **Adv.Part+N₅+z(із),з-підN₂**, напр.: *Мадяри лежали, хто де, витикаючись головами з води* (О.Гончар); *Ми порівнялися з машиною, що стояла на дорозі й потихеньку гула, пострілюючи з-під кузова голубим димком* (Г.Тютюнник).

Дієприслівники на позначення руху репрезентують моделі словосполучень **Adv.Part+N₅+по(під)N₂** або **Adv.Part+z(із)N₅+доN₂**, напр.: *Тихою ходюю, ледве ступаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок Семен Ворон* (М.Коцюбинський); *У цей час Онисько Артемович, спустившись із своєїми тракторами до вибалка, наказав сходу загнати плуги* (О.Гончар).

Структурну модель **Adv.Part+zN(Pron)₅+в,на,поN₆** утворюють дієприслівники *сковзаючи, гуляючи, лежачи, оселившись, перемовляючись, зустрічаючись, розлучившись*, напр.: *...Орест думає про те, як минулої неділі зустрів, гуляючи з Людою по дніпрових кручах, дочку пожежника* (В.Шевчук); *Зустрічаючись з ним у коридорі чи на лекції, офіцер щоразу почував себе ніяково* (О.Гончар).

У функції адвербіальної синтаксеми у словосполученнях із двома залежними компонентами, підпорядкованих об'єктно-адвербіальному дієприслівнику, виступають також прийменниково-відмінкові словформи знахідного з прийменниками **у(в), на**, рідше – між, під, крізь, напр.: *тицяючи носом у борт човна, уп'явшись очима в небо, головою схилившись на руки, спершись спиною на дерево, вриваючись між дерева тілом, сяючи крізь двері червоним світлом, штовхаючи чоботом під бік*.

Дієприслівники на позначення внутрішнього та фізичного стану суб'єкта, зі значенням зорового сприйняття об'єкта передбачають функціонування об'єктно-адресатного давального й локативно-адвербіального родового з прийменником *до*; знахідного з прийменниками *в(у)*, *на*, *під*; орудного без прийменника, напр.: *сягаючи їй до колін, сідаючи їй до ніг, припадаючи тобі до скроні; не дивлячись їй у вічі, ставши товаришам на плечі, дивлячись собі під ноги; усім своїм виглядом співчуваючи старожилу закриниччянського гаю.*

Одиничні випадки реалізації моделі $P_2+Obj+Adv$ зафіксовано у випадках, коли: 1) Obj виражений $N_2+од$, а $Adv-N_5+з$ (*одриваючи од серця з кров'ю*); 2) $Obj-N_2+у$, *до*, $Adv-N_5+в(у)$ (*накравши у єпископа в садку, придивляючись до кожної сусідки у палаті*); 3) $Obj-N_2+біля$, $Adv-N_4+на$ (*опускаючись на коліна біля сестри*); 4) $Obj-Prop_4+на$, $Adv-N_2+з-за$ (*дивлячись на нього з-за столу*); 5) $Obj-N_5+з$, *за*, $Adv-N_2+з-за$, *до* (*вискочивши з-за полукипка з снопом, до гробу йдучи за хазяїном*); 6) $Obj-N_5+над$, $Adv-N_5+з$ (*працюючи з радістю над перекладом*); 7) $Obj-N_5+за$, $Adv-N_6+у$ (*стежачи за вогниками у мороці*); 8) $Obj-N_6+у$, $Adv-N_2+біля$ (*походжаючи у плавках біля намету*).

У конструкціях, організованих дво валентними дієприслівниками, крайній компонент справа може розщеплюватися, тобто детермінація дієприслівника спрямовується на один із двох паралельних поширювачів: $P_2+Obj_1+Obj_2/Adv$ або P_2+Obj_1+Adv/Obj_2 . Реалізація другого об'єкта або адвербіала залежить від семантики сполучуваних елементів, порівняйте: *поставивши біля ніг і поставивши біля сестри; не одводячи погляду від очей і не бачачи від сліз*. Морфологічними репрезентантами Obj_1 виступають знахідний, родовий та орудний відмінки; Adv/Obj_2 – родовий відмінок з прийменниками *з(із)*, *до*, *попереду*, *позаду*, *перед*, *біля*, *мимо*, *між*, *з-за*, а також місцевий відмінок з прийменниками *в(у)*, *на*, *по*; Obj_2/Adv – знахідний відмінок із прийменником *на*, родовий відмінок із прийменниками *від(од)*, *для*, *до*, *на*, *з(із)*.

Приклади дієприслівникових словосполучень, побудованих за схемою $P_2+Obj_1+Obj_2/Adv$: *простягаючи до людей руки і прокладаючи хід до берега, скинувши з себе фуфайку і дістаючи з паші вила, скинувши на послужницю гнівний погляд і викидаючи пісок на берег, лаштуючи для себе кубло і розкинувши руки для об'ємів, прикладаючи палець до уст і не довівши тиради до кінця, не звертаючи уваги на Володю і накидаючи халатика на плечі.*

Приклади дієприслівникових конструкцій, що репрезентують модель $Adv.Part+Obj_1+Adv/Obj_2$: *стягаючи з голови картуза і не зводячи з неї очей, притулюючись щодокою до плеча і доторкаючись руками до вервечок, побрязкуючи в сутніні пупом і заплутавшись двома клубками у спицях велосипеда, женучи корову мимо хати і пропустивши мимо себе лося.*

Отже, дієприслівнику як компонентіві, що організовує конструкцію цілого синтаксичного звороту, властива здатність до реалізації правої валентності дієслівної лексики в спосіб підпорядкування двох словоформ у функціях об'єктних або об'єктно-адвербіальних поширювачів другорядної дії. У ролі першого об'єкта в моделях словосполучень, організованих дво валентними дієприслівниками, виступають іменники (займенники) у знахідному, родово-

му, рідше – давальному й орудному відмінках без прийменників, а в ролі другого об'єкта та адвербіальних поширювачів – прийменниково-відмінкові, рідше – безприйменникові словформи іменників в усіх відмінках, крім називного. Серед словосполучень з опорними двовалентними дієприслівниками не зафіксовано побудов з двома залежними адвербіальними синтаксемами.

¹Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопросы языкознания. – 1987. – №3. – С. 20 – 21; ²Гонтар Т.Ф. До проблеми валентності мовних одиниць // Мовознавство. – 1995. – № 2–3. – С. 19; ³Кузьмич О.М. Віддієслівні утворення в українській мові : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Луцьк, 1996; ⁴Кульбабська О.В. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Чернівці, 1998. – С. 9; ⁵Плющ М.Я., Шевченко Л.Л. Синтаксична організація дієприслівникової конструкції в сучасній українській літературній мові // Українське мовознавство. – К., 1984. – С. 73; ⁶Плющ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К., 1986. – С. 39.

*Тетяна Ляшенко,
Львівський національний університет імені Івана Франка*

СТРУКТУРНО-КОМПОЗИЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗНОСТІ ТЕКСТІВ МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ РЕЦЕНЗІЇ (на матеріалі німецької мови)

Когерентність газетного тексту забезпечується як його змістом, тобто смисловими зв'язками, так і гамою різних мовних засобів (структурна зв'язність)¹. При цьому структурна цілісність тексту є зовнішнім проявом його смислової (тематичної) і комунікативної цілісності². На структурно-композиційному рівні (рівень горизонтальної структури тексту) розгляду підлягають зв'язки між композиційними ланками мистецтвознавчої рецензії (МР).

Зв'язність на цьому рівні таких різновидів німецької МР, як аналітично-оцінна рецензія (АОР) та рецензія-репортаж (РР), зумовлена послідовністю конститuentів горизонтальної структури. За умови присутності всіх складових композиції текстів МР цей порядок є таким: заголовок – підзаголовок – зачин – головна частина – кінцівка – інформативний додаток.

Головними засобами організації текстів АОР та РР на структурно-композиційному рівні є дистантний регресивний зв'язок між початковими сегментами композиційних елементів тексту та контактний зв'язок між кінцевим сегментом попереднього елемента композиції та початковим сегментом наступного елемента. У текстах АОР та РР переважає ланцюжковий вид зв'язку між елементами композиції, який здійснюється через поєднання лексичних, морфологічних та синтаксичних повторювань. За засобом вираження лінгвістичні показники зв'язності поділяються на *лексико-граматичні*, *синтаксичні* та *лексико-стилістичні*. Зв'язність текстів МР на структурно-композиційному рівні характеризується поєднанням різних можливостей зв'язку із значною перевагою останньої групи засобів зв'язку.

До регулярних лексико-граматичних засобів зв'язку текстів МР належить так званий кореневий повтор. У цьому випадку може мати місце поєднання в контактну чи дистантно розташованих текстових сегментах однокореневого іменника й дієслова, іменника й прикметника. У наступному фрагменті АОР одним із засобів дистантного зв'язку композиційних ланок між собою є кореневий повтор: *Maler – malerisch – malen – Malerei; Realität – real; Farben – farbig; monochrom – Monochromie; Licht – licht.*

1. Зачин: "...Adrian Schiess, geboren 1956 in Zürich, ist Maler. Er hat dieses Medium von Beginn seiner künstlerischen Laufbahn, weil es ihm die beste Möglichkeit bietet, Situationen aus den verschiedensten Richtungen einzukreisen und mit malerischen Mitteln anschaulich zu machen: "Ich versuche mit Farben die Realität zu löchern, versuche dabei, seltsame Klänge zu erzeugen ..."

Головна частина: *Mit dem Namen von Schiess verbinden sich vor allem monochrome Farbplatten... In nuancierten Farbverläufen legt er die Platten vorzugsweise flach auf den Boden ... Alles Weitere besorgt das einfallende Licht und das reale Umfeld. Das Licht "mal": Die farbigen Einflüsse – die Schiess zuweilen auch mit Farbmonitoren verstärkt – vermischen sich und verschmelzen auf den Platten zu einem Bild. Mit der Wahl der Farbtöne will er an dem jeweiligen Ort nicht allein einen bestimmten Farbklang erzeugen...*

Кінцівка: *...In der wunderbar weiten und lichten Ausstellungshalle des Neuen Museums wird die Dynamik der Malerei in ihrer rhythmischen Abfolge von Öffnung und Verdichtung sichtbar. Vielleicht hat es die lange Phase der Monochromie auf den "Flachen Arbeiten" gebraucht ...um nun zu dieser konzentrierten physischen Auseinandersetzung mit dem Material Farbe selbst zu gelangen... (SdZ, 26.03.2001).*

Зв'язок за допомогою складених слів є найбільш поширеним у текстах МР, оскільки складання в німецькій мові є найпродуктивнішим способом утворення нових слів і найефективнішим засобом досягнення лаконізму вислову. У згаданому вище прикладі (1) зв'язність зачину з головною частиною забезпечує повтор іменника *Farbe* як визначального компонента низки слів головної частини (*Farbplatten, Farbverläufe, Farbmonitore, Farbtöne, Farbklang*), а також іменника *Klang* як вивідної основи похідного *Farbklang*.

Синтаксичні засоби зв'язку композиційних ланок текстів АОР та РР є нерегулярними, найчастіше серед них використовуються синтаксичний паралелізм як форма граматичного повтору та питальні речення. У першому випадку зв'язність між елементами композиції забезпечує однотипна, одноруктурна будова, як правило, початкових речень, яка передбачає одну й ту саму синтаксичну модель, однакову довжину речень, один і той самий спосіб вираження головних та другорядних членів речення.

2. Зачин: *Die Ausstellungen im Picasso-Museum in Barselona zeichnen sich durch Stringenz aus.*

Головна частина: *Die Ausstellung beschränkt sich auf die erste Phase der Bewegung...*

... Die Göttin an ihrer Seite heißt Geschwindigkeit und Licht.

Geschwindigkeit und Licht ist das große Thema der Futuristen...

Кінцівка: *Russolo ist in dieser Gruppe der eigenwilligste...* (FAZ, 6.07.96).

Одним із засобів синтаксичного зв'язку між композиційними ланками в текстах АОР є питальні речення. Ця синтаксична конструкція стає в тексті рецензії актуалізатором уваги для реципієнта, оскільки відкриває перспективу подальшого викладу. Маючи певну змістову зв'язаність із наступним контекстом, питальне речення зачину наведеного нижче фрагменту рецензії сприяє його зв'язку з головною частиною. Цей випадок є прикладом катафоричного дистантного не експліцитно вираженого зв'язку, що забезпечується в межах усього наступного тексту головної частини. Автор рецензії, намагаючись з'ясувати, про яке співчуття йдеться в художньому творі, вдається до історико-мистецького дослідження.

3. Зачин: *Wie sie die Köpfe zusammenstecken! Paß gut auf, sagt der eindringende Zeigefinger... Aber da ist nichts Drohendes... Der besorgte Blick der Person im Umhang und ihre geöffnete Rechte zeigen eher Mitgefühl als Tadel. Mitgefühl womit?* (SdZ, 5.12.96).

На відміну від перспективно спрямованих питальних речень, риторичні питання в текстах АОР виконують функцію зв'язку кінцівки з попереднім контекстом головної частини або зачину. Питання кінцівки рецензії, що розглядаються далі, підготовлені всім ходом попередньо викладеного в головній частині і тому є ретроспективно спрямованими. Низка послідовно розташованих питань узагальнює накопичену в головній частині інформацію шляхом подання експліцитно вираженої змістовно-концептуальної інформації. Нижче наведені текстові сегменти головної частини в поєднанні з відповідними риторичними питаннями кінцівки.

4. *Den fragilen Artisten wenden sich die Maler nicht zuletzt deshalb zu, weil sie das Bild des Künstlers in diesen Salto einer abgründigen Existenz wiedererkennen.* (Г.ч.) – *Und steckt nicht in der Identifikation des Künstlers mit dem Gaukler, dem Narren oder Clown eine verdeckte Abkehr vom Begriff des Genies und in der Hinwendung zum Artistischen eine Wendung zum Realen?* (К.)

Überdies wurde er...in eine Art Anhang ohne rechte Verbindung zur Tradition verbannt. (Г.ч.) – *Markieren... Pierrot und Harlekin, Clown und Hanswurst nicht einen entscheidenden Traditionsbruch innerhalb der abendländischen Überlieferung?* (К.) (FAZ, 5.10.95).

Основним видом зв'язку в текстах АОР та РР на композиційному рівні є рекурентний зв'язок за допомогою *лексико-стилістичних* засобів. Це особливий вид семантичної зв'язності тексту на гіперсинтаксичному рівні, реалізований у мовному плані за допомогою різних видів лексичного повтору. Рекурентний зв'язок між відносним елементом композиційних ланок МР та тим, що його підхоплює, може продукуватися текстом (текстова ознака зв'язку), фіксуватися в мовній системі відносно синонімії, гіпонімії, гіперонімії, семантичного дотику (мовна ознака), а також бути зумовленим фоновими, насамперед культурологічними, знаннями реципієнта (трансцедентна ознака).

Яскравим засобом зв'язку на композиційному рівні тексту наступної АОР є простий лексичний (варіюваний повтор власного імені, іменників *Moderne i Abstraktion*) і синонімічний повтор (текстуальні синоніми *der amerikanische Maler, der Amerikaner i Stella*).

5. Підзаголовок: *Die Moderne überholt sich selbst: Frank Stella im Münchner Haus der Kunst*

Зачин: *Auf Frank Stella schwören die gegensätzlichsten Parteien. Für die einen stellt sich der amerikanische Maler als Systematiker der Abstraktion und Vollender der Moderne dar... Stella beflügelt die subtilsten Diskurse der Akademiker und stillt zugleich die Repräsentationsbedürfnisse anspruchsvoller Sammler.*

Головна частина: *Frank Stella wird im Mai dieses Jahres sechzig...*

...Der Amerikaner steigt von der Fläche über schräge, vielschichtig montierte Reliefs in den Raum um ... Die Bilder schmettern, singen, fliegen und tanzen... Sie sind geschmacklos, kitschig und gewalttätig, aber auch sensibel und geschmeidig.

Кінцівка: *Stella will auf solch drastische Weise die Abstraktion neu erfinden, Leben und Kunst nach amerikanischer Manier verschmelzen und versöhnen ... (FAZ, 1.03.1996).*

Характерним засобом зв'язку текстів АОР та РР на структурно-композиційному рівні є рекурентний зв'язок, який виявляється в перифрастичному, гіпонімічному повторі, асоціативному зв'язку за суміжністю чи протилежністю ознак (антонімічний повтор). Між елементами висловлювань існують певні семантичні відношення, відомі в лінгвістиці тексту під терміном "семантичний дотик". Типовими логіко-семантичними відношеннями в цьому випадку є видо-родові включення, відношення "ціле – частина", "продуцент – продукт", належність до певної просторової сфери та інші⁴.

Зачин наведеної нижче АОР пов'язаний з головною частиною через підхоплення іменника *Heilanstalt* іменниками *Krankengeschichte* та *Patient*, які співвідносяться як ціле – частина. Ознакою цього зв'язку є його зафіксованість у мовній системі, завдяки чому це семантичне відношення існує незалежно від контексту.

6. Зачин: *Zu den psychiatrierten Künstlern ... gehört auch Heinrich Anton Müller. Der 1869 in Versailles geborene, im französischsprechenden Kanton Waadt in der Schweiz seßhafte Weinbauer und Erfinder einer Rebschneidemaschine wurde 1906 in die Heilanstalt Münsingen bei Bern eingewiesen, wo er bis zu seinem Tod, 1930, sein Leben unbeachtet verbrachte...*

Головна частина: *Die spärlichen Routineeintragungen der Krankengeschichte registrieren seine erst später "entdeckten" künstlerischen Betätigungen ... Unter dem Datum vom 26.1.1917 erfährt man, daß der Patient "alle möglichen mehr oder weniger symbolischen Bilder" malt...*

Кінцівка: *Der Maschinist von Münsingen glaubte alles auf der Welt bewirken zu können und Gott selbst zu sein ... (FAZ, 24.08.1995).*

Важливу роль у сприйнятті текстів АОР та РР як когерентної послідовності частин відіграють фонові знання реципієнта (трансцендентна ознака зв'язку), відсутність яких робить текст рецензії для читача незв'язним, а тому й незрозумілим. Тезаурус адресата покладений в основу асоціативного зв'яз-

ку. Автор рецензії 7 розраховує на наявність у адресата культурологічних знань. За цієї умови реципієнт здатний сприйняти асоціативний зв'язок за суміжністю понять між словами *japanisch* і *Kimono*, які забезпечують зв'язок головної частини рецензії з її кінцівкою.

7. Головна частина:... *Und wie bei jedem japanischen Gegenwartskünstler ist es nie ganz falsch, in ihrem Werk die Spannung zwischen Tradition und Zukunft thematisiert zu sehen.*

Кінцівка: *Aber muß jeder videoverzerrte Kimono gleich zum "Ausdruck eines Konfliktes zwischen östlicher Tradition und westlicher Moderne" hochgejubelt werden?...* (SdZ, 25.04. 1996).

До особливостей текстів рецензії-анотації (РА) належить відсутність традиційної зовнішньої композиції. РА має злитий текст-інформацію в межах одного абзацу, у якому лише умовно перше речення виконує функцію зачину, а заключне – кінцівки. Зв'язки в тексті рецензії-анотації належать до мікроструктурних. Оскільки в тексті РА часто відсутні показники мовної експлікації логічної послідовності тексту (сполучники, сполучувальні прислівники, займенникові прислівники), текстовий зв'язок забезпечується паралелізмом конструкцій у синтаксичному плані та використанням рекурентного зв'язку в плані семантики. До типових синтактико-стилістичних засобів зв'язку в текстах РА належать простий лексичний, синонімічний, перифразичний повтори та асоціативний зв'язок.

Підсумовуючи, зазначимо, що структурний зв'язок текстів німецької МР здійснюється не лише одним з наведених вище засобів, а їхнім поєднанням. Мовні сигнали зв'язку діють різноспрямовано (катафорично, анафорично чи одночасно). Взаємодоповнюючи одне одного, вони створюють систему текстових зв'язків у МР.

¹Іванова Т.П. Композиционно-смысловая и синтаксическая структура краткого газетного текста : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1975. – С. 3; ²Стриженко А.А., Кручинина Л.И. Об особенностях организации текстов, относящихся к разным функциональным стилям. – Иркутск, 1985. – С. 27; ³Brinker K. Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in die Grundbegriffe und Methoden. 4., durchgesehene und ergänzte Auflage. – Berlin, 1997. – С. 36; ⁴Мегентесов С.А. Импликативные связи как фактор семантической организации текста : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1981. – С. 8.

*Вікторія Коломийцева,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ПРО КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ ПРИЙМЕНИКОВО-ІМЕННИКОВОЇ ЛОКАТИВНОЇ СИНТАКСЕМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Локативність – це семантична категорія, яка, охоплюючи увесь спектр просторових ознак та характеристик і становлячи об'єктивну ознаку предметів і явищ дійсності, реалізується в сучасній українській мові за допомогою певної кількості моделей. Семантичний синтаксис є тим ярусом, на якому дослідження локативного комплексу є найбільш продуктивним. Мінімальною синтаксичною одиницею цього рівня виступає синтаксема.

Завданням цього дослідження є виявлення закономірностей сполучуваності елементів вираження локативності в комплексних прийменниково-іменникових одиницях та встановлення їхніх семантичних параметрів. При цьому використовується насамперед зіставний метод і методики компонентного, трансформаційного та функціонального аналізів.

У сучасній українській мові поняття просторовості може передаватися різноманітними морфемними, морфологічними, лексичними, а також синтаксичними засобами, тобто реалізуватися на всіх рівнях мови, де прерогативою є семантика. Так, локативність виражається префіксальними морфемами насамперед у дієсловах руху та їхніх іменникових дериватах: *відходити, заходити, приходити, відхід, прихід*. На морфологічному рівні ця категорія реалізується в специфічних відмінкових формах іменника, наприклад, ор. відм. – *кружляти містом* (Ю. Андрухович), а також за допомогою спеціальних словотвірних засобів: *виноградник, вишняк, кав'ярня*, які розглядаються також як своєрідні реченнєві конденсати¹. Ця категорія втілюється в таких лексикограматичних класах слів, як дієслова (*знаходитись, перебувати*), іменники (*відстань, місце*), прислівники (*вгорі, внизу, угору, десь, тут, там, наокіл, будь-де*), прийменники (*в, на, перед* тощо). На синтаксичному рівні локативність передається прийменниково-іменниковими сполуками (*у світі, на порозі*), відокремленими обставинами місця (*Десь-не-десь, в якомусь царстві, дзвони били по лицарству* (Л. Костенко)) чи підрядними реченнями місця у складнопідрядних реченнях (*Зв'язано пролетів краї землі і перейшов, згорнувши темні крила, Туди, де ждала братня тінь Ахілла* (М. Рильський)).

Семантико-функціональний центр із названих засобів передачі локативного комплексу становлять прислівники та прийменниково-іменникові конструкції – синтаксичні деривати прислівників. Якщо прислівник позначає просторове відношення самостійно, то прийменник, якому притаманний вищий ступінь абстрагованості у вираженні просторових характеристик, виступає не самостійно, а тільки в поєднанні з іменником. Ця особливість і служить підставою для кваліфікації прийменників як класу слів, для якого релевантними є лише граматичні параметри, хоч і зауважується, що в складі локативного комплексу, який є найбільш типовою позицією прийменника з субстантивом, функціональне навантаження припадає саме на прийменник. Прийменник із субстантивом, переходячи від субстантивного до прислівникового функціонування, набуває формальних і функціональних ознак прислівникового класу².

Вивчення особливостей семантики й функціонування прийменниково-іменникового локативного комплексу привело дослідників, хоч на яких різних засадових платформах вони стоять, до одного незаперечного висновку: при тому, що первісно просторові характеристики виражалися іменниками й прислівниками (досить прозорим є походження від них значної кількості прийменників), саме прийменники внаслідок розвитку, уточнення, спеціалізації просторової ознаки, поєднуючись з іменниками, стали точніше, адекватніше, повніше виражати просторові відношення між предметами. У семантичному та функціональному аспекті вони витіснили своїх етимонів, посівши центральну позицію серед усіх мовних засобів у вираженні категорії просторовості.

Варто наголосити, що індоєвропейський місцевий відмінок разом із дієсловом на означення локативних понять сам по собі ще не розрізняв тих численних відтінків, що вносять пізніші прийменники. У санскриті, наприклад, із сучасного погляду *divi* означало і "в небі", і "на небі", *parvate* – "в гори" і "на гори". Згодом локатив почав вживатися з прийменниками, поступово заступаючи безприйменникові форми й вносячи таким чином більшу розчленованість у первісний синкретизм думки³. Звертає на себе увагу також той факт, що прийменникова лексико-граматична категорія розвивається далі не стільки шляхом поповнення новими одиницями (хоч такий спосіб творення безумовно спостерігається), скільки шляхом нарощування семантичного обсягу наявних одиниць, розширення їх сполучуваності з іншими для точнішої передачі різних відтінків і нюансів думки, пор.: *на полі – на думці – на серці; в полі – в думці – в серці*.

Висока частотність і особливості вживання прийменників у мовленні свідчать про те, що прийменникова релятивна система відіграє важливу роль у смислово-когнітивному й навіть стилістичному оформленні тексту, пор.: *виглядають через тин* (Л.Костенко), *ходять попри нас* (Ю.Андрухович), *пустився повз портрети* (Ю.Андрухович), *стежка проз цвинтар* (Л.Костенко), *дивилася крізь бузок* (Л.Костенко). Утім, через високий ступінь семантичної абстрактності прийменника часом важко простежити, поєднавши в одну морфолого-синтаксичну парадигму, усі його часткові значення, що виникають з первинного значення як результат валентних та функціональних властивостей прийменника. Мабуть саме тому семантика прийменників як одиниць, що активно формують локативний комплекс, часто ігнорується й залишається на маргінесі.

Поняття синтаксеми є тою резольвентою, що дозволяє, подолавши суперечливі підходи до розуміння самої лексико-граматичної природи прийменника, на необмеженому матеріалі практично дослідити синтаксичні особливості функціонування прийменниково-іменникової конструкції як цілісної синтаксичної одиниці в складі речення. Синтаксема – це абстрактна мінімальна синтаксична одиниця саме семантичного типу, що виділяється на основі семантико-синтаксичних відношень, тобто таких, що вказують не на формальні, а на значеннєві стосунки поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць. Їх дослідження усуває дилему функціонального й системного аспектів у синтаксисі, адже, на нашу думку, саме дослідження функціонування, "використання" мови плідно служить єдиній меті системного вивчення синтаксичної будови мови, подаючи матеріал незамінної вартості – опрацювання динамічного аспекту реалізації синтаксичних одиниць і категорій. Синтаксична система, що динамічно функціонує й яка є засобом породження різноманітних за функціями висловлень у мовленні, – ось центральний об'єкт функціонально-синтаксичного дослідження мови⁴. Таке дослідження має двобічну спрямованість (семасіологічну й ономасіологічну) в описі функцій мовних засобів, яка, на думку науковців, зумовлена глибинним мовним принципом асиметричного дуалізму мовного знака. Це втілюється у відсутності ізоморфізму між одиницями плану вираження та плану змісту, що, власне, означає можливість відповідності однієї одиниці плану вираження кільком одиницям плану змісту й навпаки⁵. Відтак, компоненти – синтак-

семи передбачають зіставлення їх у двох або більше споріднених із функціонального погляду реченнях, тобто в парадигматичному плані⁶.

Прийменниково-іменникова локативна синтаксема посідає особливе місце в системі синтаксем як найменших одиниць семантико-синтаксичного рівня через свій "транзитивний" характер. Насамперед локативну синтаксему кваліфікують як різновид субстанціальних синтаксем (таких, що мають значення предметності). Але, з'ясовуючи семантичне наповнення субстанціальних локативних синтаксем, виявляємо, що в залежності від семантико-синтаксичних чинників субстанціальна за своїми морфологічними параметрами синтаксема (у ній як складовий компонент фігурує іменник) переходить у розряд адвербіальних. Така транзитивність локативного комплексу пояснюється кількома факторами, а формально виявляє себе в характері поставленого питання:

у чому? – в сукні	де? – в шухляді
з чого? – із шовку	звідки? – з Києва
у що? (вірити) – в дружбу	куди? – в село

Проте часто через відсутність чіткого й послідовного концептуального підходу вважається допустимою постановка різних (двох) питань до однієї й тієї ж синтаксеми: де? в чому? – в кишені. У навчальній літературі таке явище кваліфікують як семантичний синкретизм. На нашу думку, для чіткої науково спроможної класифікації такий своєрідний семантико-синтаксичний дуалізм не є прийнятним.

У постановці питання, отже у кваліфікації локативного комплексу як субстанціального чи адвербіального слід керуватися не спорадичністю, а чітко окресленими семантичними критеріями, розрізняючи адвербіальні, тобто власне просторові прийменниково-іменникові конструкції та субстанціальні – релятивно-просторові⁷.

Підкреслимо також, що функціонування іменників, як лексико-граматичного розряду зі значенням предметності ще не дає підстав надавати перевагу субстанціальності, адже семантико-синтаксичний рівень синтаксису саме й характеризується абстрагуванням від морфологічних факторів і зосередженням уваги на семантико-синтаксичних відношеннях, що виявляють зовнішнє спрямування, тобто в царину конкретних денотатів та відношень між конкретними предметами та явищами дійсності.

Насамперед звертає на себе увагу той факт, що субстанціальність чи адвербіальність різняться за характером семантики прийменника як складової одиниці локативного комплексу. Сполуки, у яких прийменник виступає у своєму питомому значенні місця, переводять субстанціальну одиницю в розряд адвербіальних, пор.: у *Віктора* – у *світі*.

Наші дослідження показують, що лексико-граматичні категорії іменника впливають на особливості функціонування прийменниково-іменникового локативного комплексу. Часто важливим чинником у процедурі встановлення виду синтаксеми є семантика опорного дієслова. Дієслова зі значенням руху означаються адвербіальними локативними синтаксемами, дієслова ж, що окреслюють мисленнєво-розумові процеси та психічними станами мають при собі залежну субстанціальну локативну синтаксему. Порівняймо: вірити (в що?) в дружбу –

вирушити (куди?) в дорогу, глумитися (над ким?) над ним – висіти (де?) над полем; брати приклад (з кого?) з батька-матері – вихати (звідки?) з міста.

Не можна не помітити, що і в наведених прикладах семантика прийменників (пряме чи метафоризоване значення, власне локалізація чи об'єктність) співзвучна семантиці дієслів: *їхати в Київ – вірити в слова*.

Специфічно виявляє себе на семантико-синтаксичному рівні в означуваних синтаксемах лексико-граматична категорія істоти/ неістоти; родовий прийменниковий (*у мене, у Степана*) вживається тільки в субстанціальному (об'єктному) значенні, і в таких сполуках функціонують лише займенники та іменники, що є назвами істот.

Лексико-граматична категорія власних/загальних назв, реалізуючись на семантико-синтаксичному рівні, також впливає на стратифікацію локативних синтаксем. Прийменники в сполуках з власними назвами неістот становлять виняток адвербіальні локативні синтаксеми: *у Парижі, із Вінницьких Ставів* тощо.

На ряді прикладів ми продемонстрували, як мові вдається реалізовувати свою локативну інтенцію і як лексико-семантичні категорії працюють на семантико-синтаксичному рівні. Детальний аналіз та висвітлення розглянутих комплексних локативних синтаксем доводить високу семантичну спроможність прийменників, їх потенціал при диференціації значень субстанціальних та адвербіальних синтаксем.

Синтаксема виступає у своїх функціональних межах інваріантом, тобто абстрактною мовною сутністю, що постає в результаті дискурсивних операцій і об'єднання об'єктивних сутнісних рис різних рядів конкретних одиниць (варіантів). На нижчому рівні абстракції синтаксема реалізується в таких варіантах:

- 1) семантичних;
- 2) морфологічних;
- 3) позиційних.

Отже, йдучи від більшого до меншого ступеня абстрактності можна змодельовувати ланцюжок синтаксем на означення локативності (рис. 1).

У силу лінійного характеру мови певну окрему взяту позицію в мовленнєвому ланцюжку може займати лише один варіант із парадигми мовної одиниці. Тому мовлення за своєю природою варіативне, тобто таке, що здатне реалізовувати в конкретній мовленнєвій ситуації найбільш доцільну форму – варіант. У такий спосіб, підводячи під єдину абстрактну сутність синтаксеми безліч конкретних елементів (варіантів даної синтаксеми), ми переходимо із конкретної сфери мовлення в абстрактну сферу мови, у сферу абстрактних мовних елементів.

Одним з найважливіших класифікаційних засобів упорядкування мовного матеріалу є синтаксемний інваріант, який дозволяє, по-перше, встановити рівень зв'язку між різними синтаксичними одиницями й ступінь значущості цих елементів саме в семантико-синтаксичній площині, що для такого частиномовного класу слів, як прийменники з їх високим ступенем лексичної абстрагованості, є дуже суттєвим. На відміну від члена речення, синтаксемний інваріант долає асиметрію між формою синтаксичного підрядного прислівного зв'язку й типом семантико-синтаксичного відношення. Синтаксемний інваріант та його варіанти (конкретні вияви) принципово не гомогенні, кожен із варіантів характеризується притаманними тільки йому маркованими ознаками.

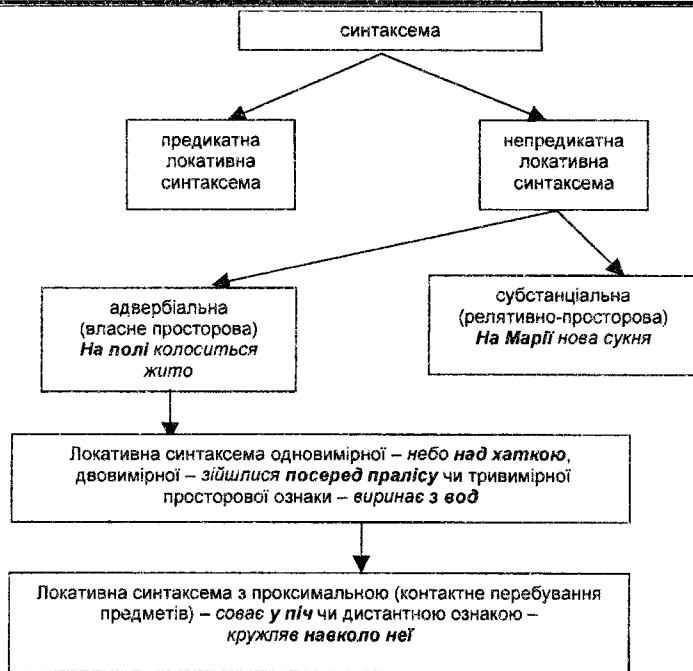

Рис 1.

Отже, найпродуктивнішим і найчастотнішим синтаксичним різновидом локативної синтаксеми є прийменниково-іменникова конструкція, у якій вказівка на місце як окремий випадок усвідомленого нами простору реалізується саме за допомогою прийменника, а іменник називає об'єкт, відносно якого ми сприймаємо простір. Реалізуючи ознаку проксимального чи дистантного перебування об'єкта щодо певного іменника-орієнтира, локативна синтаксема може вказувати на одновимірність, двовимірність чи тривимірність просторовості. На вищому рівні абстракції стратифікація локативних синтаксем проходить за ознаками предикатності чи непредикатності та субстанціальності чи адвербіальності.

¹Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К., 1991. – С. 99-100;

²Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К., 1987. – С. 186; ³Тимченко Є. Локатив в українській мові. – К., 1925. – С. 4; ⁴Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992. – С.9; ⁵Бондарко А.В. Функціональний аналіз граматических аспектов высказывания. – Л., 1985. – С. 16; ⁶Вихованець І.Р. Значчя праця. – С. 16; ⁷Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. – К., 1964. – С. 137-142.

Список використаних джерел

Андрухович Ю. Перверзія. – Л., 2000; Костенко Л. Вибране. – К., 1989; Рильський М. Сонети. – К., 1974.

СТИЛІСТИКА ТЕКСТУ

*Ірина Левчук,
Волинський державний університет імені Лесі Українки*

ДИНАМІКА СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ РЕЦЕНЗІЇ

Термін "рецензія", як відомо, походить від лат. *recensio*, що значить "огляд", "розгляд", "оцінка". Літературознавчий словник-довідник визначає це поняття так: "Рецензія – один із провідних жанрів літературної критики, що розглядає й оцінює твори художньої літератури, мистецтва, визначає їх вартість та характеризує допущені, на думку критика, хиби, недоліки"¹. Сучасні літературознавці розрізняють такі різновиди жанру рецензії, як анотація, коротка рецензія (відгук), реферативна рецензія, звичайна газетна (журнальна) рецензія, проблемна рецензія, рецензія-есе, -діалог, -фейлетон, -памфлет, -жарт, -лист, авторецензія, рецензентська репліка. Розглянемо докладніше динаміку структурно-семантичної організації журнальної рецензії.

Оскільки рецензія, як і реферат чи анотація, з'являється лише після "первинного" тексту, то, очевидно, закономірним є поняття "вторинності". Проте рецензія може мати часті елементи оригінального наукового твору, що створюється на основі рецензованої книги, але певною мірою все ж ніби відокремлено від неї та містить наукові судження самого рецензента щодо конкретної проблеми (чи проблем). Традиційно розрізняють два типи рецензій: такі, що з'являються 1) до виходу праці у світ; 2) після її публікації.

Оцінка певного наукового дослідження – основне комунікативне завдання рецензії. Адже саме оцінка формує погляди читача, допомагає йому зорієнтуватися в безперервному потоці інформації, вибрати потрібну книгу. Щоправда, нерідко є й такі рецензії, що лише розглядають зміст книги, сконденсовано переказуючи її. Але й такий підхід може бути цілком виправданим, оскільки рецензент у такий спосіб вирізняє найістотніше в аналізованому творі, детально зупиняючись на одних положеннях і повністю опускаючи інші, а отже, й виявляє своє ставлення до повідомлюваного. Отже, рецензія, крім повідомлення читачеві про зміст книги та її оцінки, є ще й своєрідним засобом реклами рецензованого твору.

Справедливо все ж зазначити, що рецензії не пишуться за єдиним зразком. Залежно від галузі знань структурно-семантична організація рецензії може змінюватися. Упорядкування структурних елементів літературознавчої та мовознавчої рецензії зумовлюють такі чинники, як жанр аналізованої книги (чи то монографія, чи збірник праць, чи художній твір, прозовий або поетичний); реальна проблема, що порушується автором рецензованого твору. Не викликає сумнівів і те, що вибір композиційних елементів тексту та їх конкретне мовне наповнення перебувають також у прямій залежності від авторського "я". Зокрема, в одних рецензіях основною метою може бути оцінка позитивних момен-

тів і критика недоліків, а в інших – у центрі уваги постають судження автора про роль і місце в науці тієї галузі знання, якій присвячена книга. Зрештою, індивідуально-авторський чинник певною мірою визначає структуру навіть тих рецензій, автори яких обмежуються тільки викладом змісту книги. Проте вже сам характер інтерпретації змісту може бути імпліцитною оцінкою праці.

Кожна журнальна рецензія розпочинається заголовком, яким автор намагається, передусім, привернути увагу читача. Тому важливо з'ясувати специфіку заголовків у рецензіях. Зауважимо, що вже у семантичній структурі заголовка "закладені" теми, які дають йому можливість вказувати або натякати одночасно на кілька основних елементів змісту². Заголовок може вирізняти основну тему, ідею, наголосувати на події. Семантика заголовка, вказуючи на зв'язок зі змістом тексту, може створювати й певне емоційне забарвлення і навіть підтекст, особливо це стосується метафоричних заголовків. Проте характер заголовка журнальної рецензії здебільшого залежить від особливостей видання, його традицій. Зокрема, у рецензіях XIX ст. абсолютно переважають заголовки такі самі, як і рецензовані праці. У рецензіях XX ст. відбулося розширення й урізноманітнення способів структурно-семантичної організації заголовків, що закономірно, спричинило збільшення їхніх функціональних можливостей: поряд з інформативною функцією в заголовку активізувалася ще й функція рекламування. Зважаючи на специфіку структурно-семантичної організації заголовків сучасної рецензії, можна виділити кілька їх основних різновидів: а) заголовок, тотожний бібліографічному опису книги; б) заголовок із "запозиченими" лексемами "первинного" заголовка; в) оригінальний заголовок-проблема; г) заголовок-цитата.

Обов'язковим структурним елементом кожної рецензії є бібліографічний опис видання, який хоча й не містить безпосередньої оцінки аналізованого твору, проте відомості, подані в ньому, дозволяють читачеві співвідносити їх із певними оцінковими судженнями, що склалися в науковій сфері. Наприклад, ознайомившись із таким бібліографічним описом: *Забужко Оксана. Шевченків міф України: (спроба філософського аналізу)*. – К., 1997. – 442 с., читач може очікувати високий науковий рівень рецензованого дослідження, оскільки його автором є авторитетна особа.

Текст рецензії найчастіше розпочинається з констатації факту появи тієї чи іншої праці. Ця міні-тема виражена в рецензіях "Записок Наукового товариства ім. Т.Шевченка" (далі ЗНТШ) такими лексико-синтаксичними конструкціями: *"Під сим титулом вийшла простора монографія..."* (ЗНТШ, Т. 17, с. 10)³; *"Отсе маємо перед собою перший том видання за зв'язаним недавно історично-фільологічним товариством при інституті кн. Безбородька в Ніжині, що містить в собі праці членів"* (ЗНТШ, Т. 19, с. 41-42). Мовне оформлення аналізованої мікротеми засвідчує нерозривний зв'язок власне тексту рецензії із заголовком, або "титулом" (ЗНТШ, Т. 15, с. 1). У сучасних рецензіях такий зв'язок менш помітний, оскільки переважають конструкції на зразок: *"...з'явилася ще одна ... книжка..."* (СІЧ, 1998,

№ 6, с. 85)⁴; "...можна тільки вітати вихід друком книги..." (СІЧ, 1998, № 6, с. 91); "І ось, нарешті, книга побачила світ" (Суч., 1998, № 9, с. 153)⁵.

Важливо зауважити, що часто, повідомляючи про вихід нового видання, рецензент наголошує на необхідності такої праці, її практичній цінності для адресатів. Особливого поширення ця міні-тема набула в рецензіях ХІХ ст., що зумовлено, очевидно, активним пропагуванням друкованого слова. Наприклад: *"Стаття ся невеличка, але дуже цікава для нас тому, що в ній є місця про Угорських Русинів"* (ЗНТШ, Т. 20, с. 34); *"Ті всі брошури займають ся історією інституції польської, отже для нас чужої, але на нашій території, і тим заслуговують нашої уваги"* (ЗНТШ, Т. 20, с. 34). Не завжди текст рецензії починається з повідомлення про видання праці. Часто рецензент вважає за необхідне спершу поінформувати читача про ступінь вивченості проблем, що порушуються автором рецензованої книги, та про попередні видання. Проте якщо в текстах ХІХ ст. ця інформація подається сконденсовано, то згодом рецензенти все частіше вдаються до ґрунтовних оглядів проблем і досягнень певної галузі знань. Зокрема, тексти рецензій середини ХХ ст. вирізняються критичним оглядом стану певних галузей радянської науки, проте такі оцінки могли давати лише рецензенти – представники діаспори (зрозуміло, на теренах колишнього СРСР такі критичні зауваги були неприпустимі). Наприклад, Іван Кошелівець так характеризує стан радянської естетики кінця 50-х рр. ХХ ст.: *"Ділянка естетики є найбільш занедбаною в радянській науці взагалі і в літературознавстві зокрема, хоч останнім часом на неї звернено посилену увагу. Однак все, що досі надруковане, дивує повною беззмістовністю і далекістю від властивого предмету естетики. Це переважно статті й книжки про соціалістичний реалізм, феномен який не існує"* (Суч., 1961, № 1, с. 125).

Наприкінці ХХ ст. відбулося "звільнення" науки від тиску ідеології, що позначилося й на організації міні-теми "Ступінь вивченості проблем конкретної галузі знань". Рецензенти вже у вступі акцентують увагу читача на зрушеннях у науковій думці: *"Останнім часом літературознавча думка успішно звільняється від одномірності ідеологічних підходів із наперед визначеною шкалою цінностей. Дослідження у сфері поетики дають змогу послідовно й незаангажовано розглянути глибинні закономірності в розвитку різних моделей художнього мислення... На жаль, багато аспектів залишаються або недостатньо розглянутими, або й взагалі обійдені увагою дослідників..."* (СІЧ, 2000, с. 87). Проте в центрі уваги рецензента перебуває насамперед автор книги. Ця міні-тема вирізняється надзвичайним багатоманіттям мотивів та їхнім варіюванням у структурі науково-публіцистичного тексту. Основними компонентами характеристики особи автора є: а) професія, спеціальність, науковий ступінь; б) досвід роботи; в) внесок у науку чи іншу сферу діяльності.

У текстах рецензій ХІХ ст. стрижневою лексемою характеристики автора книги є лексема **автор**, на яку нашаровуються лексеми з атрибутивною семантикою: популярний, шановний, многозаслужений, звістний, загально ви-

знаний. Варто додати, що ці самі лексеми, за винятком **многозаслужений** та **звістний**, активно використовуються й у текстах ХХ ст. Щоправда, атрибутивні характеристики особи автора зазнають певного розширення, з'являються нові лексеми: **відомий**, **видатний**, **надійний**, **досвідчений**, **впливовий**.

Одним із основних структурних елементів будь-якої рецензії є огляд змісту книги, її провідних тем і проблем, тобто, завдання основної частини – конкретизувати уявлення читача про зміст, структурну організацію та якісні показники рецензованої праці. При цьому враховуються: а) новизна; б) інформативність; в) актуальність; г) корисність і практична цінність; г) порівняння з іншими книгами; д) оформленість видання. Рецензент намагається проаналізувати зміст книги, даючи тим самим читачеві загальне уявлення про неї, зацікавивши його, а інколи висловлює й власну думку щодо проблеми, яка розглядається автором. Стрижневою лексемою мотиву "Практичної цінності публікації" в текстах ХІХ ст. є **вартість**, а в ХХ ст. – **цінність** і похідні. Порівняємо: *"Вже само те, що від р. 1880 Szkice дра Кубалі виходять отсе в 3-тім виданню, свідчить про **вартість** сих праць автора, не так може плодотворого як талановитого. Зі всіх праць його Szkice найбільше **варті науково**, як через сумлінність оброблення, так і через те, що доторкають ся поля дуже **інтересного**"* (ЗНТШ, Т. 19, с. 27) і *"... є в книжці **багато цінного фактичного матеріалу** – результат великої праці і ерудиції автора. Тому цю книжку треба віднести до числа тих **цінних праць**, які деколи з'являються чи бодай могли з'явитися в Києві до останнього часу"* (Суч., 1961, № 4, с. 120). Як бачимо, мотив "Практичної цінності" органічно поєднується з характеристикою особи автора.

Варто зауважити, що в безпосередньому зв'язку з якісними показниками книги розглядаються рецензентом і **недоліки**. У рецензіях ХІХ–ХХ ст. мікро-тема "Недоліки книги" характеризується різноманітністю мотивів:

а) відсутність новизни: *"Про **житє і діяльність Кониського тут нічого не сказано сьвіжійшого**, як що-до фактів, так і що-до тенденції, і з сього погляду книжка не заслує уваги"* (ЗНТШ, Т. 20, с. 32);

б) неповнота у викладі матеріалу: *"При певних умовах, **запевно було-б цікаво і те, що автор "чув замолоду", але таких споминок подибуємо в книжці дуже небагато, тай то про факти, що не значать нічого**"* (ЗНТШ, Т. 19, с. 32);

в) недостатня аргументація, відсутність покликань, прикладів і т. ін.: *"Колі мусимо **отже занотувати брак фактів і наукового уаргументовання**, то, з другого боку, неприємно дає себе відчувати в статі такого поважного ученого як д. Прохаска силу загальних неуаргументованих фраз на тему добродійних впливів унії..."* (ЗНТШ, Т. 19, с. 27); *"На жаль, **згаданий теоретичний матеріал подано в книзі С.Єрмоленко без жодних ілюстрацій**"*; *"**Владають в око безадресні посилання...**"*;

г) невинуватана широта матеріалу: *"...**автор не завсіди потрафие вибрати найбільш важне і потрібне ... Тут книжці автора можна було-б ще багато бажати**"* (ЗНТШ, Т. 20, с. 12);

г) невідповідність змісту книги її назві: *"Але як з тим змістом погодити титул? Титул сей належить тільки до одного факту, розповідженого коротко на сторони 280 і се не дає ще підстави розтягати назву єго в титулі на цілу розвідку."* (ЗНТШ, Т. 17, с. 30); *"На жаль, і цей автор, що, відразу скажемо, дав дуже цінну книгу з історії критики, пише про багато такого, до чого не зобов'язує її назва"* (Суч., 1961, № 6, с. 114);

д) наявність фактичних помилок: *"На жаль одначе оригіналом для перекладу послужило видання слухачів, не переглянене самим професором; тому, як звичайно буває, і з самого початку були тут різні недокладности; окрім того курс був виданий давно, перед кільканадцятью літами, а з того часу не одно перемінило ся в науці. Отже не одно належить в книжочці сій спростувати"* (ЗНТШ, Т. 18, с. 18);

е) недбалість мови: *"На послідок зробим ш. авторови замітку, що до мови – вона в сій статі дуже недбала; ми наведем лише кілька слів: луп (здобич), ведля, сточили битву; а предсі ми в першій мірі повинні дбати, щоб мову нашу не поганили чужими варваризмами"* (ЗНТШ, Т. 20, с. 32); *"На жаль, доводиться знаходити все ще чимало друкарських помилок та непотрібних варваризмів, що їх легко можна б замінити зрозумілими українськими відповідниками"* (Суч., 1961, № 4, с. 118);

е) незадовільне оформлення: *"Передовсім карта д-ра Величка невдовольняє нас з боку зверхнього. Звісно – се вина не за автором карти!"* (ЗНТШ, Т. 16, с. 45).

Факультативними мікротемами рецензії є "Адресат", "Подяка автору" та "Побажання". Зокрема, доброзичливий характер рецензії підкреслюється міні-темою "Побажання авторові", що найчастіше є непрямою "пом'якшеною" формою вираження незадовільної оцінки рецензованого матеріалу. Істотно новим структурним елементом сучасної рецензії є висловлення подяки видавництву або іншим людям, завдяки праці котрих стало можливе видання аналізованої книги.

Текст рецензії має виразні диференційні риси на рівні комунікативної семантики. Основу мікротем рецензії утворюють комунікативні структури з власне інформативною семантикою, інформативні структури рекомендації коментованого об'єкта, лексико-синтаксичні конструкції з оцінною семантикою. Однак мовні конструкції сучасної рецензії порівняно з рецензією ХІХ ст. зазнали більшої уніфікації й клішованості. А отже, структурно-семантична організація літературознавчої рецензії зазнала змін, що спричинили появу факультативних структурних елементів цього жанру, але дещо "автоматизували" та стандартизували використання метатекстових одиниць.

¹ Літературознавчий словник-довідник. – К., 1997. – С. 242; ² Грицюк Л.Ф. Номінативна багатоплановість змістових елементів заголовка // Мовознавство. – 1998. – №3. – С. 63; ³ Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка (ЗНТШ). Тут і далі зазначаємо том і сторінку; ⁴ Тут і далі зазначаємо рік видання, номер і сторінку часопису "Слово і час" (СІЧ); ⁵ Тут і далі зазначаємо рік видання, номер і сторінку часопису "Сучасність" (Суч.); ⁶ // Мовознавство. – 2000. – № 2-3. – С. 81.

НАЗВИ ДИКОРΟΣЛИХ ТРАВ ЯК СТИЛІСТЕМИ
В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Значна увага до слова у функціонально-стилістичному діапазоні пояснюється його семантичною ємкістю (конотативна наповненість, імпліцитна інформація), провідною роллю в структурній організації художнього тексту. Про глибину та самотуність поетичної традиції використання флористичної лексики в текстах різного стилю й жанру – від давніх писемних пам'яток і народнопоетичних джерел до сучасних літературних художніх уживань – писали С.Я.Єрмоленко, В.С.Калашник, І.В.Качуровський, В.І.Конonenко, Л.О.Симоненко, О.І.Сімович, І.В.Шапошникова та інші мовознавці.

Паралельність площин людського життя та предметного світу флори взагалі "вважають найкращим поетичним стилем у всіх народів, бо поетична природа слова криється в етномовній пам'яті, а коріння його метафоризації – у глибинах передусім національної свідомості"¹. Однак вивчення особливостей художнього вживання, здійснення компаративного аналізу флороназв як стилістем та експресем у сучасній лінгвістиці не знайшло належного висвітлення.

У колі наукового інтересу перебувають найменування зі світу дикорослої флори – гербалекеми як полістилістичні категорії з перспективою розвитку образно-естетичного потенціалу художньої семантики, реалізації різнопланових емоційно-експресивних ефектів в умовах поетичного простору II половини ХХ ст. Вибір, різна частотність та широта значеннєвого кола аналізованих флористичних одиниць зумовлені низкою впливових чинників власне мовного та екстралінгвального характеру, що розглядаються в комплексному поєднанні. Абсолютна більшість флороназв, які перебувають в активній стилістичній позиції, характеризуються етнічно-культурною конотованістю, національно-історичною співвіднесеністю.

Зазначимо, що лексико-стилістичне збагачення пейзажних замальовок відбувається шляхом використання назв типово українських рослинних реалій у ролі просторових деталей художнього зображення, виразно зорієнтованого на відтворення національно-локалізованого колориту. Нижче представлені зразки включення флороназв у віршові тексти репрезентують активізацію їхньої первинної семантики: *На срібнім ковилі, на сизім полині, На півдні України при лимані²; І як не любити цей безмір живий, що сповнює душу по вінця. Де пахне канупер, цвіте деревій, де серця чарує провінція³. Посилення яскравості, мальовничості в тексті досягається зосередженням образно-метафоричних утворень зі значним ступенем вияву рис конкретної чуттєвості та естетичної наснаженості стрижневих флористичних елементів: *Шуміла ковилі шовкова грива, Вовтузився їжак покотиполя, Винюхував вівсюг вологу в хмарі, Папахами яскрлі будяки⁴. За традицією поетичних уживань флористичні назви на основі метафоричного перетворення моделюють переконливо психологічні кар-**

тини природи, конотуючи біполярну емотивну забарвленість: *Сміється кожна квітка конюшину... Сміється хміль⁵; Зажурився очерет⁶*.

Здатність флористичних одиниць викликати в носіїв мови певні емоції, образно репрезентувати почуттєвий світ персонажа визначається регулярною сполучуваністю зі словами емоційної експресивності й з максимальною силою виявляється у встановленні художньої паралелі "духовний світ людини – рослинний світ". Особливе значення мають поетично релевантні одиниці – номінації бур'янів: *курай, молочай, омела, осот, пирій, полин*, що набувають статусу стилістично маркованих символів, базовим породженням різко пейзажного звучання яких виступають активізовані ознаки денотата (непривабливість зовнішнього вигляду, смакові чи нюхові властивості тощо).

Фіксацію трагічно-драматизованого стану людської душі яскраво ілюструють образно-символічні утворення з актуалізованим комплексом емосем "безвихідь, зневіра, відчай; неподоланий сум, страждання", властивих флоризмам, на зразок: *Ні роздумів, ні болю, ні емоцій – усе переплелось пирієм⁷; Спізнавши молочай розлуки і розпуки, мовчать вона і він, та розмовляють руки⁸; Розлуки біль, душі гіркий полин⁹*. Зазначимо, що для української поезії, зі збереженням усталеної традиції, характерним є ототожнення *полуну* (за ознакою гіркоти) із нещасливою, понівеченою долею.

Семантико-стилістична домінанта негативізму ("зловорожість, небезпека"), закріплена в глибині етнічної свідомості мовців за окремими рослинними номінаціями, знаходить адекватне відображення в подальшій практиці віршового слововживання з яскраво вираженою активізацією мотиву суспільно-політичного життя нації, наприклад: [...] *обсів нас буркун та пирій¹⁰*.

Колористично та одоративно означений поетизм *хміль* виступає з полярною оцінною семантикою й символізує щасливе, квітуче, сповнене молодості та сил життя: *Дорога наша хмелем перевита, Зеленим, і пахучим, і п'яним¹¹*. Випадки побудови словесного ряду флоросимволів зі спільним стилістичним забарвленням поетичного піднесення – "всесвітнє визнання; світла слава; вічне поминання" фіксуються контекстом: *І Атланту в ноги – муррою, квітом, хмелем і плющем¹²*.

Одночасна взаємодія фонових знань носіїв мови та безпосереднього контекстуального оточення актуалізує образне осмислення найменувань окремих рослинних реалій (насамперед етнографізмів: *подорожник, полин, спориш*) як оберегів людської долі: *І сам я відаю про те, Що недаремно подорожник Біля доріг моїх росте¹³*. Семантика захисництва таких флоролексем ускладнюється співзначеннями "зцілення, душевний спокій": *Дай тільки неба в натомлену душу І подорожник до ран приклади¹⁴; Хто вигадав це слово [любов], де й коли, що як женьшень від розпачу і згуби¹⁵*.

У семантиці ряду поетичних флороназв закладені значні образні перспективи, спрямовані на розвиток асоціативного співзначення "місце народження – мала батьківщина". Досить часто флористичні одиниці, що виступають у ролі метонімічних деталей (часто символічного характеру) мовностилістичного творення образу України, активно поглиблюють мотиви патріотизму,

туги за рідним краєм: *Ой наснитъся мені полин у далекому полі¹⁶; Там бу- реться похмурий амарант і айстри [...] О, як би я туди до вас хотів¹⁷.*

Образно-асоціативне осмислення людиною свого суспільного призначення активізоване в межах смислового поля мовновиражальних засобів аналізова- ної лексико-семантичної підсистеми. У суцільному контексті власне етнічної символіки, пов'язаної із провідною ідеєю запоруки щасливої долі українського краю, флоризоване вкраплення, представлене лексемою *трой-зілля*, символізує незабутні сторінки трагічного минулого рідної землі: *Буду шити-мережити інший рушник, Що кінця ні початку не має, А на ньому Вкраїни коханої крик І трой-зілля із гаю-розмаю¹⁸.* Значне посилення ідейної виразності тексту на- скрізного громадянського звучання здійснюється внаслідок смислової органі- зації за принципом стилістичного контрасту словесних образів-символів зі світу флори, що виступають репрезентантами критеріїв оцінності людського життя: *Ти оглянься на свій слід... Що на нім росте – любисток Чи колючий глід. Ти оглянься на свій шлях... Там пшениця колоситься Чи бур'ян у тлях?¹⁹*

Продуктивно виступають флоролексеми національно-культурними зна- ками усвідомлення глибинних витоків духовності, збереження рідних коренів, завдяки чому набувають естетики ментальнісного характеру: *І присягнись на отчім спорищі. Не одступить від першого завіту²⁰; Любисток і м'ята. І хата як хата²¹.*

Високого поцінування набувають образно-символічні вияви флористич- них одиниць – втілення життєвих орієнтирів персонажа, у яких виявляється національна специфіка – "волелюбність, відчайдушність": *По всіх світах но- сило, мов курай²²; [...] піду байдюю на Січ, я ж перекотиполе²³.* Етносимво- лізм *перекотиполя* (*покотиполя*) поглиблюється появою стосовно нього художньо-літературних асоціацій, пов'язаних з емігрантською долею чи зра- дництвом; при цьому простежується формування негативно-оцінної семанти- ки "непостійність; хибні переконання": *У нашому роду покотиполе було од- роду і понині – е!²⁴*

Багатогранний спектр значеннєвості флористичних стилістем виявляеться в конотації флоризмом понять "недбалість, безтурботність": *Добре тобі, ти – парубок, перекотиполе, А дівці треба тримати руки замком...²⁵.* На основі фізіологічних та психологічних відчуттів вдалими увіразниками обра- зного відтворення жіночих рис виступають рослинні номінації з активізова- ними ознаками "ніжність, лагідність": *Для мене ти – це тиха ковила²⁶, – на противагу полярно конотованим: *Ти – збуджена й жалка, мов кропива²⁷.* Окремі поезії презентують функціонування флоролексем у межах усталеної парадигми "зовнішність людини – рослина", яка виникла за колористичною схожістю, наприклад: *Пролилось молоко молочаю в туманець її русих во- лось²⁸.* Стилізованим засобом творення образу ліричного героя постає по- етизм *ковила* як естетизована деталь художнього змалювання зовнішності: *І довгі вії – наче ковила²⁹; Чуби мов ковила³⁰.**

Отже, аналізовані флористичні одиниці в межах художньо-поетичного мовлення окресленого хронологічного періоду характеризуються семантико-

стилістичною неоднорідністю та широким спектром прояву зображально-виражальних потенцій. З огляду на поліфункціональність та смислову багатогранність флоролексем наше дослідження далеко не вичерпує усіх аспектів їхнього використання з різноманітними стилістичними настановами. Значної конкретизації потребує розробка питання про функціонування назв рослин у ролі поетичних заголовків, як основи для творення порівнянь, метафор. Важливу ланку досліджень становлять флористичні найменування, вживані з предметно-понятійним значенням, приналежні до стилістично нейтрального номінативно-функціонального типу.

¹Жайворонко В.В. Лексична підсистема і значення мовних одиниць // Мовознавство. – 1999. – № 6. – С. 41; ²Вінграновський М.С. Поезії. – К., 1971. – С. 145; ³Сингаївський М.Ф. Спадщина. – К., 1977. – С. 95; ⁴Зінчук С.С. Закон вірності: Поезії. – К., 1984. – С. 61; ⁵Костенко Л.В. Вибране. – К., 1989. – С. 116; ⁶Олійник Б.І. Вибрані твори : У 2 т. – К., 1985. – Т. 1. – С. 197; ⁷Луценко Д.О. Усе любов'ю зміряне до дна: Лірика. Поєми. Пісні. – К., 1994. – С. 341; ⁸Базилевський В.О. Вибране. – К., 1987. – С. 131; ⁹Забашта Л.В. Вибране. – К., 1977. – С. 81; ¹⁰Базилевський В.О. Вертеп: Хроніка душі (Вірші, поема). – К., 1992. – С. 119; ¹¹Ющенко О.Я. Цвіт дружби. – К., 1954. – С. 162; ¹²Жиленко І.В. Вибране. – К., 1990. – С. 181; ¹³Талалай Л.М. Вибране. – К., 1991. – С. 61; ¹⁴Руденко М.Д. Поезії. – К., 1991. – С. 79; ¹⁵Базилевський В.О. Зазнач. праця. – С. 226; ¹⁶Підпалый В.О. Сині троянди. – К., 1979. – С. 105; ¹⁷Стус В.С. І край мене по-чус. – Донецьк, 1992. – С. 178; ¹⁸Забашта Л.В. Земля Антеїв. – К., 1971. – С. 11-12; ¹⁹Воронько П.М. Подорожник. – К., 1995. – С. 187; ²⁰Олійник Б.І. Вибрані твори : У 2 т. Цикли та поєми. – К., 1985. – Т. 2. – С. 175; ²¹Луквіч М.В. Сади цвітуть під небесами. – К., 1998. – С. 165; ²²Базилевський В.О. Зазнач. праця. – К., 1987. – С. 185; ²³Калинець І.М. Слово триваюче. – Х., 1997. – С. 386; ²⁴Підпалый В.О. Поезії. – К., 1982. – С. 47; ²⁵Драч І.Ф. Сонячний Фенікс. – К., 1978. – С. 100; ²⁶Руденко М.Д. Заграва над серцем. – К., 1999. – С. 109; ²⁷Гнатюк І.Ф. Вибрані вірші та поєми. – Львів, 1995. – С. 172; ²⁸Базилевський В.О. Зазнач. праця. – К., 1987. – С. 79; ²⁹Чубач Г.Т. Небесна долина. – К., 1993. – С. 217; ³⁰Драч І.Ф. Лист до калини. – К., 1990. – С. 88.

Світлана Шуляк,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ПОРІВНЯННЯ З ФЛОРИСТИЧНИМ КОМПОНЕНТОМ У ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА

Порівняння як стилістична категорія вивчалася ще давньогрецькими філософами та римськими ораторами. Воно було об'єктом вивчення логіки, лінгвістики, літературознавства та інших наук.

Великого значення надавав дослідженню порівняння О.Потебня. Він вважав, що пізнання здійснюється за допомогою порівняння того, що пізнається, з раніше пізнаним¹, що висхідною точкою думки є сприйняття явища, котре діє на чуття; але у власне порівнянні це явище аперцептується чи пояснюється двічі: спочатку в тій половині порівняння, яке виражає символ, потім – разом з ним у другій половині, зміст якої стає більш близьким для суб'єкта

думки й менш доступним для безпосереднього сприйняття². Значить, порівняння є як засобом пізнання світу, так і результатом пізнання.

Мовне порівняння – компаративема – це будь-яка конструкція мови, яка реалізує пізнавальний акт встановлення тотожності, схожості й відмінності, тобто синтаксичне утворення, основу змісту якого становить компаративна семантика³. Воно характеризується надзвичайною різноманітністю позначуваних об'єктів довкілля, на яких може ґрунтуватися компаративна семантика. Серед них одне із провідних місць належить флоролексемам. Аналізуючи порівняльні конструкції, що містять рослинні назви, Л.Голоух виділяє такі їхні функції: зображення зовнішності людини, її внутрішнього світу, соціального становища тощо⁴. Дослідниця вказує на корелятивні відношення, які виникають у структурі компаративем на основі асоціативних зв'язків між рослинними номінаціями та іншими поняттями і явищами: *Людина – Рослина, Побутова реалія – Рослина, Абстрактна реалія – Рослина*. Пор. також зіставні компоненти, які аналізує О. Дубовик: *Рослина – Людина, Рослина – Соматизм, Рослина – Міфічна істота, Рослина – Природа, Рослина – Елемент неживої природи, Рослина – Абстрактне поняття, Рослина – Тварина*⁵.

Порівняння як елемент ідіостилю окремих письменників вивчали В.С.Ващенко, В.С.Ільїн, А.К.Мойсієнко, П.А.Морозов, В.В.Образцова та інші мовознавці. Аналізуючи образне слово в аперцепційній системі поетичного тексту, А.К.Мойсієнко зазначає, що світ предметних порівнянь у системі цілого передбачає конкретизацію на основі: а) зовнішньовізуальної подібності предмета; б) зіставлення певних властивостей; в) абстрактно-уявної подібності⁶.

Ця стаття присвячується вивченню порівнянь із флористичним компонентом у поезії Євгена Гуцала, що передбачає визначення структури цих порівнянь та опис оцінно-емоційної семантики флоролексем, що входять до їхнього складу.

У поетичному тексті Євгена Гуцала знаходимо різні порівняльні засоби:

1) порівняльні сполучникові конструкції: *Верба в тумані кругла, наче дзвін, туманний дзвін туманного світання, і водопій сивіє, наче кінь, що з водою воду п'є туманну* (281)⁷;

2) порівняльні безсполучникові конструкції з орудним відмінком: *Взимку Я назвав тебе квіткою. І навесні Ти зелене пагіння пустила угору І зацвіла. Прилетіли пташки, Посідали на плечі твої, защебетали...* (17);

3) поєднання сполучникових конструкцій і безсполучникових побудов з орудним відмінком: *Ликера стала конопляним цвітом, який гірчить так, як весняний дим* (23), *І чорнобривці квітнуть так, як півні, і півні чорнобривцями цвітуть* (317);

4) порівняльні конструкції на основі протиставлення: *Не води весняні, а музика флейти розлита, а музика флейти синіє у чорних лугах. І в чорних полях зеленіє, напевне, не жито, А віща жага. Невмируща весняна жага* (31).

Розглянемо конструкції з експліцитним показником порівняння, тобто сполучникові утворення. Спиратимемося на тезу О.Некрасової про те, що "слово, яке виражає предмет чи явище, пояснювані через зіставлення з чим-

небудь, будемо називати суб'єктом порівняння, а слово, що називає предмет чи явище, ужиті для порівняння, – об'єктом порівняння...⁸

Аналізовані нами порівняльні конструкції, що містять флористичний компонент у своєму складі, являють собою такі семантичні кореляти.

1. Рослина (плід) – Людина (частина тіла). Ця модель репрезентує переважно порівняння, де суб'єктна частина представлена флоролексемою дуб, яка зумовлює вибір відповідних об'єктів на позначення осіб чоловічої статі (конструкції зі сполучниками *як, мов, немов, неначе*). В основі таких порівнянь – професія або заняття: *"неначе різьбярі", "неначе лірники", "неначе кобзарі"*; соціальне становище: *"мов дука"*; родинні стосунки: *"як побратими", "немов дядьки"*; якісні ознаки: *"як витязь"*: *Дуби, неначе лірники. Й неначе із кобзами осліпні кобзарі... Берези мовчки слухають – і плачуть У присмерках вечірньої зорі...(78); Дуби позгорбилися, неначе різьбярі, що над різьбою горбляться й зітхають (291; Червоний дуб тут – мов багатий дука, що у горностаї зодягнувся...(306); Качки від ставу йдуть, біліють снігом першим. У теплих сіряках, немов дядьки, дуби (152); Дуб стоїть, як витязь древньоруський, У шоломі, і вартує шлях... Скоро, скоро перелітні гуси Нам притягнуть зиму на хвостах (111).*

Флористична парадигма суб'єктів порівняння досить активно функціонує в конструкціях, де об'єктним компонентом виступає мати, наприклад: *... і, як мати, стала за селом тополя, що чекає сина, а його нема (17); Смутна, зів'яла мальва на причілку хати, червоний жар в квітках погаснув і затих. Така ота зів'яла мальва – наче мати, що сліз сухих не виплаче з очей сухих (152); Береза полум'ям палає русим, палає вдень, палає уночі. Я її, неначе матері, вклонюся й поплачу мовчки на її плечі(308); ...і тополя із голубом в листі – наче мати з дітям у вогні...(223).*

Іноді подібні компаративеми є основою цілого вірша; у розгорнутих синтаксичних структурах виявляємо дистанційні порівняння: *Дуби прийшли із сивого століття, Спинились у діброві за селом, Як побратими, обнялися віттям Під небокраю голубим крилом (78).*

2. Людина – Рослина. Окрему парадигму становлять флоризми, що виступають елементами портретної характеристики людини. Це зумовлено зоровими, дотиковими та одоративними ознаками їхніх денотатів: *Я сьогодні погляди збираю – карі, сині, темно-голуб – і неначе проліски зриваю, в пам'яті складаючи собі (31) – "погляди, наче проліски"*; *Таємничий, радісний, святковий – навіть сам себе не впізнаю! – погляди збираю чорноброві, наче ряст в весняному гаю (31) – "погляди, наче ряст"*.

Заслуговує на увагу порівняльна конструкція *обличчя, як дві лілеї*. По хвилях натовпу вечірніх, як дві лілеї по воді, веселі, буйні, непокірні плывуть обличчя молоді (125). У стародавніх греків ця квітка була символом краси й красномовства⁹, а в поезії Є.Гуцала вона стає ще й символом молодості, натхнення, кохання, невпокорення.

Нерідко певний сегмент суб'єктної частини, на який спрямовується порівняльна ознака, може бути виражений займенником, що не має конкретної

вказівки на денотат¹⁰. Порівн.: *Вишня в музиці цвіту – учімося в вишні страждати й любити. Ми цвітемо, як вишні, й одквітнемо тільки колись! (196); Із кожним роком дальшаєш мені – так зірка в чорну безвітне часу пада... Ти, мов любистку золота досада, яку колись я звідав навесні (27); Не відцвіли ще ми й не відспівали, як вивільга, як дивина, як хміль! (105).*

У поезії Є.Гуцала своєрідним динамізмом вирізняються конструкції, в яких суб'єкт порівняння стає об'єктом і навпаки, наприклад: *Йй слалася дорога нелегка, та яблуня не боялась світу. Вона прийшла, мов дівчина, яка На яблуню скидається розквітлу (206).*

3. **Рослина – Абстрактне поняття:** *Дівочеє тіло зорі мені й досі біліє, і досі сивіють попин та чебрець, наче біль, і там, на Шляху на Чумацькім, у небі зоріють чумацькі кістки і чумацька розсипана сіль...(33); В наших зустрічах криються наші розлуки. Наше щастя гірчить, як полин навесні. Хай тебе возвеличать цей біль і ці муки. Не забудься мені! Пам'ятайся мені...(55); Пора прощання – осінь золота... Цей світ одцвіє, як одцвітає сонях!.. З душі моєї смуток обліта, і павутинки срібляться на скронях (81). Якщо в першому прикладі (полин та чебрець, наче біль) флористична назва безпосередньо несе семантику смутку (тут дається взнаки і народнопоетична традиція), то в наступних порівняльна конструкція отримує таку семантику завдяки дієслівному компоненту (щастя гірчить, як полин, світ одцвітає, як одцвітає сонях). Проте найчастіше флоризм сонях (соняшник) вживається в порівняльним компонентом для зображення краси рідної землі, батьківщини: *І враз на чужині постане, мов салах, в пам'яті моїй: Вітчизна – соняшник весняний цвіте на грані польовій (39).**

Фольклорна традиція олюднення рослинного світу проступає в такому метафоричному порівнянні з флоролексею папороть: *Згадається: стріляє дзьобом дятел – трипала птаха, жовта голова, і папороть задумалася крислата, немов розгадка загадки жива (115).*

У поетичному ідіолекті Є.Гуцала лексичні одиниці флористичної семантики корелюють у порівняльних парадигмах на позначення **природних явищ** (*Синіють сливи, наче синій град, що на гіллі повис – і не спадає (254); Під березою ген підберезник смаглявий. Краплі мряки, як мак голубий, мерехтять (172); Зигзагами зламались грому чорні ребра – день вигинав хребет, день блискавками квіт... Конвалій яр – мов грім, що знагла трощить небо, фіалок яр – мов грім, який ламає світ (234)); історичних реалій (Тополя голубим шепоче листям вслід вітру, наче вслід сліпій орді, і очерет, немов козацькі списи, й козацька чайка-місяця на воді (148); В сухій сопліці соняха зітхає вітер. Неначе скіфські баби, гарбузи мовчать (152)) тощо.*

Отже, проаналізовані приклади свідчать, що порівняння в поезії Є.Гуцала обіймають численний ряд флоролексем на позначення як об'єктного, так і суб'єктного компонентів.

¹Потебня А.А. Из записок о русской грамматике. – М., 1981. – С. 17;

²Потебня А.А. Мысль и язык // Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М., 1990. – С.

44; ³Шаповалова Н.П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові : Дис... канд. філол. наук. – Донецьк, 1998. – С. 153; ⁴Голоюх Л.В. Порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту (на матеріалі сучасної української історичної прози) : Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1996. – С. 1; ⁵Дубовик О.Ю. Образы флористики в художественном тексте (на материале американских поэтических произведений XX в.) : Автореф. дис... канд. філол. наук. – Одесса, 1997; ⁶Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша : Дис... д-ра філол. наук. – К., 1997. – С. 116-117; ⁷Тут і далі цитати за виданням: Гуцало Є.П. Твори : У 5 т. : Поезії, статті. – К., 1997. – Т. 5; ⁸Некрасова Е.А. Сравнения в стихотворных текстах // Некрасова Е.А., Бакина М.А. Языковые процессы в современной русской поэзии. – М., 1982. – С. 45; ⁹Заверуха Б.В. Квіти дванадцяти місяців. – К., 1986. – С. 128; ¹⁰Мойсієнко А.К. Зазнач. праця. – С. 115.

Марина Уманська,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВІРШОВИЙ ПЕРЕНЕС У ПАЛІНДРОМНОМУ ТЕКСТІ

На думку багатьох дослідників, специфіка поетичного синтаксису визначається його залежністю від ритмічної організації вірша, а саме: від основної ритмічної одиниці – рядка. Особливість декодування певної віршової структури полягає у виявленні "слабких" та "сильних" позицій, "що мають суттєве значення для розуміння тексту поетичного твору"¹. Прикладом "сильної" позиції є кінець віршового рядка.

Семантико-синтаксична завершеність рядка – норма для будь-якої системи віршування. Однак ця норма може порушуватися віршовими переносами – *enjambements* (фонетичне прочитання франц. слова *engambement*, що перекладається як перенос у віршуванні).

Визначаючи власне *enjambement*, допускають широке його розуміння: будь-яка розбіжність ритмічного членування віршованої мови зі змістовим та синтаксичним членуванням речень, що входять до її складу; та вузьке: перенесення частини речення чи частини тісно пов'язаної групи слів з одного рядка в інший². Останнє, вузьке визначення, відповідає розумінню цього явища в семантико-синтаксичній будові вірша, яке ми знаходимо в працях таких вчених, як Л.В.Щерба, Г.О.Винокур, В.М.Жирмунський.

Віршовий перенос належить до найбільш важливих та специфічних категорій поетичного тексту. Його змістова роль, пов'язана із розриванням інтонаційної лінії, неодноразово акцентувалась у дослідницькій літературі. Ще Ю.М.Тинянов у праці "Проблема віршової мови" показав, як в умовах "єдності та стислості віршового рядка" синтаксично не мотивований *enjambement* стає "семантичним засобом виділення слів". У семантико-синтаксичній структурі вірша перенос може перерозподіляти основні та "змінні" значення слів, оживити стерту мовну метафору, "відновити у правах" службове слово, піднімаючи його до рівня "рівноправних слів"³.

Дослідники розглядають перенос поряд з іншими засобами створення ритмічної невідповідності⁴. В.М.Жирмунський, говорячи про перенос, зазначав, що

"будь-яка розбіжність синтаксичного членування із метричним є художнім дисонансом".⁵ На експресивну функцію переносів звернув увагу Л.І.Тимофєєв.⁶

Щодо загальних, властивих власне *enjambement*'у ознак, то його обов'язковою ознакою є наявність сильного інтонаційного розлому на зразок каденції (*l'intonation calmante, relachée* за С.І.Карцевським) та більш слабкого інтонаційного розлому на зразок антикаденції (*l'intonation tendue, incitante*) у кінці того ж самого рядка (у випадку "*contre-rejet*" чи в кінці попереднього рядка (у випадку "*rejet*"); його ж факультативною ознакою слід вважати міжрядкову паузу: за експериментальними даними дослідників, у деяких випадках переносу міжрядкова пауза зникає, а кінець рядка оформляється мелодійними засобами, так званою паузою, "що звучить".⁷

Роль переносу в поезії ХХ ст. якісно відрізняється від його ролі в класичній поезії ХІХ ст. Поезія ХХ ст. значно поширила уявлення про можливості *enjambement*'а та з очевидністю довела, що перенос є важливим структурним та смисловим компонентом вірша. Виступаючи у функції ритмічної невідповідності, *enjambement* дестабілізує мовленнєву структуру твору, протиставляючи два коди – віршовий та мовний. За таких обставин перенос є вторгненням випадкового в порядок та гармонію, конституювані ритмом. Разом з тим *enjambement* демонструє "опір матеріалу", дозволяючи гостріше пережити певну "укомплектованість" віршової структури. Долаючи автоматизм віршової форми, *enjambement* у поезії ХХ ст. виступає "як фермент емфатичного напруження в поетичній системі".⁸

Особливе місце посідає *enjambement* у структурі паліндромних віршів. Розглянемо можливі варіанти переносу на декількох прикладах.

а) Високо Гюго косив...

І Сиваша висі
Он Бог обно-/
вив,
Бо ж об-/
вив/
у

Мак... А ви душу – дивакам... (с. 39)⁹.

б) А тата-/

ри – в вир! (с. 54)

Як бачимо, рядкоподіл у деяких позиціях наведених фрагментів збігається зі складоподілом та розбиває слова на дві частини. Це не випадковість: для того, щоб не був порушений принцип написання рядкового паліндрома і щоб привернути увагу читача до конкретного слова, автор використовує прийом переносу. К.Тарановський вважає, що такі випадки переносу є досить рідкими в практиці написання віршів: "...рідкими випадками анжамбману є ті, які ділять слово на дві частини"¹⁰. Але практика написання паліндромних віршів доводить, що в їхній структурі такий вид переносу є досить поширеним. Наведемо ще ряд прикладів:

- а) В кабак, в/
бар "Краб" (с. 76).
- б) Юно, коню, юно, коню!
Виміри щирі ми в/
Вуха жаху, в/
Вороняччя норів (с. 76).

На основі прикладів можемо говорити про рядкоподіл, що відокремлює проклітику та енклітику від наголошеного слова та розбиває мовну одиницю на дві частини. У другому випадку enjambement-rejet розбиває компоненти, які не допускають подальшого членування на синтаксичному рівні (прийменник та повнозначне слово: "в / вуха"). Внаслідок такого синтаксичного розлому прийменник та іменник "вивільнюються" з-під влади один одного. Розривання тісного синтаксичного зв'язку в кінці рядків фактично перетворює enjambement в автометаопис. Перенос розбиває синтагму на частини та розташовує їх з різних боків сусідніх віршових рядків. Саме на подібних прикладах можемо побачити в структурі твору семантичні зрушення, що створюються переносами. Річ у тому, що синтагматичне прочитання віршового тексту завжди йде попереду власне вербального, цілісно-текстового. Звідси – багатозначність віршової мови, її підвищена змістова наповненість.

- а) Римо, ти – жито. Мир/
Тримала, вишивала мирт.
- б) ...У нурт – струну/
Мови, де дивом –
І леза на зелі. (с.25)
- в) Бузок вивив козуб,
У краєвиди в'є арку,
В'є у світ і всує... в!
Ноти чужини нижучи тон...

У першому з прикладів перенос відриває додаток від присудка. Інверсійність конструкції паліндромного вірша гармонійно вписується в загальну тканину твору; перенос відбувається на початку фрази. У другому прикладі одне речення складається з трьох графічних рядків. Перенос теж відбувається в середині фрази та розбиває іменникове словосполучення: струну мови. Третій уривок – приклад переносу, який відбувається на початку фрази, відокремлюючи прийменник від іменника. Ці приклади дають можливість говорити про різний характер граматико-смислового розриву поетичного рядка.

Звертає на себе увагу той факт, що, досить часто натрапляємо на приклади, у яких на окрему позицію виносяться вигуки, сполучники, займенники, прийменники. Виокремлення одного слова несе на собі особливу стилістичну функцію. Це слово має подвійну наголошеність: емпатичну наголошеність на початку рядка та логічну наголошеність у кінці рядка. Ця подвійна наголошеність виправдовується контекстом. У паліндромах винесення окремого

слова робиться автором не просто для графічного оздоблення твору, а, зважаючи на принцип конструювання та на спосіб сприйняття таких творів, також для зосередження уваги читача на одному з "розірваних" слів, які іноді є навіть ключовими для всього твору. Такий перенос спостерігається не тільки на початку, у середині, але й у кінці твору, іноді він є у всіх трьох позиціях навіть в одному творі.

Щоденно сум'яттям у сон не дощ,
А та габа багата...
//
Ви... Де жереб береже Див.
О/
Вічна рамо помаранчів,
Ми зазеленили не леза зим
(Он габа зими – дими за багно),
Ми зносили сон зим
У жарі міражу –
І дотиками маки тоді, і жур оп'яня по ружі,
І лип шпилі,
//
Ви... де жереб береже Див.
І ми з Вами – зима в зимі.

Цей вірш є типовим прикладом використання прийому *кільцевого переносу*. Автор за допомогою цього прийому вводить у вірш повтор рядка, який дає поштовх до розуміння задуму автора та розкриття суті твору.

Використання віршового переносу в різних стилістичних функціях дозволяє говорити про його структурні та семантичні особливості, зокрема ритміко-інтонаційні, які в кожному конкретному випадку враховуються авторським чуттям контексту.

¹Винокур Г.О. Слово и стих в "Евгении Онегине" // Пушкин. Сб. ст. – М., 1941. – С. 162; ²Беляев В.Ф. Основная терминология метрики и поэтики // Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – С. 574; ³Тынянов Ю. Проблема стихотворного языка. – Л., 1924. – С. 63-70; ⁴Холшевников В.Е. Перебои ритма как средство выразительности // Холшевников В. Е. Стихovedение и поэзия. – Л., 1991. – С. 209-224; ⁵Жирмунский В.М. Теория стиха. – Л., 1975. – С. 157; ⁶Тимофеев Л.И. Очерки теории и истории русского стиха. – М., 1958. – С. 43-48; ⁷Златоустова Л.В. Фонетические единицы русской речи. – М., 1981. – С. 56; ⁸Федотов О.И. Основы русского стихосложения: Метрика и ритмика. – М., 1997. – С. 240; ⁹Мойсієнко А.К. Віче мечів: Паліндроми. – К., 1999. – С. 39. Тут і далі в дужках зазначаємо лише сторінку; ¹⁰Тарановський К. Некоторые проблемы анжамбмана в славянском и западно-европейском стихе // О поэзии и поэтике. – М., 2000. – С. 371.

МОВЛЕННЄВА РЕАЛІЗАЦІЯ МАГІЧНО-ПРАКТИЧНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ
УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Традиційно визначальною рисою замовлянь вважається магічність як приписувана цим текстам народною свідомістю здатність *надприродним* чином впливати на людину, навколишнє середовище й надприродні істоти¹. Антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ, який передбачає їх розгляд з позицій мовця, носія мови, робить, на нашу думку, некоректним уживання поняття "надприродне" до опису її характеристики замовлянь, оскільки це поняття окреслилося в людській культурі набагато пізніше за формування жанру замовлянь і є характерною рисою іншої світоглядної системи². Тому терміном "замовляння" варто позначати словесно-магічні тексти, які призначені самим фактом свого виголошення впливати на хід подій із метою змінити його в бажаному напрямку. Віра у всемогутність сказаного, в обов'язковість здійснення бажаного вирізняє замовляння серед інших мовленнєвих жанрів.

Замовляння складають важливу частину сакрального езотеричного досвіду українського народу. Магічність замовлянь якраз і полягає в тому, що вони функціонують у межах своєрідної світоглядної системи, є її яскравою словесною реалізацією.

В основі замовлянь – особливе ставлення до мови, неконвенційне сприйняття словесного знака. Зв'язок між назвою предмета й самим предметом мислиться не уявно-асоціативним, а матеріально реальним і відчутним, тобто слово сприймається як знак не символічний, а іконічний. Ім'я означає, виявляє сутність позначуваного явища. Слово мислиться і як знак індексальний: коли його використовують у конкретному мовленнєвому акті, уявляється актуально присутнім референт. Вплив на ім'я є впливом на його носія, оскільки ім'я – невід'ємна частина людини, а вплив на частину предмета, згідно з найдавнішими уявленнями, є дією на весь предмет³. Тому обов'язковим елементом багатьох замовлянь, передусім лікувальних, є називання імені людини – об'єкта словесно-магічного впливу: "*Ти, пристрїт, розїйдись з народженого, хрещеного (ім'я)*" (Ч, с. 58); "*Щоб рабу Божому (ім'я), рожденому, хрещеному, молитвеному, зуби не болїли, не щемїли до самого віку*" (СМ, с. 58). Ці елементи заговірних текстів указують на референт (конкретну людину) й актуалізують сигніфікат (обов'язково й необхідно пов'язуються із сутнісними рисами цієї людини).

Правильно поєднаними й вчасно промовленими словами можна, за народними віруваннями, досягти всього: вгамувати бурю, викликати дощ, побороти хворобу, викликати кохання, причинити шкоду чи, навпаки, від неї позбавитися – тематичне коло замовлянь надзвичайно широке⁴. У ситуації застосування замовляння слову надається "право бути Богом, тією єдиною силою, яка здатна подолати будь-яку світову біду й обернути її на користь"⁵. Навіть саме знан-

ня магічного тексту дає людині магічну владу над чимось. Це фіксують і самі тексти: *"Хто буде сю молитву знати, не буде сею болізно погубати"* (замовляння від трясавиці); *"Хто буде ці молитви читати – той не буде наглою смертю помирати!"* (замовляння-оберіг "Сон Богородиці") (ВМ, с. 69).

Те, що правильно й вчасно виголошений заговірний текст уявляється могутнім засобом магічного впливу на дійсність, зумовлює особливе ставлення до замовлянь, значну увагу до ситуації їх застосування: їх використовують лише з конкретною метою, з дотриманням ряду умов, що стосуються місця, часу виголошення тексту, виконуваних при цьому дій (часом підготовка до замовляння триває кілька днів⁶).

Дослідження свідчать, що цей жанр народної словесної творчості живий і досі⁷, хоча ставлення до тексту дещо змінилося. Практично зникло переконання, що замовляння втрачають свою магічну силу в устах того, хто повідомив його іншому⁸, хоча залишилися в силі засторога передавати текст лише від старшого молодшому, а не навпаки, запам'ятовувати замовляння з третього (часом – з першого) разу⁹, не перепитувати й у жодному разі не записувати.

Традиційно підкреслювана дослідниками стійкість текстової структури замовлянь є відносною: передбачити побудову конкретного заговірного дискурсу навряд чи можливо. Залежно від ряду екстралінгвістичних умов, насамперед від уявлень мовця щодо магічної сили окремих словесних формул, дій, які їх супроводжують тощо, може змінюватися обсяг і будова замовляння. Максимальною стійкістю, чіткістю й прозорістю структури в межах української магічної традиції характеризуються, на нашу думку, окремі магічні формули – висловлення, співвідносні у формально-граматичному плані з реченням. Відповідно, найстійкішими є однофразові заговірні тексти. У магічних формулах варіюються передусім ряди однорідних членів речення – змінюється як послідовність, так і число елементів, хоча загальною тенденцією є подібність таких структур у замовляннях різних тематичних груп. Це стосується передусім назв різних видів хвороб, частин тіла, звідки вона виганяється: *"Перелози вітряні і водяні, подумані, погадані, насплані! Я вас і визиваю, я вас і висилаю із його ніг, із його жовтої кості, із його червоної крові. Тут тобі не ходити, кости не сушити, червоної крові не ялити. Піди ти туди, де люде не ходять, де людський глас не заходе!"* (НВ, с. 281); *"Ви – соняшниці, ви – бабиці, ви подумані, ви погадані, ви в такий час сказані. Чи ви з пищі, чи ви з води, чи ви з трудов, чи ви з очей, чи ви з вітру, чи ви з крику, чи ви з пихого часу – то я вас вимовляю. З її кишок, з її живота, з її білого серця. Тут вам не бути, кишками не бунтовують, червоної крові не пить, білого серця не сушить..."* (СМ, с. 69).

Кількафразові ж замовляння є часто поєднанням кількох рівноправних у функціональному аспекті структурно-сміслових частин. Мовець може змінювати обсяг тексту за рахунок розширення його чи скорочення (додавання чи усунення магічних формул), може в певних межах змінювати послідовність висловлень. Так, скажімо, базова модель епічних замовлянь – поєднання двох функціонально відмінних розповідних висловлень, перше з яких, опи-

суючи певну магічну ситуацію, виконує інформативну функцію, друге ж виконує функцію магічної реалізації бажання через показ його як уже здійсненого або здійснюваного в процесі заговорювання, через встановлення залежності між можливістю в майбутньому шкідливої дії та певною нездійсненою умовою: *"Молодик на небі, а дуб на землі, а камінь у воді. Коли ті три брати до одного полумиска будуть їсти вставати, то тоді в Оксени рожденої, молитвяної, хрещеної будуть зуби боліти"* (Ч, с. 75). Базова модель може ускладнюватись як за рахунок деталізації, конкретизації опису, так і завдяки розширенню другої структурно-смыслові частини тексту. Причина цього – прагнення посилити магічну силу, магічний вплив тексту, конкретизувати на прям його магічної дії: *"Прийшов чоловік золотий, взяв золоті дійниці, пішов у золоті загороди, надовів золотого молока у золоті дійниці, уцідив золоте молоко у золоті тиски – стала золота сметана. Назбирав золотой сметани у золоті колотовки, сколотив золоте масло, наклав у золоті ратівки, поніс золоте масло у золоте місто. Хто золоте масло уздрів – той ся розстрів"* (СМ, с. 69); *"Молодик молодий, в тебе хрест золотий! Місяцю Владимиру! Вас три брати: один на небесах, другий на морях, третій на землях; коли ви до одного стола зійдетеся пити, гуляти, бенкетувати, – тоді у народженого, хрещеного Івана (або інче) будуть черви оживати! Коли мертвий чоловік буде оживати, то тоді у рожденого, хрещеного Івана в зубах черви болющі оживати! Коли мертвий чоловік буде ходити, тоді в зубах черви будуть боліти і крутити!.."* (Ч, с. 76).

Замовляння діють, як правило, у ситуаціях стресу, тому в цих текстах яскраво виявляється суб'єктивно-модальний зміст, актуалізовуваний граматичними й синтаксичними засобами: у замовляннях частотними є спонукальні й бажальні синтаксичні конструкції, значна кількість магічних формул вимовляється з окличною інтонацією, повтори дозволяють уточнити, конкретизувати образ бажаної мети: *"Як навідліг рукою не робити, так моєму лицу і тілу від нікого не боліти. Як неба й землі нам не міряти, так і мене не наврокувати!"* (Ч, с. 208).

Мова замовляння символічна: окремі слова є сконденсованим виявом цілого комплексу пропозицій, за словами виявляється закріпленою ціла міфологема (З, с. 199-200): *"Перелоги ходили коло дороги, а я ті перелоги на очерета, на болота, на попові ворота, а з попових воріт – сатані в живіт"* (НВ, с. 281). "Перелоги" – назва хвороби – виступає в позиції активного суб'єкта дії: замовлянням властиві анімістичні уявлення про хворобу як істоту й розуміння фізичного й душевного стану як чогось матеріального – хвороба приходить, відтак її можна вигнати¹⁰. Дієслово "ходити" позначає не просто пересування в просторі, а магічне переміщення в магічному світі: це збільшення/ зменшення буття суб'єкта щодо тієї чи іншої просторової координати (З, с.289-290). І "дорога" осмислюється як місце, що пов'язує "цей", нормальний світ і антисвіт, місце перебування лихого й шкідливого. "Ворота" ж є межею цих двох світів. "Очерета", "болота" – типові локативи на позначення місць вигнання недуги, її перебування, "лихих" місць антисвіту замовлянь: *"Я се більмо на дикі степа, на дикі болота висилаю"* (НВ, с. 277); *"Я й одсилаю*

і на очерета, і на болота, і на великі ліса, і на дику птицю" (замовляння від крикливців) (Ч, с. 65).

Як бачимо, мова замовлянь – символічно-образна. Але особливості замовлянь як магічних текстів виявляються не на рівні окремого слова, а на рівні синтагматичному, бо й образно-символічне, магічно-міфологічне значення окремих слів реалізується лише в межах контексту. Тільки завдяки своєрідним зв'язкам між предикатами та актантами й детермінантами змінюються денотати й сигніфікати слів, і таким чином твориться своєрідна магічна реальність, у якій актуалізовані зв'язки різних об'єктів за подібністю, суміжністю тощо. Магічна предикація встановлює й актуалізує особливі відношення між названими явищами.

Синтагматика слів своєрідна, визначається законами не логічного мислення, а образно-чуттєвого сприйняття дійсності. Тексти замовлянь семантично складні, різнопланові, мають денотативну співвіднесеність не тільки з об'єктивною дійсністю, а й з реальністю модельованою: заговірні тексти репрезентують особливу картину світу. Провідним виявляється принцип магічної аналогії, найяскравіше виявлений у паралелістичних формулах: явища зіставляються, порівнюються за певною ознакою з упевненістю, що словесно позначена тотожність здійсниться насправді: *"Як в сього гребінка не болять ні його руки, ні його зуби, то хай так і в нас ніщо не болять"* (НВ, с. 189). Замовляння представляють і максимальну неузгодженість предметів і їх ознак, суб'єктів і дій, дій та їх ознак тощо: *"Кам'яні сіни, кам'яні стіни, кам'яні столи, кам'яні пани, кам'яне вино п'ють. Коли вони будуть те вино пожирати, тоді на мене будуть роти роззявляти і очі витріщати"* (З, с. 184).

Дейктичні одиниці в текстах замовлянь, неповнота синтаксичних конструкцій (особливо однофразових текстів) свідчать про тісний зв'язок цих текстів із конкретною ситуацією їх застосування: *"Боже з високості, дій тіло на ції кості"* (З, с. 106); *"Ваша хата, ваша й піч, а за мною уся річ. Ваш піл, ваші й лави, а за мною усі управи"* (Ч, с. 8).

Словесно-магічний заговірний акт сприймається як долучення до сфери *sacrum*. Ситуація виголошення замовляння вимагає максимального зосередження мовця на процесі заговорювання, сприяє формуванню яскравого образу бажаної мети. Причому це, у випадку лікувальних замовлянь, характерне як для мовця, так і – що важливіше – для адресата, об'єкта словесно-магічного впливу. Адресат, як правило, не чує тексту – більшість лікувальних замовлянь промовляється швидко й пошепки, але значення має сам факт виголошення тексту: вірять не стільки в слово, скільки в магію всього комплексу застосовуваних заходів¹¹. Замовляння покликані вплинути на психофізіологічний стан людини, змінити її погляди на світ, гармонізувати її стосунки з людьми й зі світом, природою взагалі. Тому загальна модальність заговірних текстів – бажально-спонукальна.

Отже, замовляння – тексти магічно-практичного призначення. Вони покликані самим фактом свого виголошення вплинути на хід подій та змінити його в бажаному напрямку. В основі замовлянь – неконвенційне сприйняття словесного зна-

ка: слово мислиться як знак іконічний та індексальний. Завдяки своєрідному синтагматичному оточенню слова виявляють зміни денотативного й сигніфікативного елементів значень. Замовляння репрезентують особливу картину світу, є частиною сакрального езотеричного досвіду українського народу.

¹Сухобрус Г. Замовляння // Українська народна поетична творчість. – К., 1958. – Т. 1. – С. 92; ²Дюркгейм Е. Элементарные формы религиозной жизни // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения: Антология. – М., 1998. – С. 204-206; ³Фрззер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М., 1998. – С. 47-53; ⁴Вербальна магія українців. – К., 1998. – С. 25-30; ⁵Антонюк В.Г. Замовляння в мовно-нтонаційній системі української народної поезії та побутовому вжитку: Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1994. – С. 8; ⁶Українські чари. – К., 1994. – С. 7; ⁷Павлов О.Д. Замовляння як вербальна магія: Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1999; ⁸Астахова А.А. Заговорное искусство на реке Пинеге // Крестьянское искусство СССР. Искусство Севера. – Л., 1928. – Т. 2. – С. 35; ⁹Скурлатівський В. "Господи, поможи мені примовити..." (народне цілительство) // Берегиня. – 2000. – № 1-2. – С. 23; ¹⁰Астахова А.А. Художественный образ и мировоззренческий элемент в заговорах. – М., 1964. – С. 1-2; ¹¹Харитоновна В.И. Жанровая дифференциация заговорно-заклинательной поэзии // Филологические науки. – 1990. – №3. – С. 33.

Список умовних скорочень

З – Українські замовляння. – К., 1993; Ч – Українські чари. – К., 1994; ВМ – Вербальна магія українців. – К., 1998; СМ – Словесна магія українців. – К., 1998; НВ – Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991.

Ольга Молодичук,

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОЛОРАТИВУ "БІЛИЙ" (на матеріалі українських народних балад)

Кольороназви здавна привертають увагу дослідників, оскільки бачення світу в кольорі є одним з основних людських відчуттів, яке доступне розуму. Як зазначає Р.З.Міллер-Будницька, символіка кольору "...з часів давнини й до наших днів червоною ниткою проходить через усі сфери життя й мистецтва"¹.

Колірна лексика, яка стала об'єктом дослідження багатьох наук (теорії пізнання, етнографії, історії культури, психофізіології, філології тощо), не могла не привернути до себе уваги й лінгвофольклористів, бо саме уснопоетичне мовлення вирізняється особливою яскравістю та різноманітністю образно-асоціативних утворень. Кольоролексема, маючи відповідну семантику кольору, обов'язково реалізує функцію естетичного впливу на слухача або читача й виступає як експресивний і емоційний засіб. Така особливість зумовлена тим, що назви кольорів "...позначають не предмети об'єктивної дійсності, а їх якості, тобто певні фізичні властивості"².

Звичайно, людина здатна порівняно легко запам'ятовувати різні кольори та їхні відтінки, причому уявлення кольору можна викликати досить легко: для цього достатньо назвати відповідне слово. Однак потрібно пам'ятати, що

"кожна мова встановила свою систему кольорів, і ці системи нерідко відрізняються. Один народ об'єднує в одному слові синє та зелене, другий синє й чорне, третій розділяє на різні кольори ту частину спектра, яка вважається в них одноколірною..."³. Саме через кольоросимволіку в кожного народу виражається лінгвоментальний характер.

Безперечно, охопити всю кольорову гаму творів усної поетичної творчості надзвичайно важко, тому об'єктом дослідження обрано лише ахроматичні кольори в українських народних баладах, зокрема функціонально-стилістичні особливості одного із них (*білого*).

Білий колір, на думку О.І.Богословської, А.М.Веселовського, О.О.Потебні, А.Т.Хроленко та інших дослідників, – найпоширеніший у слов'янському фольклорі (звичайно, і в українському теж). Словотвірною-семантичною групою його в баладному жанрі становить передусім відповідний ад'єктив та відприкметникові деривати субстантивного (*білявина, білявочка*), адвербіального (*біло, біленько*), дієслівного (*білила, забілила*) та знову ж таки ад'єктивного (*біленький, білявий*) типу.

Семантика, точніше, семантичний обсяг назви кольору визначають за кількістю різних предметів, яким цей колір властивий або може стосуватися їх⁴. Для баладного жанру характерним є поєднання колоратива *білий* передусім із загальними особовими назвами (рідше власними): *дівка, дівча, дитя, дитиночка, Анця, Анча, хлопець*; а також із назвами речовин і матеріалів: *молоко, глина, віск, сніг, сніжок, камінь, пісок, град*; частин людського тіла: *руки, пальці, ноги, тіло, боки, личко, очі*; предметів побуту: *рушничок, скатертину, постіль, рантук*; тварин і птахів: *вівці, лебідь, гуси, гуся, качка, рибка* тощо. Деякі з цих іменників разом із прикметником *білий* є усталеними фольклорними формулами: *білі руки, біле тіло, біле лице, білі боки, білі ноги, біла береза, біла сорочка*.

Семантика епітета *білий* у наведених словосполученнях різноманітна. В одних він означає власне білий колір, уживаючись із номінативним значенням (*білий сніг, біла глина, біле молоко, білі лебеді* і т. д.); у других семантично наближається до атрибутива *світлий*, знову ж таки з переважанням прямого, колористичного значення (*білий день (днина), білий камінь*); у третіх вживається в значенні *яскравий*, і в такому поєднанні вже виразно виявляється фольклорна основа семантики (*білі зірочки, білий світ* у значенні "ранок", "світанок"); у четвертих виступає засобом естетизації образу (*білі груди, біле лице, біле тіло, білі руки* і т. д.); у п'ятих набуває значення "дорогий, милий сердцю" (*біле дитя, білі очі*).

Така різноплановість семантики насамперед впливає із символічного характеру колоратива, який, як зазначає О.О.Потебня, подібно до початкового образу, "яскравого, ярого", походив від світла та вогню (*Ярило, сонячне світло*) й лише потім наближався до білого⁵.

Особливо часто в українських баладах колоратив *білий* поєднується з лексемами на позначення людей або частин їхнього тіла. Початковий зміст цього епітета – якісно виокремити людину та її тіло зі світу природи. В на-

родних баладах оспівуються дівоче *біле(є)* тіло, *білі(ї)* руки, *білі(ї)* боки, *білі* ноги, *білі(ї)* груди, як символ краси, чистоти. На думку А.Т. Хлоренко, "прикметник *білий*, що має в фольклорі другий план значення, використовується як оцінне означення (тобто гарний, красивий)"⁶. Наведені сполучення "належать до традиційних фольклорних поетичних образів, у яких семантика прямого називання кольору нейтралізується, але нове значення "некольоровості" не відокремлюється від кольору, на підставі якого воно виникло, а стають разом із ним певну семантичну єдність"⁷.

Те, що білий колір є символом краси, вроди, чітко ілюструють такі рядки: – *Ой женися, милий, да, сєй, у неділю, Візьми собі дівча гарне, біле; Живе у нїм дівка біла. Красна, свєжа, як лілея; Коли турки воювали, Білу челядь* (тобто красивих дівчат і молодих жінок) *забирали*. Інколи цей колоратив з відповідною семантикою вживається й на означення чоловіків (юнаків): *Не пуцу тє, моя донька, на нього дивити, – ! рум'яний, і білявий, і було з ким жити*. Таке саме значення прикметника *білий* засвідчене й у сербській народній поезії, де всі предмети, гідні похвали, честі, поваги, любові, – *білі*⁸.

Навіть коли ад'єktiv прямо вказує на колір, фольклорне мовлення додатково конотує відтінки чистоти, свіжості, краси тощо: *Купай же ню (Марусеньку), моя мамко, в білім молоці; Зав'язала головоньку в біленьку хустину*. Це менше виявляється, коли колоративи характеризують тварин, птахів або інші об'єкти, проте й у такому поєднанні вони мають емоційне забарвлення: *Там плавали два білії лебеді; Ішли, ішли вівчарики з білими вівцями; Упав хлопець у білий сніг*.

Предмети білого кольору широко використовувалися в народній обрядовості та звичаях, що відображається в баладному жанрі: *Ой дай мені, моя мамко, Біленькоє плаття; Принеси мя, моя мамко, біленьку сорочку; Готуй, готуй, моя ненько, білії сорочки* (так син звертається до матері перед смертю); *Зав'язала головоньку в білу хустину. Положила головоньку на залізну шину* (дівчина кінчає життя самогубством). Можна припустити, що тут вислови на зразок *біла сорочка, біленьке плаття* означають чисте вбрання (покійника одягали в чисте). З цього приводу Г.М. Дима зауважує: "Білий колір як символ смерті пройшов довгий і складний шлях. У багатьох народів демонічні та міфічні створіння (русалка, ельфи, привиди) наділялись атрибутами білого кольору (одяг, покривала), у білому з'являється також смерть. Отже, у сиву давнину біла барва була символом суму, смерті, жалю. Тепер таким символом є чорна барва"¹⁰. Поєднання колоративу *білий* із семантикою смутку, жалоби створює в баладах виразний стилістичний ефект: *Прийшов козак молодий Аж під ворота, Його жінка Марусенька Білим покрита; ... Накриє (козак) очі китайкою – Ой якою – біленькою, Вже навкіи смутненькою*.

Традиційно в Україні жінки ходили із покритою головою, зав'язаною хусткою. Як зазначав Хв.Вовк, "старовинний звичай, що ніколи не змінювався, безумовно, вимагає, щоб волосся заміжньої жінки було заховане, і "світити волоссям" або "ходити простоволосою" вважають для неї незвичайною непристойністю"¹¹. Ця традиція яскраво простежується й у баладних рядках: *Та я видів Катерину в глибокій долині, давав легінь білий рантух нашій Катерині. – Та попід гай зе-*

ленький там пташки співають, А вже нашу Катерину в рантух завивають (рантух – головний убір заміжньої жінки в Галичині; таким чином стверджується, що дівчина, ставши жінкою, має ходити з покритою головою).

Поєднуючись з іменниками *світ, день, прикметник білий* втрачає ознаку кольоровості й виступає зі значенням "ранок, світанок": *Ой вже світ біленький, іде додому мій миленький; Із вечора свічечка горіла, По вечорі нагайка шуміла, – К білу світку милая нежива.* Синонімом до фразеологізму *білий світ* виступає сполучення *день (днина) білий (біленький)*; *Вранці раненько прийшла до миленького: – Вставай, миленький, вже день біленький; Вставай, вставай, жовнірику, бо вже біла днина!* Інші значення фраземи – "довкілля: життя": *Ой, боже мій, вучка мої... Тулько країн проходили, А білий світ не видили; Мати ж моя старенька! Нащо мене породила, На біленький світ пустила, Щастя-доли не вділила.* Не завжди легко визначити, із позитивним чи негативним забарвленням уживаються фразеологізми в тексті балади. На нашу думку, відповідно до загальної трагедійної налаштованості баладного жанру цей колоратив все-таки більше пов'язаний з мінорною інтонацією.

Кольоровість притаманна не тільки прикметникам, а й іменникам, дієсловам, прислівникам. Іменники *білявина, білявочка* мають оцінке позитивне значення, переважно стосуючись осіб жіночої статі: (син наказує матері) – *Та най мою білявину Никто не збиткує; А ти, братику, приведи ми мою білявочку* (дівчину). Як прислівник колоратив *білий* також втрачає своє основне значення і виступає символом чистоти, краси: *Якби-м тебе не любила, То би-м біло не ходила* (тобто гарно); *Уставай раненько, вмивайся біленько.* Без стилістичного навантаження вживаються відповідні дієслівні форми: *Що сі в полі забігло, – Ой чи гуси, чи лебеді?... Татарове полон женуть; Діака Катерина личенько білила.* Для вираження незадоволення ким- або чим-небудь дієслово може у складі фраземи замінити більш усталене *побити*¹²: *Щоб тебе білила лихая година, Відцуралась від мене моя родина.*

Значне місце у фольклорі посідає семіотичне й символічне протиставлення кольорів, зокрема протиставлення білого чорному. Відомий знавець слов'янського фольклору О.М.Афанасьєв, пояснюючи дуалізм у релігійних віруваннях наших предків, твердить, що вони різноманітність усіх природних явищ поділяли на дві протилежні сили: Білобога (Білуна) і Чорнобога як представників світла і темряви, добра і зла¹³.

Отже, білий колір виступає символом ясності, чистоти, радості, на відміну від чорного – уособлення зла, суму. За народною традицією, з білим пов'язані кращі якості предмета, риси людського характеру, приємні почуття. Вживання прикметників *білий, чорний* у фольклорно-образній мові завдяки їхній символічності дає змогу створити певну емоційну атмосферу: *Чорна рілля заорана, гей, гей... Білим тілом зволочена; Скажи мені ворон милий, Чи мій синок іще білий?... Його личко вже чорненьке; Та щоб моє тіло Козацькеє біле та й не чорніло; Ой летіли білі гуси Через темнії ліси; Чорна хмара наступає, Білий сніжок випадає; Ой дай мені, Шкандибенко, гострий ніж Певиймати чорний терен з білих ніг.* Таке протиставлення, однак, не може підкреслити вжи-

вання колоративу *білий* тільки як символу благополуччя, краси, всього світлого й радісного. Незважаючи на те, що у фольклорному мовленні символом нещастя, печалі, горя виступає переважно чорний колір, специфіка баладного жанру передбачає функціонування в цьому значенні й колоративу *білий*.

¹Миллер-Будницкая Р.З. Символика цвета и синэстетизм в поэзии на основе лирики А. Блока // Изв. Крымск. ПИ. – Симферополь, 1930. – Т. III. – С. 79; ²Критенко А.П. Семантична структура назв кольорів в українській мові // Славистичний збірник. – К., 1963. – С. 100; ³Дадьє Б. Люди между двумя языками // Иностр. л-ра. – 1968. – № 4. – С. 246; ⁴Критенко А.П. Знач. праця. – С. 105; ⁵Потебня А.А. О некоторых символах славянской народной поэзии. – Х., 1914. – С. 33-34, 38; ⁶Хроленко А.Т. Лексика русской народной поэзии (на материале лирической песни). – Курск, 1976. – С. 50; ⁷Критенко А.П. Знач. праця. – С. 106; ⁸Тут і далі цитуємо за виданнями: Балади. – К., 1987; Народні балади Закарпаття – Львів, 1966. – 283 с.; *Нудьга Г.А.* Баладні пісні. – К., 1969. – 271 с.; Балади: кохання та дошлюбні взаємини. – К., 1987; Українські балади. – К., 1993; 3 гір Карпатських: українські народні балади-пісні. – Ужгород, 1981; ⁹Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М., 1989. – С. 189-190; ¹⁰Дима Г.М. Народнопоетична символіка та її використання у творчості письменників // Укр. мова та літ. в шк. – 1973. – № 5. – С. 25; ¹¹Вовк Хведір. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 286; ¹²Фразеологічний словник української мови. – К., 1999. – Т. 1 – С. 178; ¹³Афанасьев А.Н. Живая вода и вещее слово. – М., 1989.

Тетяна Докукіна,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОВТОРНА НОМІНАЦІЯ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

На рівні зв'язного тексту як його необхідну структурну ознаку вирізняють повторну номінацію (ПН), тобто позначення вже згаданого об'єкта. Проблема повторної номінації частково розглядалася в роботах Н.Д.Арутюнової¹, Т.В.Матвеевої², виключно повторній номінації присвячене дослідження В.Г.Гака³.

Повторну номінацію як "іменування вже раніше позначеного в даному контексті денотата й особи, предмета, дії, якості"⁴ розглядає В.Г.Гак. Характеризуючи номінацію в цілому, науковець підкреслює діалектичну єдність двох її аспектів – динамічного (позначення процесу найменування) і статичного (результат процесу, власне найменування)⁵. Це, безперечно, стосується й повторної номінації. Однак існує ознака, що відрізняє ПН від всіх інших типів номінації: протікання процесу нового іменування денотата повністю зумовлене актом комунікації, текстом. Повторна номінативна одиниця (ПНО) не може існувати поза експліцитним чи імпліцитним контекстом, у якому функціонує первинне найменування.

Отже, ПН – це один з основних текстотворчих елементів. На виникнення ПН впливає ряд мовних і позамовних факторів, зумовлених комунікативним завданням ПН, що дає змогу всебічно й повно схарактеризувати об'єкт мовлення. Для розуміння сутності повторної номінації необхідно з'ясувати, чим мотивований вибір даної одиниці повторного найменування. Тут на основі інформаційних програм⁶ ми виділяємо такі мотиваційні фактори ПН:

1. Безпосередньо суб'єктивний фактор: суб'єкт вибирає нове найменування об'єкта, керуючись власним поглядом, але враховуючи ситуацію контексту.

2. Опосередковано суб'єктивний фактор: передбачене сприйняття нової інформації про об'єкт, закладеної в повторному номінаті адресата тексту.

3. Об'єктивний фактор: внутрішні закони розвитку тексту певної жанрово-стилістичної організації, його темпоритму, особливості просторово-часових відношень у ньому.

Під впливом названих факторів повністю знімається випадковість ознаки, що лежить в основі нового номіната. ПНО як різновиди найменувань завжди мотивовані тим, що в комунікативно спрямованому засвоєнні денотата останній отримує актуальну для даного мовного відрізка форму. ПНО може бути стандартною чи нестандартною (з погляду об'єктивного фактора), передбаченою чи непередбаченою (з погляду опосередковано суб'єктивного й об'єктивного факторів), але обов'язково чітко мотивованою.

У художньому тексті процес перейменування детермінується переважно ставленням суб'єкта номінації до об'єкта, і вибір конкретної одиниці перейменування зумовлений передусім суб'єктивним фактором (фактором автора тексту). На процес перейменування в художньому тексті впливає й опосередковано суб'єктивний фактор, оскільки літературно-художня комунікативна система "спеціально спрямована на те, щоб її сприйняття викликало роботу фантазії читача..., тому що це необхідно для естетичної функції творів мистецтва"⁷. Сильова диференціація тексту й об'єктивний фактор є похідними у рамках художнього стилю для такого фактора, як конотація ПНО. Конотація ПНО детермінується суб'єктивною природою художнього твору, необхідністю нестандартного, образного та виразного "домислення" об'єкта, створення складних асоціативних полів.

Первинний номінат (у термінології В.Г.Гака та Г.В.Матвєєвої "базовий номінат"), переважно конотативно нейтральний, є найменуванням з мінімальною (тенденцією до одиничної) референцією. Це, як правило, власне ім'я (якщо предмет його має), термін, або пряма номінація – нейтральне загальноживане слово. Елементи мови, що беруть участь у процесі іменування та перейменування об'єкта, ми умовно позначимо, як номінат /особа/ і номінат /неособа/. Повторна номінація в художньому тексті не завжди дотримується антиномії /особа/ – /неособа/, тому що об'єкт /особа/ може позначатись номінатом /неособа/, і навпаки. Наприклад, перейменування об'єкта /особа/ номінатом /неособа/ в романі В.Винниченка "Слово за тобою, Сталіне!": *товариш Сталін – сонце планети, цілий режим, філософія життя; Олена Вікторівна Заболотова – грецька богиня і т. ін.*

У процесі перейменування об'єкта в акті комунікації актуалізується та чи інша сема (сема – "мінімальна складова елементарного значення")⁸. Таким чином, під час ПН відбувається звуження денотативного значення до семи, актуальної в даному контексті. Такою може бути *інтенціональна сема* (за М.В.Нікітініним, інтенціонал – "змістове ядро значення") чи *імплікаційна сема* (імплікаціонал – "периферія семантичних ознак")⁹, що залежить від сту-

пеня впливу мотиваційних факторів ПН. Інтенціональні та імплікаційні семи можуть складати такі опозиції (класифікація В.Г.Гака):

- відношення тотожності: "події описуються синонімічними засобами";
- відношення включення: звуження чи розширення в переході від первинного номіната до повторного;
- відношення схрещення: воно об'єднує висловлювання що позначають факти, між якими існують відношення суміжності та ін.

Повторна номінація реалізується на різних мовних рівнях різноманітними засобами та прийомами. До засобів номінації В.Г.Гак зараховує "не тільки лексичні одиниці, але й будь-які елементи мовної системи, що не піддалися десемантизації і служать на позначення об'єктів, зв'язків, якостей, відношень". Докладно зупинимось на одиницях лексико-синтаксичного рівня, які є найбільш продуктивними в художньому тексті. Це зумовлено тим, що лексико-синтаксичні модифікації мають широкі можливості семантичного варіювання вихідного номіната, передбачаючи зміни як лексичного складу, так і структури останнього.

Первинний номінат або повторний першого порядку на лексико-синтаксичному рівні модифікується за такими основними моделями: "лексема – словосполучення", "словосполучення – словосполучення", "лексема – предикативне утворення", "словосполучення – предикативне утворення", "предикативне утворення – предикативне утворення".

Зупинимось на моделі "лексема – словосполучення".

1. Лексема – субстативно-субстативне словосполучення: *справедливість – закон правди; страх – інстинкт egoїзму; терміти – вороги народу; брехня – ховання правди; горілка – сльози святого Непитухи*. Номінація відбувається за практично непрогнозованою ознакою, тому цю групу можна зарахувати до пароферентної номінації.

2. Лексема – ад'єктивно-субстантивне словосполучення: *вино – винограда водичка; люди – радянські мученики; енкеведисти, емгебісти – нелюдські істоти*.

Ад'єктивно-субстантивні словосполучення мають властивості тропа, переважно образно-метафоричної перифрази. Такі номінати дають узагальнену суб'єктивну характеристику об'єкта. Образно-метафоричні перифрази пароферентні. До цієї моделі належать уточнюючі ад'єктивно-субстантивні словосполучення: *Україна – сонячна, прекрасна щедра Україна*. Такі ПНО не є ідентичними, оскільки в процесі повторного називання бере участь епітет, що призводить до звуження семантичного об'єму первинного номінату (акцентується одна або кілька ознак) і, з другого боку, до розширення референтного поля денотата.

Система повторних номінатів персонажів Винниченкового роману представлена розлогими субстантивними конструкціями різних моделей. Наприклад: *Сталін – усемогутній, усезірний, усекараючий Бог, найгеніальніший з усіх геніїв на світі; Богом посланий вождь; великий вождь; борець за соціалізм; великий дипломат, найрозумніший стратег; геній людства; сонце планети;*

найпрекрасніший із людей за всю історію людства; найрозумніший, найенергійніший, найвідданіший справі соціалізму чоловік; великий цар; пресвітлий султан; сонце сходу і всього світу; дух святий; нечесна, підступна, фальшива людина; найстрашніша людина в історії людства. Як бачимо, система номінацій денотата конотативно еволюціонує, наповнюючи образ, що виникає на рівні декодування, різними експресивними відтінками, різними оцінними характеристиками. Наприклад, конотативне поле ПН одного з головних героїв роману – Степана Петровича Іваненка: член Верховної Ради; осназ (урядовець "особливого призначення"); державний службовець; охоронець соціалізму; нікчемний робітник, охоронець соціалістичної батьківщини; друг Дев'ятого; він же – Андрій Васильович Зінчук: кореспондент центральному органу партії "Правди"; чистісінський українець; нещасний наївник; стріляний підрадянський заєць; товариш із Москви; посланець "Правди"; інтерв'юер із Москви; чистісінський росіянин; паршивенький журналіст.

Сукупність конотацій ПНО художнього тексту створює конотативне поле, яке є сумарним результатом реалізації перейменувань, що має образну, емоційну, оцінну маркованість, а також відображає авторське бачення об'єкта тексту, яке має певний естетичний вплив на адресата тексту. Структура конотативного поля ПН значною мірою перебуває в руслі сюжетної будови твору, його композиційної моделі. Як правило, первинний номінат конотативно нейтральний, однак він попадає під вплив конотативного поля, що породжується наступними повторними номінаціями.

Отже, ПН у художніх текстах є породженням таких факторів: безпосередньо суб'єктивного (фактора автора тексту), опосередковано суб'єктивного (фактора адресата тексту), та об'єктивного (фактора жанру й стилю / типу твору). Різний ступінь впливу цих факторів у процесі створення ПН-ланцюжків. Зокрема, у художньому тексті домінує безпосередньо суб'єктивний фактор (іменуючи об'єкт, автор керується передусім власним поглядом), а також на ПН впливає фактор конотації. ПН репрезентує в тексті денотат і реалізує денотативне значення, що відповідає комунікативному завданню перейменування: максимально повна, різноаспектна характеристика об'єкта. Текст художнього стилю характеризується багатоаспектністю систем ПНО, їх розгалуженою будовою.

¹Арутюнова Н.Д. Номинация и текст // Языковая номинация. Виды наименований. – М., 1977; ²Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. – Свердловск, 1990; ³Гак В.Г. Повторная номинация и ее стилистическое использование // Вопросы французской дипломатии. Сб. Трудов МГПИИЯ им. М.Тореза. – М., 1972; ⁴Там само. – С. 123; ⁵Журавлев А.Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации // Способы номинации в современном русском языке. – М., 1982; ⁶Арутюнова Н.Д. Знач. праця. – С. 15; ⁷Кожина М.Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики. – Пермь, 1966. – С. 92-93; ⁸Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М., 1982. – С. 116; ⁹Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М., 1988. – С. 61.

ЗАСОБИ ДЕЦЕНТРОВАНОСТІ ЯК КОНСТИТУТИВНИЙ ФАКТОР
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ

Розглядаються та аналізуються основні засоби децентрованості міжнародно-правового дискурсу (МПД) як сигнали інтерактивних стратегій комунікантів, що закладені в тексті на етапі планування та розробки. Найбільш важливими для статті є результати досліджень текстово-дискурсивних категорій¹ і, зокрема висновки стосовно розгляду інтерактивного принципу мовленнєвого спілкування в контексті інтегративної категорії діалогічності дискурсу². Важливим для вирішення завдань нашого дослідження є обґрунтування внутрішньої діалогічності як інтегральної якості тексту в дискурсі та прояву його цілісності в семіосферах інших текстів³.

Метою дослідження є аналіз тих засобів децентрованості МПД, що орієнтовані на різні можливості інтерпретації тексту й конституують його так, щоб передбачити реакцію різних адресатів та уникнути комунікативного конфлікту.

Специфіка міжнародно-правової комунікації визначається двома основними моментами. По-перше, узагальнений адресат МПД створює нормативний текст сам для себе, використовуючи й передбачаючи порядок когніції та концептуалізації нормативних знань у процесі комунікації. У цьому аспекті узагальнений комунікант оцінює себе як гомогенну сутність принаймні на етапі узгодження тексту (інакше текст не міг би сприйматися як цілісна структура). Одночасно знання узагальненого комуніканта "про себе" означають розуміння себе як гетерогенної сутності на етапі тлумачення, застосування та інкорпорації нормативного змісту МПД. Цей вид "знання" вербалізується в МПД сигналами інтерактивних стратегій розробника й дестинатора норм, що закладені в тексті як сигнали децентрованості. Децентрованість розуміється в статті як двозначний термін. З одного боку, цей термін указує на експліцитне розмежування вербальними засобами тексту комунікативних центрів МПД – його реальних і потенційних адресатів: сукупності держав-учасників МПД; універсальної та галузевої дискурсивних спільнот, до складу яких входять і держави-учасники; конкретних держав-адресатів МПД, що мають застосовувати МПД у міжнародних відносинах і внутрішньо правовій практиці; міжнародних та національних правозахисних органів тощо. З іншого боку, децентрованість означає структурну неоднозначність, неоднорідність кожного з цих адресатів, які можуть бути занурені під час сприйняття та тлумачення тексту в різні семіосфери. Сигнали децентрованості збігаються із засобами подвійної діалогічності, що орієнтовані на різні можливості інтерпретації МПД і конституують його таким чином, щоб передбачити та нейтралізувати реакцію адресата, уникаючи комунікативного конфлікту.

Сигнали децентрованості на формально-семіотичному рівні виражені двома групами засобів: а) засобами, що фіксують результати розробки МПД як

міжнародної, тобто міжкультурної, міждержавної/ міжблокової комунікації; б) засобами, які дозволяють уникнути неоднозначності тлумачення та застосування МПД на етапі його *сприйняття*. Зупинимось на аналізі другої групи.

На формально-семіотичному рівні засоби децентрованості, які конституують МПД як ефективну комунікацію, залежать від жанрових комунікативних субстратегій. У роботі розрізняються дві основні жанрові субстратегії: а) кооперація як така, консенсус комунікантів без юридично обов'язкових приписів, що відповідає жанровій моделі *de lege ferenda* ("м'яке право"); б) результативна кооперація, за якою ефективність дискурсу виражається в зміні правил поведінки всієї дискурсивної спільноти, задає набір формально-змістовних ознак жанру *strictu sensu*.

Як приклад розглянемо сигнали децентрованості в МПД *de lege ferenda*, де засоби децентрованості дещо збігаються із засобами деперсоналізації, завдяки яким категорична модальність замінюється гіпотетичним імперативом, прескрипція – рекомендацією. Такими засобами є: а) заміна агентивної пропозиції на безагентну, неозначено-особову / безособову (*слід приділяти особливу увагу; важно уделять особое внимание, необходимо рассматривать, il faut considérer, one should pay attention*). Такі структури відволікають від джерела дії, призначені для імперсоналізації модусу, вилучають "діяча" з поля зору адресата, реалізуючи комунікативну стратегію рекомендації без нав'язування комунікантам правил поведінки; б) аналогічну функцію виконують пасивні конструкції та заміна семантичного суб'єкта персоніфікованим об'єктом-неістотою (*живає заходи, які можуть стати потрібними для досягнення цілей цієї Конвенції; всеобъемлющие планы должны быть приняты на всех уровнях управления; it may have been established; on peut être établi, les plans doivent être adoptés*).

Сигналами децентрованості в МПД *de lege ferenda* є різні засоби, що поряд з функцією деперсоналізації передають відтінки семантичної зумовленості: відношення каузативності (причини, підстави, мотиву, передумови, умови, цілі), допустовості (відхиленої підстави) та наслідку. Це передусім службова синсемантична лексика: сполучники, частки, допустові, умовні, заперечні прийменники тощо (*але, тільки, можливо, якщо тільки не, в міру необхідності, за умови, особливо щодо; однако, только, при условии что, если; however, only, if, except (to the extent that), provided that, otherwise, regardless of, notwithstanding, provided that, at least; mais, ainsi, au moins, si, ne...que, malgré de, au condition de*). Ці дискурсивні слова керують процесом спілкування, виражають пресуппозиції, оцінки, думки комунікантів, встановлюють можливість їх різного ставлення до фрагмента деонтичної реальності, встановленої МПД. Роль цих засобів як сигналів подвійної діалогічності зумовлена тим, що вони вводять в логіко-дискурсивну модель припису (регламентації) відношення альтернативності (диз'юнкції, спростування), що орієнтовані на пошук у тексті компонента, з яким пов'язана прихована опозиція.

Аналогічну функцію виконують вставні слова або конструкції, допустові, умовні речення й звороти з первинним і, особливо, вторинним відношенням

зумовленості (значенням умови / допустовості), що відповідають логіко-семантичній структурі нормативного застереження (або вербалізують один з елементів цієї структури) і містять смисловий компонент, який одночасно передбачає та нейтралізує можливість неоднозначного тлумачення фрагмента МГД окремими адресатами чи дискурсивною спільнотою (*в міру необхідності, наскільки це можливо, за необхідності, як це передбачено місцевим звичаєм, відповідно до національних умов і в межах можливостей; в міру необхідності, насколько это возможно, в той мере, в какой это [...] необходимо, кроме тех, которые [...] необходимы в демократическом обществе в интересах государственной безопасности или общественного порядка; в соответствии с национальными условиями и в пределах своих возможностей, меры, принимаемые [...] в рамках юрисдикции каждого заинтересованного государства; in terms of its own law, with the exception of, if necessary, if requested, as the case may be, as is necessary within its jurisdiction, in terms of its own law, if it fails to reach unanimous agreement, as may be appropriate, as may be required by; autant que ce possible, au mesure que c'est indispensable, common c'est prevenu par l'habitude locale*)⁴. Так, термінологічна структура "відповідно до національних умов і в межах можливостей" є сигналом подвійної діалогічності, оскільки відсилає до семіосфер національно-правових і, ширше, національно-культурних текстів, у які занурені конкретні комуніканти МГД і відповідно до яких цей дискурс буде інкорпоровано й застосовано. Вставні конструкції *в міру необхідності, наскільки це можливо, за необхідності* та інші вказують на компонент зумовлення (підставу, мотив, умову), визначаючи каузативні відношення, імплікуючи приховану опозицію (якщо є підстави не/недостатньо виконувати зобов'язання, цього можна не/недостатньо робити).

Усі зазначені засоби реалізують у МГД жанрову макростратегію *de lege ferenda*, виступаючи в цьому відношенні констатуючим фактором МГД. Когнітивною жанровою структурою в МГД *de lege ferenda* є, на нашу думку, модель припису, що складається з деперсоналізованого суб'єкта-адресата, гіпотези як умов дії адресата в межах загальносистемних і національно-правових вимог та диспозиції, що встановлює рекомендовані дії відповідно до цих вимог. Виходячи з цього, засобами децентрованості МГД, що виконують певну конститутивну роль, є терміни й відсильні структури, що співвідносять МГД із семіосферою універсальних та галузевих міжнародно-правових текстів як загального критерію (умови) легітимності будь-якого міжнародно-правового тексту (*згідно з принципами, проголошеними в Статуті ООН, згідно з принципами міжнародного права, посилаючись на відповідні положення Декларації Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища; в соответствии с принципами, провозглашенными в Уставе Организации Объединенных Наций, учитывая статью [...] Всеобщей Декларации прав человека, в соответствии с международным правом; taking account of United Nations General Assembly resolution, convinced that a Treaty [...] will further the Purposes and Principles of the Charter of the United Nations, in accordance with International Law; en concordance avec les principes des Utats Unies, en*

concordance avec la loi internationale). Обов'язкова присутність таких чітко виражених чи імпліцитних сигналів у МПД свідчить, на нашу думку, про подвійну діалогічність, адже цими засобами зафіксована текстова макростратегія легітимності МПД, а саме відповідність загальносистемним вимогам. Ця макростратегія орієнтована на "загальний" когнітивний фрагмент концептосфери комунікантів МПД, представлений загальносистемними цінностями й нормами, вона сприяє комунікативній кооперації без юридично обов'язкових приписів (оскільки сама є програмою вірогідного сприйняття норм тексту як органічної частини загальносистемних приписів), що відповідає жанровій моделі *de lege ferenda*.

Таким чином, сигнали децентрованості МПД певною мірою збігаються із сигналами подвійної діалогічності й інтерсеміотичності. Якщо представити категорію децентрованості як комунікативно-дискурсивне поле, то засоби подвійної діалогічності, пов'язані з альтернативною інтерпретацією комунікантами нормативної реальності, зафіксованої МПД, очевидно, посядають центральне місце. Ближче до центру будуть розташовуватись інтерсеміотичні сигнали, що відсилають до сфер національно-правових і, ширше, національно-культурних текстів, у які занурені конкретні комуніканти МПД. З іншого боку, інтерсеміотичні сигнали, функцією яких є, як було показано вище, актуалізація подібних "загальносистемних" або "загальногалузевих" когнітивних фрагментів, мають бути розташовані на периферії, оскільки вони орієнтовані на згладжування децентралізації за рахунок одноманітної інтерпретації. Периферійну частину складають також засоби деперсоналізації, завдяки яким відбувається об'єктивація чи імперсоналізація модусу комунікантів, тобто згладжування комунікативних центрів. Усі засоби децентралізації є факторами конституювання МПД як цілісної комунікативної ситуації, опосередкованої інтерактивною взаємодією комунікантів із текстом-посередником комунікації. Перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз когнітивних, концептуальних та жанрових моделей МПД у взаємозв'язку з основними комунікативними стратегіями дискурсу.

¹Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К., 2002. – С. 191-240; Радзієвська Т.В. Текст як засіб комунікації. – К., 1993; ²Бахтін М.М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках // Антологія світової літературно-критичної думки. – Львів, 1996. – С. 216-321; ³Бахтін М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – С. 97-98, 104; Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. – М., 1999; Лотман Ю.М. Избр. ст. : В 3 т. – Таллинн, 1992. – Т. 1. – С. 17-28; ⁴Закони України. Міжнародні договори України. – К., 1998. – Т. 14; Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М., 1999; *Revue Generale de Droit International Public*. – P., 1984. – P. 825-842; Peaslee. *International Governmental Organizations: Constitutional Documents*. – N-Y. – 1974. – P. 1300-1320.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДІЛОВОГО СПІЛКУВАННЯ В КОНТЕКСТІ
ТЕОРІЇ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Культура – комплексний концепт, який має численні дефініції. У цілому культуру можна розглядати як властивість соціальної групи, що має спільний досвід, який визначає сприйняття світу її представниками. На місце людини в культурному контексті впливає регіон народження, статеві, расові чи національні характеристики. Людина набуває ознак соціалізації, завдяки її приєднанню до певної групи в процесі професійної, побутової чи суспільної діяльності. Американські антропологи Кевін Евруч та Пітер Блек так визначають важливість культури: "Культура дає людині "збільшувальне скло", через яке ми дивимосся на світ; "логіку", за допомогою якої ми живемо в ньому; "граматику", завдяки якій наше життя набуває сенсу"¹. Інакше кажучи, культура є основою нашого світосприйняття, світовідчуття та самовираження.

Сьогодні чимало говорять про процеси глобалізації, які охопили населення всього світу. В їхній основі лежать об'єктивні економічні та політичні причини, що з'явилися не в другій половині ХХ ст., а набагато раніше, коли почали встановлюватися перші економічні зв'язки між окремими громадами. Найдавніші письмові джерела засвідчують не лише те, що ранні людські цивілізації спілкувалися різними мовами, а й те, що вони були носіями різних культур, отже, починаючи з моменту зародження людства, виникло питання про порозуміння на рівні міжкультурної комунікації. Часто в процесі спілкування ми навіть не усвідомлюємо, що причина непорозуміння – відмінності на рівні взаємодії культур, відсутність спільних пресупозицій та асоціацій, неврахування культурних нюансів. Останні настільки глибоко притаманні людині, що визначають її дії на підсвідомому рівні, наслідком чого може бути міжкультурний конфлікт.

Методом вирішення такого конфлікту є формування комунікативної компетентності мовців. Це складне й неоднозначне явище, оскільки вимагає встановлення своєрідного балансу між процесами сприйняття комунікантів та їх символічними системами. По суті, це усвідомлене використання представниками різних культур визначених стратегій мовлення. При цьому слід зазначити, що процес спілкування, тобто процес обміну повідомленнями, зазнає впливу життєвого досвіду людини як індивідууму. Він проєктується на загальнокультурні характеристики, і це також ускладнює комунікативний конфлікт.

Отже, відправною точкою в понятті "культура" є людина, її місце та роль у світі, соціумі, оскільки, як писав Протагор, усе підлягає *homo-menzura* (людина є мірилом усіх речей)². Саме вона, з її здатністю до мислення та мовлення, виступає тим дивовижним інструментом, через який відбувається формування системи поглядів на навколишній світ. "Мова обов'язково входить до самого визначення людини", – писав видатний французький лінгвіст Еміль Бенвеніст³. Він убачав певну спільність між мовою як знаковою системою та

символікою культури і вважав, що ця спільність ґрунтується на конвенціональній природі символізму. Останній виступає засобом живого зв'язку в ланцюжку "людина – мова – культура". "Погляд на розвиток лінгвістики", одна з провідних робіт ученого, визначає культуру як складний комплекс уявлень, організований у кодекс відношень і цінностей: традицій, законів, релігії, політики, етики, мистецтва – усього того, чим людина (де б вона не народилася) перейнята до самих глибин своєї свідомості й що спрямовує її поведінку в усіх формах діяльності. "Через мову людина засвоює культуру, захоплює її та перетворює. І як кожна мова, так і кожна культура використовує специфічний апарат символів, завдяки яким пізнається відповідне суспільство. Розмаїття мов, розмаїття культур, їх зміни свідчать про конвенціональну природу символізму, який надає їм форми. Зрештою саме символ визначає цей живий зв'язок між людиною, мовою та культурою"⁴.

Завдяки мові здійснюється осмислення, "розчленування" реальної дійсності. Проте, відтворюючи картину світу, мова не виступає його "дзеркальним" відображенням, її швидше можна назвати "кривим дзеркалом", оскільки те, що існує в об'єктивній реальності, по-різному сприймається кожним окремим індивідом, кожною мовленнєвою особистістю. Мова не існує ізольовано від мислення та свідомості людини. Ці три компоненти можна вважати самостійними лише відносно. У дійсності вони інтегровані в одне нерозривне ціле. Саме такий підхід до проблеми засвідчують численні праці сучасних лінгвістів (В.В.Воробйов, Г.Д.Гачев, Р.А.Додонов, В.А.Маслова, А.В.Морковкіна, В.В.Морковкін, В.М.Телія, Н.А.Чабан та інші), що "відкриває нові горизонти в її вивченні, хоча відразу ж і породжує цілу низку питань. Серед останніх, наприклад, такі: якщо мислення, свідомість та мова є одним цілим, то як це ціле співвідноситься зі своїми компонентами, тобто якою є природа їх злиття в одне? Як можна було б визначити це ціле?"⁵. Таким єдиним цілим може бути ментально-лінгвальний комплекс, представлений трьома іпостасями: мисленням, свідомістю та мовою. Цей комплекс можна розглядати як єдину систему, що функціонує на основі мозку людини, є інформаційною за своєю природою, має трьохіпостасний характер, забезпечує сприйняття, розуміння, оцінку, зберігання, перетворення, породження та передачу (трансляцію) інформації. Оскільки сприйняття та розуміння реальної дійсності, її оцінка зумовлені свідомістю та способом мислення конкретної людини, які відтворюються в мові, можна стверджувати, що сполучною ланкою між навколишньою дійсністю та внутрішнім світом людини, як писав В.Гумбольдт⁶, і виступає особистісна мовна картина світу.

Проте особистість, її система поглядів, світосприйняття не мисляться поза зв'язком із соціумом, її колективним етнокультурним досвідом. Значення мови в цій взаємозумовленості безсумнівне, оскільки вона, "реалізуючи своє призначення бути тим медіумом, який з'єднує індивідів у часі (тобто тих, хто живе зараз, із прийдешніми та минулими поколіннями) й у просторі (тобто тих, хто живе тут, з тими, хто живе в інших точках етнічного простору), заповнює свідомість людини, структурує її, підключає до національних джерел духовності"⁷.

Вивчення картини світу мовної особистості здійснюється тільки в логічному поєднанні з етнічною картиною світу, "яку презентує мова в цілому... Носій цієї картини світу – етнос, її елементами виступають концепти та концептні конфігурації, а її експонентом є етнічна мова, передусім її лексика"⁸. Тут можна навести також висловлення класика історичного мовознавства XIX ст. І.Срезневського, яке вже стало аксіомою: "Народ виражає себе найповніше й найточніше в мові своїй. Народ і мова не можуть бути представлені одне без одного"⁹. Отже, знання про світ, зафіксовані в мові конкретної мовної спільноти, містять і її багатий національно-культурний досвід. Різні мови відображають різне сприйняття світу, різне бачення одних і тих самих предметів і явищ об'єктивної реальності. Це свідчить про те, що кожна мова створює властиву тільки їй етносферу, знання якої є обов'язковою умовою успішної комунікації.

Проблема взаємодії мови та культури вже давно є однією з найактуальніших у мовних дослідженнях. Саме з пошуком відповіді на питання, поставлені численними міжкультурними конфліктами в процесі комунікації, було пов'язане й виникнення теорії міжкультурної комунікації. Як науковий термін вона з'являється в англomовній лінгвістичній літературі в 70-х рр. XX ст.¹⁰. Проте науковий фундамент, на якому вона сформувалася, сягає ще часів зародження наукової лінгвістики й пов'язаний з іменем Вільгельма фон Гумбольдта. Взявши за основу філософське вчення, що базувалося на проблемі людини, він створив вчення про людську мову, яка втілює культуротворчі властивості народу й тому є засобом вираження народного духу. Останній може обирати різноманітні форми залежно від внутрішньої форми самої мови та її структури. У статті "Характер мови та характер народу" зазначалося: "Виявлення істини, визначення законів, у яких знаходиться чіткі межі духовна сутність, не залежать від мови; але мова дає людині передумову для розвитку внутрішніх сил, коли ми прагнемо до безкінечного, перший поштовх, відвагу й енергію на цьому шляху ми отримуємо від мови"¹¹. Прогрес у сфері взаємодії мови й мислення не можна змішувати ні з прогресом суспільних починань і етичних принципів, тобто моральним вдосконаленням, ні з успіхом у царині науки й мистецтва, хоча ці успіхи тісно пов'язані і з першим, і з другим. Вплив мови виражається в подвійній перевазі – вивищенні чуття мови та формуванні світобачення. Мова при цьому, позначаючи, а насправді витворюючи, надає форму й злагодженість неясним думкам і захоплює дух, підтриманий працею багатьох.

Підкреслюючи "творчий характер мови", Гумбольдт зазначав, що сам процес мовлення являє собою "поєднання індивідуального сприйняття із загальною природою людини"¹². У мовному акті це пов'язано з двома учасниками комунікації, які мають керуватися певним кодом, тобто впорядкованою системою знаків і правил користування ними. Якщо спілкування відбувається на міжетнічному – міжкультурному, міжмовному – рівні, стикаються не лише різні мовні коди, а й ті національно специфічні особливості, які визначають співвідношення загальнолюдського, індивідуального та етнонаціонального в процесі розуміння. Теорія міжкультурної комунікації на першому етапі своїх досліджень

дозволила визначити та дати правильну інтерпретацію культурної специфіки в різних ситуаціях спілкування. Вона, можливо, є однією з небагатьох лінгвістичних дисциплін, які були породжені безпосередніми потребами людського суспільства для визначення практичних рекомендацій діяльності в певних ситуаціях, тобто вона є "прагматичною" й "комерційною". Саме тому одне з провідних місць у цих дослідженнях посіла бізнес-комунікація.

Економічне зростання країн і цілих регіонів, поглиблення та розширення контактів, включення нових культур у всесвітній процес комунікації спричинили різке підвищення інтенсивності спілкування. Причому поряд з власне економічною сферою своєрідний "бум" у міжкультурних контактах відбувається також за рахунок інтернаціоналізації науки, освіти, туризму. Одночасно значно "дорожчою" стала комунікативна некомпетентність, коли міжкультурний конфлікт призводить до негативних результатів на переговорах, підписання нерівноцінних угод, втрати конкурентоспроможності на ринку, неефективної роботи колективу, соціального напруження. На допомогу бізнесмену прийшли численні посібники та довідники, які подавали й подають інформацію про конкретні особливості спілкування з носіями тієї чи іншої культури у сфері професійної, соціальної та особистісної комунікації, спеціальні кроскультурні тренінги й курси, спрямовані на усвідомлення існування самої проблеми міжкультурної комунікації, а також підвищення рівня міжкультурної відкритості до сприйняття й адекватного реагування. Складовою частиною цього процесу є засвоєння ділового етикету, притаманного певній етнічній культурі та вміння користуватися ним у різноманітних ситуаціях ділового спілкування, тобто оволодіння специфікою вербальної й невербальної комунікації. Сам етикет виступає як система стійких формул спілкування, які визначаються суспільством для встановлення мовного контакту між комунікантами, підтримання комунікації у визначеній тональності відповідно до їх соціальних ролей та рольових позицій стосовно один одного, взаємин у офіційній та неофіційній ситуаціях¹³. Мовний етикет ділового спілкування визначає поведінку комунікантів у сферах комерційних та адміністративно-правових, економіко-правових та дипломатичних стосунків.

З погляду теорії міжкультурної комунікації, мовний етикет формується під впливом психологічних, соціологічних і власне лінгвістичних факторів. Лінгвістичний аспект розкривається через дослідження дискурсивного та прагматичного характеру. Складність і багатогранність дискурсу як мовного феномену сприяли вивченню екстралінгвістичних факторів його формування. Саме національна культура визначає власне дискурсивні правила, тобто ті мікро- й макроструктури, які необхідні для його побудови. Проведені експерименти, зокрема з особливостями побудови ділового листа в країнах західної (Європа, Північна Америка) та східної (Південно-Східна Азія) культур, показали суттєві відмінності етнонаціонального характеру, результатом яких є виникнення культурного конфлікту. З іншого боку, кроскультурна прагматика зосередилася на зіставленні окремих комунікативних принципів, які характеризують процес спілкування, і на порівнянні відповідних культурних сценаріїв. Провідним серед

них є Принцип Ввічливості, який визначає загальні правила використання етикетних засобів у будь-якій сфері суспільного життя. Етикет як такий – це кодекс цивілізованої – а рїгої ввічливої – поведінки, що впливає з прагнення людини бути визнаною в суспільствї відповідно до її соціального статусу та гідності. Прагматичні дослідження, як і сама теорія міжкультурної комунікації, мають чітко декларовану функціональну спрямованість. Акцент робиться не стільки на жорстких заборонах щодо використання певних формул, скільки на встановленні варіативності, яка дає можливість вибору тієї чи іншої стратегії. І саме вибір стратегії та реалізації дискурсу позначений впливом культурних особливостей відповідного етнічного колективу.

Порівнюючи, наприклад, норми офіційного-ділового стилю в українській мові, зокрема ділової кореспонденції, з усталеними нормами англомовної школи листування, можна визначити етнолінгвістичні характеристики ділової кореспонденції українською та англійською мовами, що ґрунтуються на етикетних паралелях і відмінностях, які мають обов'язково враховуватися під час написання відповідних листів. Передусім, слід зауважити сувору функціональність, так званий "телеграфний стиль", який властивий українським діловим листам. Стиль англомовної офіційно-ділової кореспонденції значною мірою визначається тими ж вимогами, що висуваються до матеріалів рекламного зразка. Особливо це притаманно американським діловим листам, зокрема приватним, де можна зустріти цитати з Біблії, філософських праць, вірші, приказки, прислів'я, крилаті вислови, завдання яких – підкреслити красномовство та ерудицію автора, тобто власне зробити йому певну "рекламу". Серед мовних засобів, які рекомендуються як "впливові" на адресата, можуть використовуватися так звані "магічні слова"¹⁴, тобто емоційно-оцінна лексика (наприклад, дивовижний, чарівний, драматичний, вражаючий, незабутній тощо), яка може суттєво вплинути на людину. В українській діловій кореспонденції подібна лексика відсутня. Вимога граничної точності формулювань реалізується через високу стандартизацію вислову, сувору регламентацію тексту, стислість, чіткість, стабільність, обмеженість синонімії.

Для вітчизняної практики ділового листування є типовим так званий "Ми-підхід" у презентації інформації, тобто адресант і адресат розглядаються як "колективні" суб'єкти. Тому використовуються форми множини першої особи, збірні іменники, не вживається форма першої особи однини особового займенника "я". Причина цього полягає в принципі "відокремленості від конкретної особи", який усталився в українській діловій кореспонденції: суб'єкт листа, приймаючи певне рішення, виступає від імені всієї організації, фірми. В англомовних ділових листах поряд з "Ми-підходом" все більшого розповсюдження набуває "Я-підхід". Останнє зумовлено прагненням автора листа передати адресатові зацікавленість у вирішенні проблеми, а також особисту відповідальність за справу. Тому сучасні методики ділового листування все частіше рекомендують використовувати займенник "я".

Суттєво відрізняються вимоги до стилю викладу ділових листів. Для ділового листа українською мовою рекомендується своєрідна "надособистісність"

викладу, тобто максимальна раціональність, жорстке використання мовних форм і моделей. В основі цього лежить прагнення автора ділового листа з майже протокольною точністю передати суть тієї чи іншої управлінської ситуації. Мова та стиль характеризуються сухістю, відсутністю експресивності, лексичною одноманітністю. Діловий лист англійською мовою може містити елементи розмовного стилю, автор є більш незалежним у виборі слів та синтаксичних конструкцій. Нестандартність, вияв авторської індивідуальності – ознаки добре написаного листа.

Отже, лінгвістичні дослідження, які здійснюються в межах теорії міжкультурної комунікації, є тим теоретичним підґрунтям, на якому з урахуванням внеску психології, соціології, культурології, філософії тощо формуються стратегії бізнес-поведінки, менеджменту, маркетингу. В умовах подальшого зростання міжнародних контактів у всіх сферах життя суспільства виникає потреба фундаментального дослідження комунікативної специфіки української національної культури, визначення реалізацій дискурсивних стратегій у зіставленні з відповідними стратегіями інших мов, встановлення мовних механізмів соціально-культурного впливу, зокрема через етикетні формули ділового спілкування; і одним з найперспективніших інструментів для дослідження поставлених проблем є теорія міжкультурної комунікації.

¹ *Marcelle E. DuPraw, Marya Axner Working on Common Cross-Cultural Communication Challenges* // <http://www.wvcd.org/action/amp/crosscult.html>; ² *Краткая философская энциклопедия*. – М., 1994. – С. 567; ³ *Бенвенист Э. Общая лингвистика*. – М., 1974. – С. 203; ⁴ *Там само*. – С. 32; ⁵ *Морковкин В.В., Морковкина А.В. Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем)*. – М., 1997. – С. 19-20; ⁶ *Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию*. – М., 1984. – С. 273; ⁷ *Морковкин В.В., Морковкина А.В. Знач. прая.* – С. 57; ⁸ *Там само*. – С. 52; ⁹ *Срезневский И.И. Мысли об истории русского языка*. – М., 1959. – С. 16-17; ¹⁰ *Samovar Larry A & Porter Richard E. Communication between Cultures*. – Wadsworth, 1995; ¹¹ *Гумбольдт В. Характер языка и характер народа // Язык и философия культуры*. – М., 1985. – С. 375; ¹² *Гумбольдт В. Избр. труды по языкознанию*. – М., 1984. – С. 77; ¹³ *Лингвистический энциклопедический словарь*. – М., 1990. – С. 413; ¹⁴ *Теплер Р. Как овладеть искусством делового письма. 250 писем и записок в помощь менеджеру*. – М., 1994.

*Богдана Колодій,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

**ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ УКРАЇНСЬКИХ
ЧАСТОК АНГЛІЙСЬКОЮ ТА ФРАНЦУЗЬКОЮ МОВАМИ
(на матеріалі перекладів поезії Тараса Шевченка)**

Частка в поезії Т.Г.Шевченка є одним із найуживаніших засобів, що надає змісту твору певного смислового чи емоційного відтінку. У той же час, відтворюючи поезії Т.Г.Шевченка іноземними мовами, зокрема англійською та французькою, перекладачі серед інших мають проблему, пов'язану з передачею часток. Адже, перекладаючи поетичний твір іноземною мовою, фахівець праг-

не зберегти його віршований розмір. А оскільки в англійській та французькій мовах односкладових часток значно менше, ніж в українській мові, то дотримання віршованого розміру є нелегким завданням. З іншого боку, у деяких випадках частки використовуються в поезії лише для розміру вірша й насправді не несуть великого смислового навантаження, і саме перекладачеві вирішувати, чи потрібно відтворювати ту чи іншу частку іноземною мовою, чи ні.

Питання перекладу українських часток англійською та французькою мовами є недостатньо висвітленим у перекладознавчій літературі, оскільки в працях, присвячених проблемі часток цих трьох мов, переважно висвітлюються лише такі питання, як створення більш або менш чіткої класифікації українських (М.О.Давиденко¹), англійських (М.Г.Поляков²) і французьких (Д.С.Вадюшина³, С.В.Мелішкевич⁴) часток; визначення синтаксичних (М.О.Давиденко⁵), семантичних (О.М.Покидько⁶, І.О.Алексєєва⁷, Л.М.Волкова⁸, Г.Г.Морева⁹) і прагматичних (І.О.Алексєєва¹⁰, Л.М.Волкова¹¹) функцій часток цих мов та виявлення особливостей їхнього вживання.

Метою пропонованого дослідження є виявлення та порівняння способів перекладу англійською та французькою мовами найуживаніших часток **же** (**ж**), **а**, **тільки**, **аж**, **нехай**, **он**, **ось** у поетичних творах Т.Г.Шевченка.

Серед способів перекладу підсилювальної частки **же** (**ж**) у творах Т.Г.Шевченка варто зазначити такі:

1. Відтворення частки **ж** (**же**) англійською мовою вигуком **oh** та за допомогою редуплікації, а французькою мовою – у складі фразеологічного виразу:

Постривай же, мій голубе! // Дивись – я не плачу (Ch, с. 48).

Oh, wait a moment, darling, wait! // D'you see – I do not weep (Sh1, p. 67).

Mon bien aimé, mets pied à terre, // Vois, je ne pleure pas (Ch, p. 49).

2. Переклад частки **ж** (**же**) відповідними частками в англійській **just**, і у французькій мові **bien**. Наприклад:

У нас же й світа, як на те – // Одна Сибір неісходима... (Ш3, с. 203).

Just look at all our vast domains – // Boundless Siberia alone! (Sh1, p. 171).

Nous avons bien assez de place // Pour tous; rien que la Sibérie, // Pensez quel immense pays? (TCh, p. 124).

3. Переклад частки **ж** (**же**) англійською мовою за допомогою емфатичного дієслова **to do** та дієслова **to entreat** і вилучення з перекладу відповідника цієї частки у французькому варіанті (для дотримання віршового розміру):

Привітай же, моя ненько, // Моя Україно, // Моїх діток нерозумних, // Як свою дитину (Ш2, т. 1, с. 52).

And of you, Ukraine, my homeland, // This do I entreat: // Like your own, my foolish children, // Born of sorrow, greet! (Sh1, p. 31).

Ma mère, mon Ukraine, // Accueille-les chez toi // Mes candides enfants // Comme ton propre enfant (TCh, p. 176).

4. Вилучення відповідника частки **ж** (**же**) в англійському перекладі (для дотримання віршового розміру) та відтворення цієї ж частки за допомогою вигуку **ah** французькою мовою:

*Kviti moї, dītu! // Našo ž vas koħav ja, našo dozľadať? // Či zapľače se-
re ce oħno na vsīm svīti, // Ĵak ja z vami plaħav?.. (Ш2, т. 1, с. 51).*

*Come, tell me, children mine, my cherished // Blooms – is there a hear, dears,
anywhere like this // Aching heart of mine, dears, one on salt tears nourished, //
That will weep like mine does?... (Sh1, p. 28).*

*Mes fleurs, mes enfants! Ah! Pourquoi // Vous amais-je, pourquoi prenais-je
soin de vous? // Y a-t-il un seul coeur au monde pour pleurer // Comme avec vous
je pleure? (ТCh, p. 173).*

5. Вилучення відповідника частки **ж** в англійському перекладі (для збереження рими) та її передача відповідною часткою **donc** у французькому варіанті перекладу, наприклад:

*Шануйтеся ж любі, в недобру годину, // Щоб не довелося москаля шу-
кать (Ch, с. 38).*

*Take care, dear maidens, lest you too one day // In search of Muscovites be
forced to roam (Sh1, p. 63).*

*Donc méfiez-vous du mal et restez respectables, // Afin qu'à tout soldat vous
sachiez résister (Ch, p. 39).*

6. Переклад частки **ж** сполучником **but** англійською мовою та часткою **mais** у французькому варіанті:

Чого ж смутна, невесела, // Заплакани очі? (Ch, с. 34).

But why so sad, // Why are her eyes in tears? (Sh1, p. 61).

Mais d'où ces yeux noyés de larmes, // D'où lui vient ce chagrin? (Ch, p. 35).

7. Переклад частки **ж** прислівником **so** в англійському варіанті та вилучення її відповідника у французькому перекладі, наприклад:

*Умивай же біле личко // Дрібними сльозами, // Бо вернулись москалики //
Іншими шляхами (Ch, с. 16).*

*So bathe your lovely face in tears, // For now all people know – // The
Muscovites returned from war, // But went by other roads (Sh1, p. 55).*

*Baigne Katia ton blanc visage // De tes pleurs de chagrin, // Car les troupes
sont retournées // Par un autre chemin (Ch, p. 17).*

8. Поеднання підсилювальних часток **а** та **же** (що іноді вживається для передачі розпачу) відповідає вигуку **alas** в англійському перекладі та частці **mais** у французькому варіанті:

А хто ж мою головоньку // Без тебе сховає? (Ch, с. 20).

Who for my sinful soul will pray, // Alas, when you are gone? (Sh1, p. 56).

Mais qui me fermera les yeux // Quand ils seront éteints? (Ch, p. 21).

Видільно-обмежувальна частка **тільки** в перекладах творів Т.Г. Шевченка відтворена відповідними частками як в англійській **just, but, only**, так і у французькій мові **ne... que, seulement, et + seul**, наприклад:

*а) Нам тільки сапля очі коле: // Чого вона стоїть у вас, // Не нами да-
на... (Ш3, с. 203).*

*Just one thing does not give us rest: // How is it that your hut you've got //
Without our leave... (Sh1, p. 171).*

Il n'y a pour nous agacer // Que votre hutte; aussi, pourquoi // Est-elle à vous? Serait-ce pas // Que nous vous l'avons octroyée? (TCh, p. 124).

б) Нам **тільки** плакати, плакати, плакати // І хліб насущний замісуть // Кровавим потом і сльозами (Ш3, с. 201).

Ours but to weep and weep, and weeping, // To knead the daily bread we eat // With tears and sweat and blood unending (Sh1, p. 169).

Il nous faut seulement pleurer, pleurer, pleurer // Il ne faut que pétrir notre pain quotidien // Et la sueur mêlée à du sang et des larmes (TCh, p. 122).

в) **Тільки** в Скутарі, в склепу, не дримають // Козаки сердеги (Ш2, т. 2, с. 126).

Only in Skutari the captives weren't sleeping // In their dreadful dungeon (Sh1, p. 120).

Et seuls, ils ne sommeillent pas, à Scutari, // Les Cosaques dans le caveau (TCh, p. 132).

Серед способів перекладу підсилювальної частки аж англійською та французькою мовами варто зазначити такі:

1. Переклад англійською мовою модальним дієсловом **must** та часткою **même** французькою мовою. Наприклад:

...Стане собі під калину, // Заспіває Гриця. // Виспієус, вимовляє, // Аж калина плаче (Ch, с. 10).

She stands beneath the snowball-tree // And sings such mournful songs, // Such songs of misery and grief, // The rose itself must weep (Sh1, p. 53).

Et sous l'obier chante pour lui // Le chant de son doux chant d'amour, // Que l'obier même en pleure (Ch, p. 11).

2. Передача частки аж прикметником **the very** в англійському варіанті. У французькій мові можливі такі варіанти, як вилучення з перекладу відповідників цієї частки (для дотримання віршового розміру) або ж її переклад прислівниковим виразом **tout à coup**:

а) Орлом сизокрилим літає, ширяє, // Аж небо блакитне широкими б'є; // Спочине на сонці, його запитає, // Де воно ночує, як воно встає... (Ш2, т. 2, с. 43).

Like eagles in the blue they soar o'erhead // Till with their wings the very sky is chumed; // They rest upon the sun and ask where it // Retires at night, how rises in the mom... (Sh1, p. 33).

S'envole comme fait un aigle // Aux ailes bleues et noires, plane // Bat le ciel de ses larges ailes. // Sur le soleil elle se pose, // Lui demande où se tient sa couche, // Comment le matin il se lève... (TCh, p. 127).

б) Аж на серці похолоне, // Як його згадаю (Ch, с. 10).

My very heart is gripped with cold // When I recall that road (Sh1, p. 60).

Et mon coeur tout à coup se glace, // Lorsque je m'en souviens (Ch, p. 33).

3. Переклад частки аж прислівником **much** англійською мовою та вилучення відповідників її у французькому перекладі (для збереження рими), наприклад:

Бере шага, аж труситься: // Тяжко його брати!.. (Ch, с. 36).

She takes a kopeck, trembling much: // So hard it is to take! (Sh2, p. 25).

Elle, en tremblant, prend la pièce: // Il est dur de le faire (Ch, p. 37).

Формотворча частка **нехай** у поєднанні з дієсловом у перекладах поетичних творів Т.Г.Шевченка англійською та французькою мовами відтворена такими способами:

1. Реченням із аналітичною формою наказового способу дієслова в англійському перекладі та способом **Subjonctif** у французькому варіанті перекладу:

Нехай собі тії люди, // Що хочать говорять: // Вона любить, то й не чує, // Що вкралося горе (ШЗ, с. 4).

Let wicked people speak their will // About her gentle sin: // She is in love and unaware // That evil has crept in (TSh, p. 15).

"Que les gens parlent – disait-elle, // Autant qu'ils voudront, // Ne voyant point le malheur naître // A aimer ce garçon (Ch, p. 9).

2. Реченням із складним модальним присудком із модальним дієсловом **may**, що стоїть на початку речення й відокремлене від інфінітиву підметом, в англійському варіанті перекладу та способом **Subjonctif** у французькій мові:

Нехай тебе бог прощас // Та добрії люде... (ШЗ, с. 11).

May God and all good people here // Have mercy on your grief! (TSh, p. 20).

"Que Dieu t'accorde sone pardon, // Et les gens pieux aussi" (Ch, p. 23).

3. Переклад частки **нехай** наказовим способом дієслова англійською мовою та способом **Subjonctif** із додаванням інфінітива у французькому варіанті перекладу:

"Нехай понад морем, – сказали б, – гуля!" (Ш1, с. 43).

"Go to the sea!" they'd say (Sh1, p. 34).

"Qu'il aille au-dessus de la mer "Se promener," auraient-ils dit (TCh, p. 119).

Варіантом перекладу вказівної частки **он** у творах Т.Г. Шевченка є поєднання сполучника та дієслова **for look** англійською мовою та дієслово наказового способу **voir** французькою:

Он гай зелений похилився, // А он з-за гаю виглядає // Ставок... (Ш2, т. 2, с. 139).

For look: there smiles a verdant grove, // And from behind the grove a pool // Peeps shyly out... (Sh1, p. 240).

Vois: // Le bosquet vert, là, qui s'incline; // On distingue derrière lui // L'étang... (TCh, p. 101).

Найуживанішим способом передачі вказівної частки **ось** в англійських перекладах віршів Т.Г.Шевченка є часова форма дієслова (**Present Continuous**) і частка **voici** у французькому варіанті перекладу, наприклад:

Гамаліє, вітер віє, // Ось-ось наше море!.. // І сховалися за хвилі – За рожеві гори (Ш2, т. 2, с. 127).

Hamaliya, feel the breezes... // Our home seas are pounding!... // Then the Cossack boats are hidden // By billows like mountains (Sh1, p. 123).

"O Gamalia, le vent souffle. // "Voici... Voici... La mer, la nôtre". // Et les vagues les ont cachés // Comme des montagnes vivantes (TCh, p. 136).

Викладені вище результати проведеного дослідження, метою якого було виявлення та порівняння способів перекладу часток у творах Т.Г.Шевченка

англійською та французькою мовами, свідчать про різноманіття способів передачі українських часток іноземними мовами та демонструють приклади перекладів, у яких відповідники українських часток є вилученими, чого вимагає дотримання віршового розміру твору.

¹Давиденко М.О. Частки української мови з погляду їх складу, функцій та семантики : Дис. ... канд. філол. наук. – Одеса, 1993; ²Поляков М.Г. Частицы в современном английском языке // Иностр. языки в школе. – М., 1975. – № 1. – С. 101-106; ³Вадюшина Д.С. Выделение класса частиц во французском языке : Дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1975; ⁴Мелишкевич С.В. Состав и функции частиц современного французского языка : Дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1995; ⁵Давиденко М.О. Зазнач. праця; ⁶Покидько О.М. Інтонація і функціональна семантика висловлювань із підсилювально-видільними частками в українському літературному мовленні : Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1994; ⁷Алексеева І.О. Семантика та прагматика англійських часток : Автореферат дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001; ⁸Волкова Л.М. Семантика и прагматика частиц в современном английском языке (На материале частиц со значением темпоральности) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1987; ⁹Морева Г.Г. Структурно-семантический анализ апроксиматорів сучасної французької мови (порівняно з українською) : Дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2000; ¹⁰Алексеева І.О. Зазнач. праця; ¹¹Волкова Л.М. Зазнач. праця.

Список використаних джерел

- Ш1 – Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах. – К., 1964. – Т. 2.
Ш2 – Шевченко Т. Поезії у двох томах. – К., 1991. – Т. 1, 2.
Ш3 – Шевченко Т. Поеми. – Сімферополь, 1960. – 307 с.
Ch – Chevtchenko Tarass. Catherine. – К., 1973. – 62 pp.
Sh1 – Shevchenko Taras. Selected Works Poetry and Prose. – Moscow, 1979. – 533 pp.
Sh2 – Shevchenko Taras. Selections. – Toronto, 1961. – 142 pp.
TCh – Tarass Chevtchenko. – Paris, 1964. – 180 pp.
TSh – The Poetical Works of Taras Shevchenko. – Toronto, 1964. – 563 pp.

МЕТАФОРА В ДИТЯЧОМУ МОВЛЕННІ: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Дитинство – вирішальний період для перспектив розумового розвитку як дитини, так і людини взагалі. У лінгвістиці на сьогодні існує кілька підходів до вивчення проблеми дитячого мовлення. По-перше, це традиційно лінгвістичний, або описовий аспект вивчення, коли фіксується поява тих чи інших мовних фактів у мовленні дитини, з'ясовується їхня хронологічна послідовність, а також визначається функціональне навантаження. Інший аспект вивчення – психолінгвістичний. Тут онтогенез мовлення розглядається як процес опанування індивідом механізмів мовної діяльності, і мовний розвиток дитини постає на тлі її психічного розвитку. "І коли раніше роботи з проблеми дитячого мовлення були переважно описовими, такими, які лише констатували ті чи інші особливості мови дитини в певні періоди її розвитку, використовуючи результати – зовнішні прояви цього процесу, то сучасним роботам притаманне прагнення розкрити, виявити внутрішні процеси й механізми, які спричиняють появу певних мовних фактів у мовленнєвій діяльності дітей"¹. Останній підхід до вивчення онтогенезу мовлення заклав видатний мовознавець і психолог Л.С.Виготський².

Спостереження К.Бюллера, К.Делакруа, К.Коффки продемонстрували, що зв'язок між словом і предметом, який розкриває для себе дитина, не є символічним функціональним зв'язком, притаманним високо розвиненому мовному мисленню. Певний час для дитини слово існує як атрибут, властивість предмета поряд з іншими такими властивостями, а не символ чи знак. Спочатку відбувається засвоєння зовнішньої структури "предмет-слово", а внутрішній взаємозв'язок "знак – значення" з'являється пізніше. Науковці одностайні, що перехід від зовнішнього сприйняття слова до внутрішнього взаємозв'язку – це процес довгих і складних змін.

Отже, розвиток мислення й мовлення – взаємопов'язані процеси. У розвитку мовлення ми можемо виокремити "доінтелектуальну стадію", у розвитку мислення – "домовленнєву". Але існує площина, у якій мовлення й мислення перетинаються, і тоді мислення стає мовленнєвим, а мовлення – інтелектуальним. Розуміння цього взаємозв'язку, а також стадій розумового розвитку дитини має важливе значення для вивчення онтогенезу слова, оскільки змінюється не тільки будова значення слова, а й психологічні процеси, які лежать в основі його формування. Саме ці причини і є підґрунтям проблеми, яку буде висвітлено в цій статті: засвоєння дітьми метафори й роль цього процесу для вивчення онтогенезу мовлення.

Перший життєвий досвід дитини – перцептивний, саме він стає підґрунтям для формування уявлень про предмети, на основі чого постають процеси пізнання світу й перехід від дій простіших до складніших. Відповідно змі-

нюється й уявлення дитини про світ: воно розчленовується, трансформується в поняття, а на основі цього постають уявлення про функціональне призначення предметів. О.О.Леонтьєв, О.Р.Лурія, Г.А.Уфімцева, О.М.Шахнарович розглянули віддзеркалення довколишнього світу у свідомості дитини, розвиток предметних дій дитини під впливом спілкування з дорослими та інші процеси. Нині доведено, що в процесі мовного розвитку формується відразу не одна, а кілька мовних систем, і всі вони мають суттєві відмінності, якщо порівнювати їх з аналогічними механізмами дорослих мовців. Тому про дитяче мовлення ми можемо говорити як про систему відносно самостійну. Особливість цієї системи полягає в тому, що зовні мовні одиниці, якими оперують діти, практично не відрізняються від одиниць, якими в процесі комунікації користуються дорослі, але "внутрішній словник дитини" упорядкований за іншим принципом, ніж "словник" дорослої людини. Особливо яскраво це простежується на прикладі розуміння дітьми метафор.

Зокрема, О.М.Шахнарович причину нерозуміння дітьми метафор пов'язував саме з тим, що дітям важко образно мислити, їхній життєвий досвід не настільки широкий, щоб вони могли пропустити крізь нього створене іншим порівняння й відновити набутий раніше образ. "Номінація предмета відбувається на основі його зовнішніх ознак, а засоби найменування повинні обов'язково мати предметну детермінованість. Ця властивість дитячого мовлення й мислення певною мірою ускладнює для дітей сприйняття метафори, предметний зміст якої нечіткий, розмитий"³.

Дослідники (О.О.Леонтьєв, О.Р.Лурія, Г.А.Уфімцева, В.К.Харченко та ін.) виділяють у розвитку дитини дві форми розвитку мислення: це наочно-дійове та наочно-образне мислення. Мета метафори – викликати уявлення, тобто її формування пов'язане саме з образним мисленням, яке розвивається у двох напрямках: шляхом удосконалення та ускладнення структури окремих образів, а також шляхом формування системи конкретних уявлень про той чи інший предмет. Саме такий складний і розгалужений механізм розвитку наочно-образного мислення й зумовлює складність розуміння дітьми метафор.

Це можна простежити на матеріалі асоціативного експерименту, проведеного в лютому 1999 р. В експерименті брали участь 100 школярів Щорської середньої школи №1 віком до 10 років. Двадцять два слова-стимула (одинадцять омонімів та одинадцять багатозначних слів), довільно вибраних із "Короткого тлумачного словника української мови"⁴, було розміщено в анкеті в алфавітному порядку. Опитуваним пропонувалося вказати слово чи словосполучення перше, яке спаде на думку. Також учням був запропонований список багатозначних слів (88 одиниць). Респонденти мали визначити, які зі значень (прямі чи переносні) їм зрозуміліші.

Коли опитувані діти 6-7 років намагалися пояснити, що означають вирази *силати словами*, *дихнув вітерець*, *тане час*, *ламати характер*, *спить місто*, *усміхнулися квіти*, *затанцювали сніжинки*, вони акцентували увагу лише на одному з компонентів метафори, як правило, зовсім ігноруючи інший. Десятирічні респонденти пояснювали обидва компоненти метафори, але не виділяли

загальної ознаки, яка об'єднує обидва компоненти. Це пов'язано з тим, що "об-разність мови формується паралельно до процесу осягнення дійсності. На ранніх етапах розуміння метафори для дитини предметне й підпорядковане логіці предмета, який сприймається. І тільки пізніше, у старшому дошкільному віці, дитина починає розуміти мовне значення метафори"⁵.

Частотними були випадки "автоматичного" вживання метафори, тобто вживання мовних одиниць без чіткого їх усвідомлення, а також випадки доповнень фразеологізмів або сталих виразів, без розуміння їхнього значення: *азбука*⁶ Морзе (трапляється написання "морза", "азбука-морза"), *година-пік*, *Майстер* і Маргарита. Діти просто відтворюють звукові форми, вкладаючи в них своє значення. Наприклад, "Майстер і Маргарита" для десятирічних респондентів – це назва художнього фільму, реклама якого постійно йшла по телебаченню.

В.К.Харченко досліджувала не лише процеси розуміння дітьми метафор, а й процеси творення таких одиниць⁷. Дослідниця розмежувала навмисні та ненавмисні метафори. Останні творяться дитиною внаслідок необхідності якось позначити предмет: дитина використовує з цією метою інше слово, котре тільки окремими своїми периферійними семами чи окремими ознаками ядерних сем відповідає предмету (наприклад, *портрет* замість *малюнок*, *олівець* замість *крейда*, *доць* замість *сніг*, *троянда* на позначення *будь-якої квітки*). Таке заміщення слів є свідченням початку усвідомлення ядра значення слова.

Навмисні метафори з'являються в мовленні дитини після формування уявлення про ядро значення. Це творення дітьми спеціальних, власне дитячих, ігрових метафор, "сконструйованих" за знайомим уже зразком. Кількість таких метафор незначна, оскільки для того, щоб слово набуло в мові дитини статусу метафори (тобто вторинного значення), необхідне чітке усвідомлення дитиною первинного значення слова, процес формування якого розтягнений у часі.

Діти віком 6 та 7 років у більшості випадків не розуміють вторинного значення слів, а тому не можуть пояснити словосполучення на зразок *сипати словами*, *бити на сполох*, *усміхнені вікна*, *дзвінкоголосі вулиці*, *веселі хати*, *солодкі слова*, *гаряче серце*, *світла голова*, *грають хвилі*, *гірка доля*, *тепла розмова*, *читати Шевченка*, *хвіст поїзда* та інші. Але вже в 9 років зростає кількість зрозумілих дітям словосполучень, у яких слова вжито в переносному значенні: *бити на сполох*, *усміхнені вікна*, *щедра земля*, *солодкі слова*, *світла голова*, *тепла розмова* та інші. Хоч існують вирази, які залишаються незрозумілими для дітей і 6-ти, і 7-ми, і 9-ти років: *сипати словами*, *молоде покоління*, *дзвінкоголосі вулиці*, *гаряче серце*, *гірка доля*, *випити кухню*, *читати Шевченка*, *добре слово*, *намистинки дощу*, *вологий вітер*, *тане час*, *скинув вбрання дуб*, *усміхнулися квіти*, *плаче осіннє небо*, *солов'їна мова*, *ламати характер*, *банк даних* та інші.

У першу чергу діти починають розуміти вторинне значення іменників (виняток становлять реалії, з якими реципіентам просто не доводилося зустрічатися: *ланка* – група людей, *балка* – будівельна деталь, *банк даних*, *двірник* – стрілка автомобіля), хоча зустрічаються випадки, коли переносне значення, утворене за зовнішньою подібністю предмета, теж залишається для дітей незрозумілим (*на-*

мистинки дощу, *журавель* у криниці). Це свідчить, що слово у свідомості дитини ще продовжує бути швидше ознакою предмета, ніж символом чи знаком, що дітям важко виокремлювати ознаки предмета, абстрагувати їх і зараховувати предмет до певної категорії. Найтривалішим є процес формування значень слів, які називають дії, процеси, стани та ознаки.

Цікавим є той факт, що діти часто правильно вживають переносні значення слів, цілком не усвідомлюючи їхнього прямого. Це один зі шляхів формування понять, коли формування значення слова чи виразу у свідомості людини починається з того моменту, коли дитина засвоює назву нового поняття⁸.

Отже, формування значення слова – складний тривалий процес, зумовлений внутрішньомовними та позамовними чинниками. Особливості цього процесу виразно простежуються в ході онтогенезу, зокрема дослідження дитячого мовлення дає підстави твердити, що для формування й розвитку вторинних значень необхідне усвідомлення дитиною первинного значення слова (ядерної та периферійних сем).

¹Шахнарович О.М., Юрьєва Н.М. Психолінгвістический анализ семантики и грамматики (на материале онтогенеза речи). – М., 1990. – С. 4; ²Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1996; ³Шахнарович А.М., Юрьєва Н.М. Знач. праця. – С. 143; ⁴Короткий тлумачний словник української мови. – К., 1978; ⁵Шахнарович А.М., Юрьєва Н.М. Знач. праця. – С. 153; ⁶Жирним курсивом виділено слова, задані як стимули під час проведення асоціативного експерименту; ⁷Харченко В.К. Переносне значення слова. – Воронеж, 1989; ⁸Выготский Л.С. Знач. праця. – С. 131–175, 262.

*Світлана Романюк,
Волинський державний університет імені Лесі Українки*

ФЕНОМЕН ЧАСУ В МОВІ ПОЕЗІЙ В.СТУСА (на матеріалі збірки "Під тягарем хреста")

Час входить у систему мови як граматична категорія. Проте лінгвістичний аспект проблеми часу неможливо розглядати незалежно від філософського та природничо-наукового, без зв'язку з біологічним і соціальним часом. Мова, повертаючи нас до минулого, яке сягає в доісторичні часи, до теперішнього, свідками й творцями якого ми є, і до нескінченного майбутнього, робить наше існування безмежним у часі.

Час існує в системі мови не тільки як її граматична категорія, але і як об'єктивне часове оформлення певної події, є об'єктивною характеристикою її історичного формування – від початкової стадії до кінцевої. Час у функції атрибуту мови виражає її внутрішню активність і відображається в структурі слова та речення; будь-яка форма, що використовується для відтворення часових відношень, має певну орієнтацію в часі¹.

З'ясовуючи граматику часу в широкому розумінні, статус темпоральності та її підкатегорій (грамем одно/ різночасності), важливо звернути увагу на функціонування формотворчих засобів, що моделюють синтез часових відношень у художньому тексті.

Проблема функціонування часових конкретизаторів у тексті як додатковий засіб вираження часових відношень, що розглядалася мовознавцями на багатому художньому, зокрема науково-публіцистичному, матеріалі, отримала висвітлення в останніх публікаціях Т.В.Булигіної², Л.Г.Панової³, І.Н.Іванової⁴ та інших лінгвістів.

Нашим завданням є описати особливості мовної картини часу на матеріалі поетичних текстів В.Стуса. Такий аналіз дозволяє схарактеризувати сприйняття тривалості, динаміки подій конкретним індивідом, який мислить образно, поетично. Особливим є той факт, що В.Стус писав в умовах тиску, страху, навіть смертельної небезпеки, а тому питання сприйняття часу та його впливу на митця стоїть особливо гостро: хвилини або спливають надто повільно: *І стрілку смерті відведем назад, на кілька літ, дарованих терпінням*, або, навпаки, збігають дуже швидко: *Прносяться століття – не спинити ув алкоголь біди, у забуття. Збігає час – страждати і любити, а за парканом кулється життя*. Історія світової культури свідчить про складні стосунки художників із Часом, який для митця є загадковою категорією, а в поезії таке ставлення набуває особистісного характеру.

Тому обрали ми об'єктом своєї розвідки поезії В.Стуса, бо розуміємо: час тісно пов'язаний із внутрішнім світом людини, саме людська душа конденсує в собі вічність і певну визначену тривалість, яка стає її власним досвідом проходження якогось періоду життя: *Пустіть мене в просмолене дитинство. Бо кожна ніч порипують бори [...] Пустіть мене у молодість мою... Звіхопили сни мій день і ніч мою, й життя прожите. У творчості В.Стуса (особливо останніх років) дедалі відчутнішим стає мотив смерті – часу, який збігає, межі, до якої рухається життя. При цьому поетовою душою готова наблизитися до орієнтиру – "блаженної миті самоспалення": *Як добре те, що смерті не боюсь я[...]*. Хоча з роками відчуття безсилля перед неблаганним плином часу, його силою наростає: *За роком рік росте твоя тюрма, за роком рік підмур'я в землю грузне*.*

Для характеристики часових відношень в аналізованих текстах використовуються іменні темпоральні групи – об'єктивна дійсність (явища, події, що існують у часі). Ці темпоральні групи реалізовані за допомогою відмінкових форм слів з певним лексико-семантичним навантаженням, відповідним синтаксичним зв'язком. Така система покликана створити загальне тло, допомогти читачеві уявити, як проходить подія. Інколи навіть не називаються конкретні астрономічні або історичні координати: *Те, що було за смертю, я пізнав. Всю силу таємничого діяння; Здолай увесь свій вік стояти на порозі перед дверей, тобі відкритих навстіж, а за поріг ноги не занесеш ; Засвітяться сонця, як вовчі очі у судну днину*. Такі граматичні конструкції втілюють часові значення, виявляють їх у реченні, і ширше – у тексті, а не просто називають, датують час проходження дії чи явища. Проаналізувавши низку темпоральних формул (компонентів зі значенням часу), можемо говорити про більш широку функціональну базу прийменниково-відмінкових форм: це втілення і значень одночасності, і передування часовій осі, і вираження піс-

лячасу, а також дистрибутивності; звичайно, враховуємо при такому поділі опозиційні відношення мікрополів означеності / неозначеності як важливий показник для опису вторинних темпоральних синтаксем. Коротко проаналізуємо це на конкретних прикладах, дібраних із поезій В. Стуса:

1. Вираження означеної тривалості – відрізка часу, повністю охопленого одночасною подією, явищем: *Коли б ти знала, як ми не могли прощатися, бо все життя еднались і близилась, і разом увійшли у спільне річище.*

2. Функціонування граєм неозначеної одночасності – це позначення часового проміжку, частково заповненого дією: *І молоко в півлітрі, у господині на обід позичені; Нехай Дніпра уроча течія Бодай у сні у маячні струмує.*

3. Різноманітність протікання дії представлена граємами наступності та попередності, розрізняваними за означеністю / неозначеністю: *Це ж нам з передодня було затрембітало, за тим – смеркати стало, прожогом, на-вманя?(означ. наст.); Ждати перевчайсь, бо люди ждатимуть і після нас, а після люди ждатимуть богове: чи вимовкла на віки-вік земля? Ти йшла до мене, але не втигла за першим зойком, за першим громом (неознач. наст.); Але повторюй і повторюй до безкінця все, що хочеш йому сказати (означ. поперед.); Золотіє над осінь яблуневий сад; Поезіє, красо моя, окрасо, я перед тебе чи до тебе жив? (неознач. поперед.).*

4. Дистрибутивність дії (повторюваність) в часі реалізується завдяки семантиці прийменниково-відмінкових форм, допоміжних лексичних значень: *Пустіть мене в просмолене дитинство. Бо кожну ніч порилюють бори, і ладаном мені живиця пахне; Що день за днем, що рік за роком вглядаюся в сумне вікно – і бачу мигдалеве око, Вітчизно, Матере, Жоно!*

5. Узагальнений (проміжний) час представлений різноманітними формами вираження: *Ця чорнота попереду – мій шлях від смерти до життя; Весна! Весна – від поночі до рання; [...] мені заблисло з пам'яті глухої, де бродять тіні – з ночі до зорі; Так часто я зову тебе крізь сон, щоб душу на-трудити повік незабутнім молодим гріхом.*

6. Позначення початкової та кінцевої часової межі: *Мій любий сину, час мене повів за ці нелюдські грізні загороди, де зібрані принуюю заброди чи не справіку п'ють Господній гнів; А все то те, що виснив у житті, Як рить, проб'ється на плиті мозильній, Бо ж ти еси тепер довіку вільний, Розіп'ятий на чорному хресті.*

Проблема співвідношення часу й матерії існує реально, незалежно від усвідомлення її людиною; осмислення часу людиною – це усвідомлення самотності, скінченності людського буття – потоку, який безперервно "тече з минулого через теперішнє до майбутнього"⁵, це поділ пережитого на інтервали, розмежовані подіями. Людина, яка живе в умовах тиску та передбачення близького руйнування життя, гостро відчуває плин часу, намагаючись бути з ним на "ти": *І помолися ще – вчорашньому, коли немає завтра. Геть за минулим спалено мости; О будь ти проклят, часе мій, у всіх своїх погроз-зах. Збавляю це нудне життя – тяжка його кормига.* Протікання життя В. Стуса в умовах тогочасного режиму не дозволяє осмислювати час як лінію,

послідовну тривалість, протяжність із минулого в майбутнє – ці філософські складові змінюються, між ними не існує меж, вони трансформуються одна в одну: [...] і вдвох уникнем самоти, як пастки, і не потрібне буде вороття у проминуле, що майбутнім стало; [...] від мене замуровано моє минуле, винокле й німе, захиране між грубих стін саманних; [...] минуле в грудях гупало ковадлом, ще захід сонця з-за плеча бринів. Минуле і майбутнє, початок і кінець нерозривно пов'язані й завжди присутні в поезії В.Стуса. Чому? Можливо, це власне і є ті роздуми про вічне – час – скороминуче, плінне, але все-таки вічне як категорія філософська: ...Коли незнатим Львовом ішов надзгод, близячи свій час (аж ось, аж ось, аж ось ти, мить прощання, що обігнала зустріч); Ти ждеш іще народження для себе, а смерть ввійшла у тебе вже давно; Не побиваюсь за минулим, побитим шашіллю зневір. Там же знайдемо оптимістичний заклик зболеної поетової душі: Ступай – майбутньому назустріч, і хай вода твоя летка легкою буде.

Опис системи часових значень є надзвичайно продуктивною сферою дослідження лінгвістики поетичного твору в цілому й багато в чому залежить від самого розуміння тексту, від його прочитання й сприйняття дослідником. Тому не може бути єдиного погляду на питання ролі лексичних, а зокрема аналізованих іменних темпоральних груп зі значенням часу. Така галузь дослідження привертає увагу тим, що вплив часового фактора на митця є змінним відповідно до періодів його життя та творчості, отже перспективним для комплексного опису його діяльності.

¹Лысикова Н.П. Прогностическая функция и темпоральность языка // Мировоззренческие вопросы предвидения и времени. – Саратов, 1986. – С. 134-139; ²Бульгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация времени (Парадоксы темпоральной ориентации) // Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М., 1997. – С. 373-381; ³Панова Л.Г. Поетическая грамматика времени // Известия РАН СЛЯ. – 2002. – №4. – С. 27-36; ⁴Иванова И.Н. Роль лексических темпоральных конкретизаторов в организации ритма текста // Аспирант и соискатель. – 2001. – № 6. – С. 122-125; ⁵Рейхенбах Г. Направление времени. – М., 1962. – С. 11-21; ⁶Стус В. Під тягарем хреста. – Львів, 1991.

РЕЦЕНЗІЇ

*Анатолій Мойсієнко,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

**ЕМПАТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ
В РУСЛІ СУЧАСНИХ ІНТЕРПРЕТАТИВНИХ МЕТОДОЛОГІЙ**

**(Т.Ю.Ковалевська. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування:
Монографія.– Одеса: Астропринт, 2001. – 344 с.)**

Сьогодні в лінгвістиці досить продуктивно розвиваються актуальні для перспективи наукового знання напрямки функціонального, аксіологічного та психолінгвістичного аналізу мовних явищ, які перебувають у тісному взаємозв'язку з антропоцентризмом гуманітарної парадигми. Важливість таких підходів зумовлена усвідомленням комплексного характеру мовного буття людини, що акцентує на необхідності врахування всіх глибинних чинників, які впливають на специфіку процесів вербалізації в загальному комунікативному просторі. Насамперед до них належать нейро- і психолінгвістичні складники, поза аналізом яких неможливо отримати повне уявлення про природу, динаміку й ідіолектні та національні особливості вербалізованих репрезентацій. Крім того, іманентною ознакою лінгвального боку спілкування є його невербальний компонент. Розкриття комунікативної специфіки вербальних і невербальних компонентів визначило мету рецензованої праці Т.Ковалевської.

Як загальнофілософське, лінгво-психологічне підґрунтя свого дослідження авторка розглядає ряд актуальних теорій, у межах яких виділено такі постулати: феномен мови – це комплексне явище, що виступає головним експлікатором індивідуальної сутності людини, глибинно пов'язаною з концептами етнічної ідентичності; по-друге, суть комплексного характеру мови зумовлює використання експансивних методів дослідження, які враховують психофізіологічні характеристики мовців і є необхідною умовою в досягненні релевантних загальній меті результатів; нарешті, важливість функціональної характеристики мови полягає в її впливовій спрямованості, знання психолінгвістичних механізмів якої сприятиме коректному моделюванню відповідних дискурсів, емпатичних явищ.

Лінгвістичне моделювання емпатії, пов'язане з аналізом ментальних та лінгвоментальних характеристик мовця й адресата, вербальних і невербальних актуалізацій буття, фіксацією певних мовних потенцій, емпатичних взаємодій, у книзі Т.Ковалевської ґрунтується на концептуальних засадах новітньої парадигми нейролінгвістичного програмування, розглядається на широкому тлі вітчизняних і зарубіжних досліджень комунікації. Беручи за основу певні положення трансформаційної граматики Н.Хомського, теорії породжувальної семантики, лінгвофілософії А.Коржибського, Д.Вайхінгера, дослідниця пропонує цілком нову, комплексну, методологію дослідження комунікації.

Осмислення проблеми емпатичної комунікації, підкреслює Т.Ковалевська, полягає у визначенні синкретизму її мовних, психолінгвістичних та акціаль-

них складників, дослідженні глибинної природи цих компонентів та виокремленні їх комунікативно визначальних домінант. У сформульованих положеннях про зв'язок мови й мислення, про комплексний характер мовних репрезентацій, про комунікативну емпатію як підґрунтя комунікативних процесів, про психогенну домінанту мови маємо теоретичні узагальнення, які екстраполюються на специфіку української мови, що, зрештою, дає змогу ідентифікувати властиві їй експоненти універсальних законів мовного моделювання, а отже, описати окремі характерні психогенні елементи й комплекси. У книзі детально витлумачено лінгвістичну природу кожного із зазначених універсальних законів, що уможлиблює конструювання загальної трансформаційної моделі мовних перетворень. У межах процесів випущень, викривлень та узагальнень виокремлено ті чи ті лінгвістичні експоненти з кваліфікацією їхніх семантичних характеристик та контекстуальної динаміки. Запропоновано логічну поняттєву і термінологічну диференціацію цих категорій, що є суттєвим внеском у загальну мовознавчу теорію.

З'ясування природи дефінованих мовних явищ через нейрофізіологічні та психолінгвістичні властивості кодувальних і декодувальних процесів, пов'язаних із білатеральною специфікою мозкової діяльності людини, дозволяє увиразнити латентну корелятивність між феноменами мови та мислення.

Проблема емпатичної комунікації цілком слушно розглядається Т.Ковалевською в руслі сучасних дослідницьких інтерпретативних методологій. При цьому по-новому осмислюється загальновідоме визначення ментальності як "глобальної психологічної універсали". До нейролінгвістичного аспекту дослідження залучено психолінгвістичний підхід, який дав змогу обґрунтовано визначити основні домінанти української ментальності, верифіковані в психолінгвістичних експериментах, комплексна методика проведення яких є власне авторською. Правомірним є використання фольклорних джерел як концептуальної бази лінгвоментальності. Дослідниця зосередилася на аналізі автостереотипних характеристик, що дало змогу виявити певні ментальні (актуальні) орієнтири національної аудиторії. Як показав експеримент, пріоритетними визначено такі риси особистісної та національної ментальності, як гостинність, працьовитість, щирість, волелюбність, доброта, любов до їжі, весела вдача тощо. Ідентифікація цих та інших феноменів, справедливо зазначає Т.Ковалевська, дозволяє виокремити актуальні когнітивні форманти із загальною концептуальною площиною, що в свою чергу сприяє адекватному моделюванню гармонійної комунікації.

Заслугою є на увагу запропонована Т.Ковалевською комплексна методика психолінгвального аналізу, яка базується на поєднанні ідентифікаційно-ототожнювальних характеристик нейролінгвістичних метапрограм та ментальних психовиявів. У межах зазначеного вдалося виявити особливості національної діакритизації довкілля, що є вельми необхідним для усвідомлення домінант національної окремішності.

Значну увагу в монографії приділено аналізу невербального компонента комунікації. Експериментальне дослідження дає підстави авторці кваліфіку-

вати особливості національної невербаліки з відповідною локальною деталізацією, що сприяє глибинному усвідомленню специфіки українського типу культури. Визначено характерологічні ознаки національної невербальної комунікації, актуальність яких доводиться й через вербалізовані пареміологічні версії. Такий підхід засвідчує внутрішню вмотивованість пропагованої в дослідженні комплексності аналізу комунікативних явищ.

Природно, що використані авторкою психолінгвістичний і нейролінгвістичний підходи корелюють з аспектами сугестивного аналізу. Аналізуються сугестивні потенції мови на всіх її рівнях. Зокрема, зазначено, що фонетична сугестивність являє "найузагальненіший вектор" впливових ефектів, реалізований на рівні підсвідомих ідентифікацій. Вичерпно схарактеризовано можливості граматичного рівня, у межах якого здійснено аналіз масиву фідейтичних контекстів з відповідною кваліфікацією лінгвістичних складників. Запропоновано цікавий аналіз вербалізованих форм біблійної сугестії.

Т.Ковалевська доводить, що максимальний рівень сугестивності притаманний семантиці мовних одиниць і контекстуальних сигнатур, оскільки саме на цьому рівні здійснюється поодинична діакритизація гештальтованих дискурсів. Домінантність лексико-семантичного рівня мови в цьому аспекті авторка пояснює загальними смислоутворювальними властивостями мовних одиниць, де "семантичну структуру слова уявляють пластичною комплексною єдністю, компоненти якої поєднані рухливими динамічними мережами, що "висвітлюються", виокремлюються у випадках суб'єктивно-об'єктивного збігу й накладання психоактивних сигналів. Найбільшу складність становить визначення того, який саме вузол семантичної площини буде актуалізований у свідомості адресата і якими саме універсальними та ідіолектними чинниками зумовлений цей процес".

У монографії вперше з позицій емпатичної комунікації проаналізовано специфіку опосередкованих дискурсів, центрами яких запропоновано вважати рекламне та політичне мовлення. Авторка детально обґрунтовує належність указаних контекстів до сугестивно активних, спираючися на характерологію відповідних комунікативних цілей. Вичерпно проаналізовано психолінгвістичну природу рекламного мовлення та закономірності його впливових механізмів. Заслуговує на увагу аргументація Т.Ковалевської щодо розподілу сугестивних конструктів на лінгвістичні та екстралінгвальні, що зумовлює логічну об'єктивацію загальної природи рекламної сугестії. Виділені авторкою компоненти відповідного впливу дають змогу моделювати такі контексти й прогнозувати відповідне сприйняття, що матиме практичне використання. У цьому аспекті хочеться також згадати добрим словом "Асоціативний словник української рекламної лексики", укладений Т.Ковалевською у співавторстві зі студентами відділення прикладної лінгвістики Одеського університету. Матеріал словника є першою спробою робіт такого типу в україністиці і становить багате джерело для подальших досліджень у галузях психолінгвістики та іміджмейкерства.

Функціональна динаміка української мови розглядається і в контексті політичного мовлення із використанням методологічного апарату нейролінгвістичного програмування. Авторка визначає характерні особливості політичного дискурсу як стильового різновиду української мови, вказує на специфіку синтезу й аналізу таких контекстів, описує їх актуальні лінгвістичні складники. З'ясовується сугестивна природа політичного мовлення у зв'язку з притаманною йому "структурою координативних соціальних відносин". Аналіз здійснюється зі зверненням до великого масиву наявної з цього питання наукової літератури, що дає змогу авторці зробити важливі узагальнення щодо специфіки політичного мовлення. Досить вдало використані систематизовані й деталізовані Т.Ковалевською методи метамодельних репрезентацій, мета-програмних ідентифікацій, репрезентативної маркованості, а також і відповідні положення Мілтон-моделі мови та гіпнотичної комунікації. Значний обсяг фактичного матеріалу та функціональний спектр операційного інструментаря дозволив авторці по-новому підійти до проблеми пізнання глибинної природи мовного феномену, визначити його комплексний характер та комунікативну вагу, впровадити поняття комунікативної емпатії як гармонізаційного субстрату комунікації, з'ясувати її категоріальний апарат, методологію, системні засади та критерії відповідного аналізу.

Авторці можна було б закинути дещо ускладнений характер викладу та надмір іншомовної лексики. Хоч відомо, що формування новітнього концептуального апарату, укладеного на межі багатьох наук (а в монографії поєднано положення психолінгвістики, сугестивної лінгвістики, глибинної психології, соціоніки, лінгвофілософії тощо), не може обійтися без термінологічних запозичень, адаптація яких не завжди відбувається одномоментно. І все ж, принагідно зазначимо, хотілося б більш уважного ставлення дослідниці до стилістики викладу, культури слова (порівн. хоч би: *область аналізу* замість *сфера аналізу* на с. 183 тощо).

Хотілося б, щоб у роботі знайшли чіткіше розрізнення поняття "фідеїстичний контекст" та "сугестивний контекст". У цьому ж аспекті виникає питання про те, чи можна вважати фідеїстичними рекламний та політичний контексти.

Детальнішої аргументації, на нашу думку, потребує визначення спільного й розбіжного в тлумаченні теоретичних засад сугестивної лінгвістики та наявної галузі прагмалінгвістики.

Загалом же монографічне дослідження Тетяни Ковалевської є, безсумнівно, новим словом у вивченні мовних репрезентацій у зв'язку з мисленням та національно-мовною свідомістю, у зв'язку з проблемою гармонізації комунікативного буття людини.

ЗМІСТ

ЛЕКСИКА ТА СЕМАНТИКА

Алексієнко А., Дарчук Н. Термінотворчі процеси в українській терміносистемі співробітництва країн-партнерів НАТО	3
Сімонок В. Становлення юридичної термінології в українській мові	13
Сівков І. Порівняльне етимологічно-семантичне дослідження адміністративної лексики в арабській та українській мовах.....	16
Мосенкіс Ю., Синишин Р. Відбиття корейсько-українських культурних контактів у лексиці української мови	19
Осташ Л. Слов'янські автохтонні власні особові імена відапелятивного походження в чеських прізвищах	23
Окопник С. Особливості словотворення та мотивація основ складних гідронімів, зафіксованих у XVII столітті.	33
Чумак Т. Структура семантичного поля <i>саду</i> в бароковій поезії	37
Деравчук С. Лексико-тематична група епітетів на позначення найменувань Бога, святих у конфесійних текстах сучасної української мови	41
Сердюк А. Семантична інтерпретація флоролексем у поетичному тексті	44

ФРАЗЕОЛОГІЯ

Коваль-Костинська О. Порівняльні звороти як фразеологічні одиниці та як носії української ментальності....	48
Дуденко О. Роль внутрішньої форми в глибинних процесах паремійної номінації	52

ФОНЕТИКА ТА ФОНОЛОГІЯ

Вовк П. Відмінність опозиційних центрів фонологічних систем української та індонезійської мов ...	57
Мартінова Г. Опозиція <i>твердість</i> – <i>м'якість</i> передньоязикових у середньонадніпрянських говірках...	63

ГРАМАТИКА

Попенко О. Дієслова інтенсивної дії з формантами <i>роз-, роз-...-ся</i>	68
Шадчина А. Семантика ірреального індикатива в давньогрецькій мові.....	73
Комарова З. Моделі словосполучень, організованих двовалентними дієприслівниками	77

Ляшенко Т.	
Структурно-композиційні особливості зв'язності текстів мистецтвознавчої рецензії (на матеріалі німецької мови)	82
Коломийцева В.	
Про класифікаційні ознаки прийменниково-іменникової локативної синтаксеми в українській мові.....	86

СТИЛІСТИКА ТЕКСТУ

Левчук І.	
Динаміка структурно-семантичної організації літературознавчої рецензії	92
Коломієць І.	
Назви дикорослих трав як стилістими в українській поезії другої половини ХХ століття.....	97
Шуляк С.	
Порівняння з флористичним компонентом у поетичній мові Євгена Гуцала.....	100
Уманська М.	
Віршовий перенос у паліндромному тексті	104
Остроушко О.	
Мовленнєва реалізація магічно-практичного призначення українських замовлянь....	108
Молодичук О.	
Функціонально-стилістичний потенціал колоративу " <i>білуї</i> " (на матеріалі українських народних балад)	112
Докукіна Т.	
Повторна номінація в художньому тексті	116
Кравченко Н.	
Засоби децентрованості як конститутивний фактор міжнародно-правового дискурсу.....	120
Ганиш Е.	
Деякі аспекти ділового спілкування в контексті теорії міжкультурної комунікації.....	124
Колодій Б.	
Особливості перекладу українських часток англійською та французькою мовами (на матеріалі перекладів поезії Тараса Шевченка).....	129

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

Акуленко А.	
Метафора в дитячому мовленні: психолінгвістичний аспект	135
Романюк С.	
Феномен часу в мові поезій В.Стуса (на матеріалі збірки "Під тягарем хреста")	138

РЕЦЕНЗІЇ

Мойсієнко А.	
Емпатична комунікація в руслі сучасних інтерпретативних методологій (Т.Ю. Ковалевська. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування: Монографія.– Одеса: Астропринт, 2001.– 344 с.)	142

Наукове видання

Українське мовознавство

Випуск 26

Редактор *О.Грицаюк*

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію КВ № 3745 від 25.03.99. Кафедра сучасної української мови. Головний редактор А.Мойсієнко. Адреса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології: 01030, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 126; тел. (044) 239 3349.

Підписано до друку 29.07.2003. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 401. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 100. Ум. друк. арк. 7,0. Обл. вид. арк. 8,4. Зам. 23-1351.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"

01030, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн.43,
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 234 31 72; (38044) 234 01 05; факс (38044) 239 31 20.
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 1103 від 31.10.02.